

HISTORICKÁ DEMOGRAFIE

16

FRANCOUZSKO-ČESKÝ DIALOG O RODINĚ

KOMISE PRO HISTORICKOU A SOCIÁLNÍ DEMOGRAFII

PRAHA 1992

Řídí redakční kolektiv:

RNDr. Ludmila Fialová, CSc., PhDr. Pavla Horská, CSc. (vedoucí),
PhDr. Jaroslav Láník, CSc., doc. PhDr. Eduard Maur, CSc.

FRANCOUZSKO-ČESKÝ DIALOG O RODINĚ

Dne 24. března 1992 uspořádala "Komise pro historickou a sociální demografii" při Sociologickém ústavu ČSAV diskusi u kulatého stolu o evropské rodině v minulosti, přítomnosti a budoucnosti jako součást pražského kongresu "Odkaz J. A. Komenského a výchova člověka pro 21. století". Francouzské příspěvky k diskusi vzbudily mimořádnou pozornost českých účastníků a některé české zase zaujaly jak předsedajícího "kulatého stolu" Jacquesa Dupâquierá, jednoho z nejvýznamnějších současných historických demografů, tak Antoinette Fauve-Chamoux, tajemnici "Mezinárodní komise pro historickou demografii" nebo Evelyne Sullerot, francouzskou socioložku, dlouholetou badatelku o současné evropské rodině. V českých příspěvcích k diskusi našli totiž francouzští badatelé mnohou odpověď na jim méně známé okolnosti vývoje evropské rodiny v zemích za strženou železnou oponou. A české badatele naproti tomu zaujaly právě francouzské příspěvky k diskusi, v níž zazněly i neméně podnětné referáty z jiných zemí. Francouzské příspěvky však byly zvláště blízké metodologickým problémům, s nimiž se po léta potýká česká demografie, historiografie i sociologie. Proto jsme přeložili francouzské referáty do češtiny a připojili k nim několik tematicky blízkých příspěvků českých. Protokol zasedání kulatého stolu o rodině vyjde v anglickém či francouzském znění péčí pořadatelů kongresu J. A. Komenského. Domníváme se však, že české znění francouzsko-českého dialogu o interdisciplinárním studiu problému rodiny snadněji pronikne k badatelům různých oborů českých společenských věd. Možná, že připraví i cestu živému dialogu, z něhož česká i francouzská strana budou mít užitek. Proto věnujeme tomuto dialogu 16. svazek neperiodického sborníku "Historická demografie", který problematice blízké historii, demografii a sociologii rodiny vícekrát nabídl své stránky již od roku 1967, kdy začal vycházet.

Veškeré připomínky, náměty a příspěvky pro další čísla zaslejte na adresu:

*Komise pro historickou a sociální demografii, Sociologický ústav ČSAV,
Jilská 1, 110 00 Praha 1.*

ISSN 0323-0937

© Komise pro historickou a sociální demografii, Praha 1992

Jacques Dupâquier

ÚVOD KE KULATÉMU STOLU O RODINĚ

Od té doby, co Petr Laslett uvedl na pořad dne dějiny rodiny, tato instituce, kterou většina sociologů považovala za stabilní a skoro věčnou, jakoby zakolísala.

Již v roce 1970 manželská plodnost, která se výrazně zvýšila po druhé světové válce, začala ustupovat; ale podobné výkyvy byly pozorovány i dříve v průběhu demografického přechodu a podstata rodiny se tím nezdála být ohrožena.

V letech 1974-1975 se však náhle projevila krize: ve všech zemích západní Evropy klesl roční počet sňatků z roku na rok, objevily se konkurenční formy manželství, které byly brzy eufemisticky pokřtěny na společné bydlení mladistvých, avšak nezahrnovaly v sobě vždy pouze společné bydlení a pouze mladistvé; četnost rozvodů stoupla tak, že zasáhla čtvrtinu až pětinu uzavřených sňatků; nezanedbatelná část dětí se ocitla bez otce, buď že se jejich rodiče rozvedli nebo že jejich matky je počaly úmyslně mimo manželství.

Má být tato krize považována za krizi rodiny nebo za krizi manželství? Bylo možno se dokonce tázat, zda jde vskutku o krizi nebo spíše o historický vývoj, v němž křesťanský model manželského svazku ustupuje jiným formám rodičovství, což by bylo možno považovat za pouhé historické střídání.

Chtěl bych v tomto krátkém úvodu poněkud osvětlit angažovanost historiků a sociologů v těchto otázkách a vyzvat k zamyšlení nad vývojem vztahu mezi státem a rodinou.

1. Angažovanost a odpovědnost historiků je následující:

Debáty o krizi rodiny a manželství se nevedou v tlumené atmosféře vědeckých kolokvií ale pověstmi a vášnivými spory více či méně udržovanými v patřičných mezích, protože mají co činit s osobními zkušenostmi, vnitřním přesvědčením a zejména s ideologickými postoji: podle toho, jsme-li křesťany, marxisty, svobodnými zednáři nebo feministkami, nemůže být náš pohled stejný.

Můžeme však přispět k zmírnění vášní a dokonce k osvětlení problému, pokud dokážeme dobře vyjádřit, oč běží. Pro křesťany - zejména pro katolíky - nebylo manželství ustanoveno lidmi nýbrž Bohem; hlavním

účelem manželství je prokreace - zatímco náklonnost mezi manželi byla váhavě uznána až později - jeho zákony nemohou nikterak záviset na lidské vůli ani na žádné protidohodě mezi samotnými manželi (Pius XI.).

Pro marxisty, zařazující se do linie utopických socialistů, jsou to buržoazní ideologové, kteří nezdolně věří ve věčnou existenci rodiny. Sexuální vztahy existovaly, existují a budou existovat, ale s vývojem socialistické ekonomiky a socialistických vztahů rodina zmizí; rozpustí se ve společnosti. "Náš problém," psal Lunačarskij, lidový komisař pro výchovu, "je zrušit rodinu a osvobodit ženu od výchovy dětí".

Pro svobodné zednáře, alespoň pro ty, které Alfred Naquet mobilizoval před sto lety ve Výboru pro reformu manželství, bylo podstatné zajistit přednost práv individua před právy rodiny, v přímé linii z revoluční legislativy: pokud možná nahradit manželství volným svazkem; usnadnit rozvod, zmenšit na minimum otcovskou pravomoc, nastolit rovnost muže a ženy uvnitř manželského páru, zajistit stejná práva dětem manželským jako ostatním dětem, uznat děti zplozené v cizoložství; na druhé straně povolit pátrání po otcovství a osvobodit otce od všech testamentárních závazků.

Pro nejradikálnější feministky (Shulamith Firestone) se mají ženy osvobodit všemi prostředky od tyranie reprodukce. Budoucně prý pojem těhotenství, jemuž se konečně přizná jeho odpudivost, absurdita a utrpení, bude užíván - pokud vůbec ještě - jen jako směšný archaismus srovnatelný s dnešním oblékáním panenské bílé barvy ve svatební den.

Rozumí se, že někým nemusí být dnešní vývoj rodiny považován za krizi, nýbrž spíše za osvobození.

Nakolik se tato debata týká historiků? S jejich přispěním byla rodina vtěsnána do schématu historického vývoje, aby tak byl popřen její "přirozený" charakter.

- Tím, že se považuje nukleární rodina za nedávný objev, jakousi historickou náhodou, vtiskuje se legitimita deviantním formám, které jakoby nebyly úchylnou, ale předobrazem "rodiny budoucnosti": rodinné komunity, rodiny monoparentální, svazky homosexuálů, panenské matky oplodněné "in vitro".
- Tím, že se tvrdí, že manželství v minulosti jakoby vždy bylo účelové nebo konvenční, že láska mezi manželi jakoby byla nedávného původu (mýtus lásky kurtoazní), že jakoby se v minulosti matky příliš netrápily nad smrtí svých dětí, ba že jakoby jí někdy svým způsobem napomáhaly, dělají se ze smyslu pro rodinu a z mateřské lásky historické fenomény, kulturní a nikoli "přirozené" (skutečnost, že přirozená tendence může být tlumena nebo podnícena vnějšími vlivy, jí nebrání být přirozenou - moudře připomíná Ferdinand Mount).
- Stejně téže, podle níž ženy minulých století jakoby byly tiché a učenlivé, jakoby ve svých domácnostech neměly žádnou moc, jakoby vůbec nepociťovaly sexuální uspokojení, dokonce ani náklonnost, posiluje

myšlenku, že manželství by bylo úchylnou formou vztahu mezi pohlavími a že je tedy třeba tuto instituci co nejrychleji likvidovat.

Takový je ideologický vklad historického bádání o manželství a rodině.

2. Stát a rodina

Přicházím k některým povšechným úvahám o vztahu státu a rodiny nebo spíše - nechtěje se dostat do sporu s Engelsem - o nedávném vývoji těchto vztahů.

Stát měl k instituci rodiny vždycky dvojnásobný postoj. Zřídka kdy usiloval o její systematické vyhlazení, protože by býval musel nahradit rodinu ve dvou jejích základních funkcích: ve výchově dětí a v péči o nemocné, invalidy a starce. Usiloval však o to, aby ji zbavil veškeré politické moci, aby ji mohl kontrolovat a využívat.

Koncentrace moci - stejně v demokratických jako v totalitních režimech - vyžadovala zničení či podrobení prostředníků. Je to jeden z podstatných aspektů politických dějin. Od vymizení stop feudalismu je doménou minulosti, ale poslední zápas, který se týká práva na vzdělání, se ve většině zemí odehrává před našima očima. Stát vyžaduje alfabetizaci a skolarizaci dětí, chce je však socializovat podle svého způsobu a upírá někdy ve jménu práva dítěte rodičům možnost dát dětem soukromé vzdělání.

Ve jménu práva individua intervenuje stát v rodinných vztazích: otcovská moc byla postupně zrušena stejně jako pod nátlakem feminismu pojem "hlava rodiny"; konečně stát reglementuje a dozírá na vztahy mezi rodiči a dětmi. Prvním ponechává všechny povinnosti, druhým má tendenci přidělovat všechna práva. Tato tendence privilegovat individuum ve vztahu k rodině se jeví v množství výborů, rad, dnů zasvěcených dítěti, matce, starým lidem, kojencům, handicapovaným, v horším případě i otci nebo babičkám, skoro nikdy však rodině ve vlastním slova smyslu. Dává se přednost tomu rozšiřovat s velkými náklady jesle než aby se učinila opatření, která by dovolila matkám hlídat a vychovávat vlastní děti. Proklamujeme rovnost práv občana, ale zpěčujeme se pomýšlet na zřízení instituce rodinného hlasování. Neváháme v případě materiálního strádání odejmout děti rodičům, ale dáváme přednost jejich umístění v institucích před svěřením do péče prarodičů, bez starosti o citové strádání, které z toho může vzniknout.

Konečně, všude stát disponuje pozoruhodným vlivem na utváření budoucnosti rodiny. Některé země přiznávají populační politiku v zásadě určenou k regulaci natality a migračních proudů, ale to se jedná jen o viditelnou část ledovce. Ve skutečnosti více či méně otevřeně všichni kontrolují mateřství a rodinu. Zákony o rozvodu, potratu, dědictví a zejména daňové předpisy favorizují takový či onaký typ svazku a odrážejí od ostatních. Může být dána přednost vertikální redistribuci příjmů (ve prospěch nejchudších) nebo jejich přerozdělení horizontálním (ve prospěch rodin s mnoha dětmi). V demokratických společnostech způsobuje rostoucí

váha podílu starých osob nezbytnost sociální politiky a činí málo pravděpodobným odklon ve prospěch rodin a mladých, kteří nevolí. Mimo to sociální tlak sám směřuje k tomu, aby model dvoudětné rodiny nabyl převahy: tento model nejlépe vyhovuje požadavkům výroby (tím, že umožňuje zevšeobecnit zaměstnanost žen) a spotřeby, tedy zájmům světa obchodníků.

Rámec je velmi úzký, systém silně omezující. Pravděpodobně je málo šancí, že se faktory pozmění. Může se proto evokovat "konec dějin rodiny?" To by znamenalo zapomenout na to, že evropský demografický režim není už autoregulovaný a že by na něj na přelomu 21. století mohl docela dobře zapůsobit efekt vynucený převrácením věkové pyramidy.

(Z francouzštiny přeložila Pavla Horská)

Historická demografie 16/1992, s.11-39

Komise pro historickou a sociální demografii, Praha 1992

Evelyne Sullerot

KRIZE RODINY

Za druhé světové války postihla rodiny nepřítomnost mužů: statisíce vdov v černém musely vychovávat sirotky bez otců; "vdovy v bílém" se nemohly provdat vzhledem k nerovnováze v zastoupení obou pohlaví; ve věkové pyramidě zemí, které vedly válku, vyznačují hluboké zářezy chybějící děti, jež nepřišly na svět v těchto čtyřech letech, což představuje největší ztráty za válečného konfliktu.

Druhá světová válka se dotkla všech evropských rodin od Atlantiku po Ural, od polárního kruhu po Středomoří. Nejen milióny mužů odešly, byly raněny, zůstaly po léta v zajetí nebo zahynuly, ale ani jejich oběť nezachránila rodiny v zázemí. Starci, ženy a děti byli deportováni, zahynuli v plynu nebo při bombardování, byli po miliónech přemístováni, společně či odděleně.

Tak byly zničeny celé rodiny židovské a cikánské či polské v několika generacích; tak byly zmrzačeny, přemístěny, rozptýleny rodiny slovanské či germánské, středomořské nebo severské, katolické, protestantské, ateistické, fašistické, nacistické, republikánské či komunistické.

"Silné rodiny" žijící v autarkii

Během těchto let evropské rodiny, nemožouce rozhodovat o svém osudu, mohou se jen podrobovat událostem, které jim běží nad hlavami, budou se snažit přežít ve společnosti, již žádný sociolog nedal jméno, protože trvala jen několik let.

Není to společnost industriální, technika a průmysl jsou vyhrazeny válečné výrobě. Přes neuspořádaný a neobratný přesun obyvatel měst bez prostředků a bez tradic na venkov, aby přežili, ji není možno označit za venkovskou. Ve Francii byl tento "návrat k půdě" ideologizován, ale odehrával se ve všech válčících zemích. Ani za "studené války", která následovala, se mnoho německých rodin nezbavilo kusu půdy tehdy získaného pro případ, že by bylo třeba znovu se vrátit do polí.

Během těchto let se rodiny stmelily jako "útočiště před ukrutností světa."¹ A také se pevně zorganizovaly, aby v soběstačnosti přežily. Ze dne na den přidělovaly rodiny dělnické stejně jako rodiny buržoazní každému členu od nejstarších po nejmladší klopotné práce nezbytné k tomu, aby se malá pospolitost mohla najíst, obléci a bojovat proti zimě. Jeden ryje, druhý

směňuje, třetí spravuje, čtvrtý obnovuje. Závídí se venkovským rodinám, pokud zůstaly ve svém bydlišti, které vypadají jako bohaté a mocné, protože si samy vyrábějí, co potřebují, a ještě bohatnou "černým trhem".

V každé domácnosti se matka jako hospodyně, která si se vším poradí, těší nesmírně účtů, na niž se rychle zapomene, jami se navrátí prosperita a hlavně spotřební společnost. Semknutí navzájem, nestarají se o rovnoprávnost mezi pohlavími či o nezávislost. Večer se nevychází kvůli zatemnění. Nikdy nebude moci být sestavena statistika, která by dala představu o podmínkách bydlení evropských rodin, například v zimě 1944-1945, jedné z nejstudenejších v celém století. Jestliže šťastnou náhodou má rodina větší byt, topí se jen v jedné místnosti, a nejen to! Každý se tlačí, jak může, generace se dorýkají, bratři a sestry spí vedle sebe. V této "silné uzavřené rodině"² intimita ve dvou je přepychem. Když jsme zažili promiskuitu ve vojenských útvech, mezi uprchlíky, mezi zajatci, při deportaci, v anonymním davu krytů, v přeplněných vlacích, v provizorních ubikacích všeho druhu, je dobré už to, že můžeme být "mezi svými". Každý se rychle naučí nedělat plány do budoucna a žít ze dne na den v solidaritě za přežití, "jen abychom zůstali pohromadě".

Pak přijdou nádherné či dramatické měsíce, v nichž evropské rodiny budou čekat a vyhledávat své zmizelé, shromažďovat své rozptýlené členy. Po pěti letech nucené separace se milióny párů naleznou a pokusí se začít znovu, či začít něco jiného. Všude rozmělní desítky tisíc párů svůj neúspěch v okolním zmatku. Milióny rodin budou přesazeny z rodné půdy, často na druhou stranu hranice, a znovu poznají ubikace. Jiné budou v bídě čekat na odškodné za zbořený dům či za pět let života zničených v lágru. Všude je velká bída, v mnoha městech nouze, tu a tam hlad. Epidemie kosí řady těch, co přežili válku a dětská úmrtnost dosahuje rekordní výše. Na tomto kontinentě pokrytém troskami vydržela rodina více než totalitní společnost.

Přes to totalitní režimy, fašistické či nacistické, neměly k rodině úctu. A komunisté ještě méně, protože rodinnou skupinu považovali za záštitu a předavatele nerovnosti. V totalitních zemích 30. a 40. let rodinu zastupovaly Strana a Vlast. Tyto režimy byly jistě velmi pronatalitní, ale nedůvěřovaly resistenci rodinné buňky. Manželské páry si už nepatřily, děti nebyly povinny poslouchat rodiče, syn mohl a měl povinnost udávat otce, matky dávat děti Straně, každý člen rodiny pracoval v masové organizaci. Jednolitě podmaněné davy cvičily na stadiónech, činily se na staveništích, defilovaly v pochodech podrobeny Vůdci či Otcí lidu. Führer a Duce zahynuli násilnou smrtí i se svými milenkami na konci bouře, kterou způsobili, aniž složili účty ze svých činů.

Všechny ústavy po Jaltě uznávají manželství a rodinu

Ve své ohromné zemi zničené a pokryté mrtvými musel udělat úpravu Stalin. Úplně opustil "kolektivistické" představy leninistů a od 8. července 1944 přeměnil předcházející zákony:³ už se neuznává volný svazek, jsou posíleny zákonná manželství a rodina. Rodina se stává "základem společnosti", a

v roce 1949 dostanou soudy instrukce k zamítnutí velkého počtu žádostí o rozvod. Takže když země východní Evropy upadnou po Jaltě pod komunistickou nadvládu, jejich ústavy, všechny bez výjimky, slavnostně deklarují, že "manželství a rodina tvoří základ pospolitého života" (NDR), "že rodina je základní buňkou" (Maďarsko), "je postavena pod zvláštní ochranu státu" (Rumunsko), kterýžto "stát dbá, aby rodina zůstala zdravou základnou, na niž se má rozvíjet národ" (Československo). A navíc, polskému venkovu byla ponechána rodinná organizace, všude se administrativa naplnila bratránky, dětem aparátčků se otevřely dveře zavřené ostatním.

Mezi autoritativními režimy vtělili do svých doktrín rodinu Franco a Salazar. Charta Španělského státu z roku 1945 dokonce připojila, že stát "chrání rodinu jako přirozenou a základní instituci společnosti, která má přednostní práva a povinnosti před všemi lidskými pozitivními zákony" (čl. 22). Oba režimy na Pyrenejském poloostrově přežily vítězství demokracie. Ne tak režim ve Vichy, ustavený za okupace Francie Pétainem. Čtvrtá Francouzská republika po svém zřízení opustila pomíjející heslo "Práce - Rodina - Vlast" a znovu přijala revoluční triádu "Svoboda - Rovnost - Bratrství". Ale nebyla proto méně nakloněna rodině: její první vlády, situované velmi nalevo, se ukázaly dokonce ještě velkorysejšími a ochranitelštějšími vůči rodině, jak o tom svědčil "rodinný kvocient" pro daně, zvýšení rodinných přídatků, zřízení ministerstva pro populaci a mnoho jiných opatření ve prospěch mladých manželství atd. Pokud se týká nové Spolkové republiky Německo, nařídila, aby "manželství a rodina byly pod zvláštní ochranou státního řádu" (čl. 6), což je doslovně totéž, co před tím proklamovala Irská republika.

Byl již někdy v dějinách tak hluboký soulad evropských států v uznání rodiny? Stvrdí to Všeobecná deklarace lidských práv v roce 1948: ve jménu uznání "důstojnosti zahrnující všechny členy lidského rodu" se v ní potvrzuje, že "rodina je přirozeným a základním elementem společnosti" (stejnými slovy jako frankistická Charta!) a že "má právo na ochranu se strany společnosti i státu". Je třeba připomínat, že velcí předchůdci z roku 1789 neřekli ve své Deklaraci práv člověka a občana ani slovo o rodině?

Rozdílnost evropských rodin na konci války 1939-1945

V letech následujících po konci druhé světové války žije Evropa v době respektu států k primární skupině, kterou vytváří rodina, a k instituci manželství, které jí zakládá. Více než kdy jindy v zemích severozápadní Evropy, jako je Velká Británie, kde tradičně stát intervnuje do soukromých záležitostí co možná nejméně, domov, "sweet home!", tento přístav míru, je posvátný. Zášt k viktoriánské rodině je zapomenuta. Kdo si pamatuje výkřik, který mobilizoval před válkou: "Rodiny, nenávidím vás!?" Ostatně což se autor, André Gide, nestaral a neznepokojoval v letech okupace a bída o svou dceru a o své vnuky? Což nebyl nafilmován jako hodný dědeček?⁴

Přesto, jestliže oficiální kult rodiny je naráz tak jednomyslný, není třeba si myslet, že by byl pěstován vůči jednotné rodině. I tak semknuté do sebe, jak vypadaly na konci těch hrozných 40. let, která vzbudila přesvědčení, že vnější svět není než lomoz a zuření, evropské rodiny nebyly o to méně obrazem velké rozmanitosti.

Na jedné straně je civilní legislativa řídila rozdílně od jedné země ke druhé, co se týče sňatku, rozvodu, manželské vzájemnosti, pravidel filiace, moci a povinnosti rodičů, pravidel vlastnictví a předávání jmění, potratů, antikoncepce a její propagace, atd.

Na druhé straně i uvnitř hranic jednotlivých zemí nemají rodiny podobnou sociodemografickou fyziognomii. Rozšířené rodiny ještě existují ve východní Evropě, zatím co v západní Evropě jsou neznámé. Italky se vdávají mladší než Irky. Švédky a Portugalky v přímofí mají nezanedbatelné procento dětí mimo manželství, kdežto ve Španělsku a v Řecku jsou sotva nějaké nemanželské děti. Skoro všude mají zemědělci více dětí než malí obchodníci a nižší zaměstnanci. Ale od kraje ke kraji se věci mění: venkovan z Campanie má více dětí než venkovan z Ligurie, venkovan z Picardie více než venkovan z Languedocu, atd. Pokud se týká rodiny, Skotsko se nepodobá Cornwallu, ani Slovinsko Černé Hoře či Gruzie Bělorusku.

Léta války a bídy přiblížila životní podmínky rodin v zemích vítězů i poražených a upevnila jejich svazky, ale nezahradila tradice ani sociální rozdíly. Právem bylo tedy možno myslet, že tyto rozdíly by se posílily a diference mezi rodinami by se zdůraznily, jakmile skončí poválečné "dohánění" (uzavírání odkládaných sňatků, uskutečňování nevyhnutelných rozhodů, zvýšený počet porodů v důsledku shledání manželů po osvobození ze zajateckých táborů a po demobilizaci armády). Stejně bylo možno počítat s tím, že by se prohloubily nové rozdíly mezi vítěznými a poraženými zeměmi; a jiné mezi východem a západem, oddělenými nyní hranicemi, která se brzy stane "železnou oponou".

Tři jednání, která rozloží a sblíží evropské rodiny

Stal se opak. Ve Švédsku se objevuje nový "model" rodiny, který se rozšíří v celé Evropě. Stejně hodnoty jsou uznávány všude. Stejně "problémy" jsou nastoleny a debatovány všude. Vzkříšení, které je sblíží, začít evropské rodiny téměř jednotně. O dvacet let později, zase ze Švédska, vyjde nový "model" zcela odlišný. Následovaný nejprve západní Evropou a pak jižní Evropou ohne všechny křivky srovnatelným způsobem, sblíží všude chování rodin. Některé z těchto změn velikého rozsahu se uskuteční s překvapující simultánností ve více než dvaceti zemích. Evropa rodiny už nezná hranic?

Jde o tři jednání tohoto představení, které načrtne. První jednání trvá od konce války do roku 1964. Druhé jednání, ve svém vývoji nejočekávanější a s nejzávažnějšími důsledky z něho plynoucími, pokračuje od roku 1964 do roku 1984. Tehdy se zdá, že padá opona, přinejmenším ve Skandinávii, až dosud průkopnické v ohromujících změnách, které se udály za dvacet let. Začíná něco nového, co má již následovnký ve Švýcarsku, ve

Francii, ve Velké Británii a ve znovu sjednoceném Německu. Co bude třetím aktem konce století? Napraví shora uvedený rozklad? I když je nsnadné předvídat a neopatrně předpovídat, pokusíme se probrat možné návraty a nemožné náhrady v této Evropě rodin, nadále sjednocené, téměř uniformní.

I. dějství: sňatkový "boom" a omládnutí snoubenců

Vše začíná ve Švédsku, které zůstalo neutrální, velkým zvýšením ročního počtu sňatků přecházejících z průměrné hodnoty 30 000 ve 30. letech na více než 60 000 ve 40. letech.⁵ Hrubá míra sňatečnosti dosahuje 9,9 promile, číslici jasně převyšující míry jiných zemí ve válce. Od roku 1941 do roku 1945 index sňatečnosti (úhrn redukované sňatečnosti svobodných) převyší hodnotu jedna: 1,14 prvních sňatků na ženu, což je zdánlivě nesmyslné. Tento surrealistický statistický výsledek tkví v prudkém omládnutí kandidátek manželství. K očekávanému počtu sňatků ve věku kolem 24-25 let se přidávají početné sňatky časnější. Stejně i u mladých mužů. Co se děje?

Až dosud se sexualita mladých Švédů musela, "volens nolens", přizpůsobit nekonečně dlouhým zasnoubením, někdy zrušeným, jindy ukončeným rychlým sňatkem, když snoubenka otěhotněla. Od roku 1940 už mladí lidé tato omezení nespásají. Zamýšlejí rychleji uniknout z otcovského domu. Modální věk sňatku Švédů klesne na 21. rok a 30 % mladých nevěst je těhotných. Bez věna a výbavy, aniž se starali o alianci mezi dvěma potomstvy a dvěma dědictvími, mladí zamilovaní si netrpělivě přejí prožít spolu zázrak manželského "páru". Ne "domácnost" s nádobím a velkými hromadami ložního prádla, ale milenecký pár. Je možno říci, že Engelsova hypotéza by se ověřovala? Romantická láska, "individuální erotická láska" by převážila nad buržoazním manželstvím? Jejich sňatek že by byl jen ústupkem tradicím, obřad bez obsahu pro spojení dvou milenců a ne založení "společnosti muže a ženy spojených, aby pokračoval druh a aby společně snášeli tíhu života", o níž mluvil Portalis, autor Napoleona Občanského zákoníku? Když známe pokračování historie, můžeme odpovědět: Ano. Ale v celé této první etapě silné sňatkové horečky, která řádila od roku 1945 do roku 1965, se větilo na manželství a na manželský pár.

Po Švédsku zažila celá Evropa "návrat", který se jevil vzestupem sňatečnosti a omládnutím snoubenců.⁶ Od roku 1945 do roku 1950 se dosahuje rekordů vzhledem k poválečnému dohánění. Ale i potom indexy sňatečnosti zůstávají na neuvěřitelné úrovni, převyšující hodnotu jedna ve Spolkové republice Německo, v Belgii, ve Francii, v Itálii, Velké Británii atd. Žení se a vdává čtm dále tím dříve. Švédský "model", jednou zavedený, prochází Evropou? s významnějšími výsledky v zemích a regionech, kde se lidé ženili méně a později než jinde.

Tato "modernizace", jak se říkalo, byla pozoruhodná v Nizozemí. Dotkla se atypických zemí jako Irsko, kde se tradičně muži ženili a ženy vdávaly málo a pozdě. Podíl nikdy neženatých mužů tam klesl z 30 % na 15 % a žen nikdy neprovdaných z 25 % na 9 %. Podíl žen, které zůstaly svobodné po celý život, je tehdy v Itálii stejných 9 %, ve Francii 7 %, ve

Spolkové republiky Německo, v Belgii, Švédsku, Norsku 6 %, v Anglii a Walesu 5 %. Irsko se téměř připojuje ke kontinentu věkem sňatku, který klesá o 3,9 roku u mužů a o 2,8 roku u žen.⁸ Protože tento věk klesá, ale zdrženlivěji, v jižní a východní Evropě, kde byl až dosud nižší, jsme svědky pozoruhodné konvergence mezi zeměmi: vskutku se rozdíl snižuje mezi venkovem a městy (Finsko, Itálie, Československo)⁹ a mezi regiony. V severní Itálii se od té doby žen a vdává skoro tak jako v Mezzogiornu. A konečně mezi sociálními vrstvami: ve Francii se začínou děti buržoazie brát tak mladé jako dělníci a objevují se ženatí studenti (otcové rodin), jejichž počet se za tři roky od počátku tohoto období zdvojnásobil. Stejně tak se všude zmenšuje věkový rozdíl manželů: blíží se čím dál více dvěma rokům.¹⁰

Vlna přehodnocení manželství a vstup psychologů do manželského poradenství

Lze říci, že je v letech 1945-1964 manželství módou? To by bylo minimalizování fenoménu. Manželství se stává referenční hodnotou, posvátnou hodnotou znovu ožívající Evropy. Více než "matrimonium", které zajišťuje stabilitu rodin, je to "conjugium", spojení dvou mladých bytostí, manželský pár, který je tehdy oduševněn náboženstvími a zposvátněn laiky. V katolické církvi se rozšiřuje nová liturgie: od této doby jsou to manželé, kteří si vzájemně dávají požehnání. Pro studium manželství se tvoří centra, která vydávají časopisy: ve Francii "L'Armeau d'Or" nebo "Foyers". Přešlo se, jak tvrdí slavný jezuita R. P. S. de Lestapis, který je autoritou pro tyto otázky, "od náboženství rodinné povinnosti k náboženství manželské lásky".

V Anglii je ještě zajímavější vývoj. V roce 1947 David Mace vytváří National Marriage Guidance Council, který všude otevírá střediska, kde mohou manželé nalézt sluchu a rady: v roce 1953 už je těchto středisek více než sto. Zajisté, po boku předních osobností předsedají záměrům této instituce nejvyšší hodnostáři církve "High Church". Ale v "Training Board", který vyhledává a formuje poradce, jsou od začátku psychiatři.¹¹ Od té doby společnost svěří péči o manželské poradny především psychologům a psychoanalytikům. Tito zde nalézají obrovskou doménu pro svůj vliv. Střediska manželských poraden se množí v Belgii, Nizozemí, Dánsku, Německu, Švýcarsku, ve Francii, Itálii atd.

Poradci nebudou kázat náboženskou morálku ani mluvit o sociální soudržnosti. I když se tomu brání, budou přispívat k definování a rošifování norem "fungujícího manželského páru", čehož se zmocní média. Brzy se z "rad" ve prospěch manželství stane naslouchání osobním potřebám manželů. Je pravda, že v těchto letech vrcholu hodnoty manželského svazku požadavky manželů rostou: abychom byli "skutečným párem", je třeba se shodnout sexuálně, v náklonnosti, intelektuálně, v otázce dětí, peněz, domácích prací. Bezpochyby se takovým zatížením stala bárka příliš křehkou!¹² Vedle toho se bude přizívat na problematice manželského páru problematika ženy (její subalterní statut, její snaha ovládat svou plodnost a žít plným sexuálním životem, později její přání pracovat mimo

rodinu). Nadále se pár musí nejen shodnout na všem, ale musí se stát ještě rovnostářským.¹³

Od 60. let se vliv "psy" stává převažujícím. Katolická církev odpoví rozvojem manželského katechismu tím, že vytvoří střediska pro přípravu k manželství. Ale duchovní stránka a morálka páru již mladé zajímá méně. Už manželské poradci znásobují snahu pomoci každému klientovi, vyjádřit jeho přání očistit se z viny, nalézt vlastní rovnováhu - spíše než zachránit společnou domácnost, ať to stojí, co chce. Stane se znamením doby, že manželské poradci nebudou sloužit "conjugo", ale jednotlivým osobám. Souběžně rady a "courriers du coeur" (rubriky pro "srdeční záležitosti") ženských časopisů, které by se nikdy neodvážily napsat slovo "rozvod", začínají zeslabovat tón svých písniček o řešení "kvůli dětem", o trpělivosti při "překonávání bouří".¹⁴ Brzy, od konce 60. let, bude manželství napadáno jako instituce nerovnosti pro ženu a jako nepřijatelné omezování individua.

Rodiče velmi mladí, velmi chudí a velmi špatně bydlící způsobí "baby boom"

Avšak dříve než dojde k výše naznačenému, početnější a mladší rodiny poválečné Evropy, následující švédský model zavedený za války, budou mít mnoho dětí. To je slavný "baby boom". Některé jeho charakteristiky je třeba připomenout. Především životní podmínky mladých rodin, které ho udělaly. Děsivá krize bydlení Evropy v ruinách donutila přibližně každý třetí mladý pár, vylíčený jako netrpělivý emancipovat se, aby žil v jedné místnosti u svých rodičů. V Německu, ve Francii, v Řecku, v Itálii, jich mnoho žilo ve zřícenině, v chatce, v odstaveném železničním voze. Ještě v roce 1954 usmrtila velká zima mnoho miminek.

Deset let od konce války oznamuje sovětská (optimistická) statistika, že obytná plocha připadající na 1 obyvatele v Moskvě je 6 m², tedy 30 m² pro 5 osob.¹⁵ Z celé jižní Evropy emigrují mladí otcové bez zaměstnání na sever a vidíme je spát na holé zemi po nádražích. Muži, kteří pracují v rekonstruované Evropě, pracují 48-50 hodin týdně s dvěma týdny dovolené ročně. Ženy nemají vybavenou domácnost, ba často ani ne tekoucí vodu, a pro většinu z nich by bylo přepychem mít placenou práci mimo domácnost. Samy si dělají všechno s co nejmenšími náklady. Nejsou ještě laciné tovární výrobky. Jestliže chodily do práce, úbytek výdělku by byl býval drsnou skutečností. Tudíž jich mnoho pracuje doma na černo.

Čísla o tom jsou dobře známa: v celé Evropě od roku 1946 do roku 1964 připadne více než 2,5 dítěte na jednu ženu. Proč tolik miminek? Protože bylo mnoho mrtvých a protože byla chuť dávat život jako výzvu. Protože mladé domácnosti neměly nic, ani dům, ani auto, ani naději je získat, dohromady vzato, nemohly nic ztratit tím, že měly děti. Volného času bylo málo, cestování nedostupné: nemuselo se váhat mezi cestou po moři a miminkem. Je pozoruhodné, že porodnost se nezvýšila v chudých zónách Evropy, kde už před tím byla vysoká (Portugalsko,¹⁶ Řecko, jižní Itálie, Polsko, Irsko), nýbrž jenom v zemích a vrstvách společnosti dříve bohatých a nyní chudých, zase udivující konvergence.

"Baby boom" je ale především dílem velmi mladých rodičů. Plodnost stoupá u mladších 24 let. Naproti tomu plodnost po třicítce klesá všude, dokonce v Rusku, v Polsku, ve Španělsku, na Sicílii. Doba zakládání rodin se přesunuje do mladého věku: žení se a vdává se dříve, dříve jsou děti, s menším věkovým rozdílem mezi nimi, dříve se přestává s jejich rozením. Švédky přestávají rodit ve 27 letech - jejich rodina je konstituována ve věku, kdy se jejich matky vdávaly.¹⁷

Nadšení, nepředvídatost, únava i přetížení - limitující faktory mladých rodičů

Tyto mladé rodiny vytvořili ti, co dospívali ve světě, kdy se nedalo nic předvídat a šetřit bylo nesmyslné. Žít ze dne na den, s nadšením a bez starostí, se stalo novým způsobem života mladých rodin. Jejich rodiče dělali první kroky tak, že dávali peníze stranou, opatrně si zajišťovali zázemí. Proto je děsilo vidět své děti žít jako dosti nezralé "ženaté dospívající".¹⁸ Míminka přicházejí jen tak, aniž byla skutečně předvídána a výslovně přána. Mladé ženy neumí vést domácnost a dobře vařit. Malé byty jsou zaplaveny sušičkami se plenami, kelímky, roztrhanými předválečnými přikrývkami, kbelky na uhlí. Mladí otcové kutí poličky a v noci, když děti spí, připravují se stůj co stůj na zkoušky. Jsou bezstarostní?

Ti, kdož mají náboženství, připomínají svým vyděšeným rodičům, že Bible říká: "Budete jako polní lilie", a dosahují velkého úspěchu ve Francii knihou Isabely Rivierové s názvem: "Sur le devoir d'imprévoyance" (O povinnosti nepředvídat). Jiní věří v socialismus, který se buduje na východě, nebo v ekonomiku, která se oživuje impulsem Marshallova plánu na západě (Belgie, Německo).

Nicméně jsou velmi unavení, zejména mladé matky, které těhotné s dítětem na ruce stojí ještě tu a tam fronty a nemají žádný volný čas. První ankety o časovém rozvrhu ve Francii jsou výmluvné: V roce 1947 pracovala matka dvou dětí zůstávající v domácnosti 80 hodin týdně, matka tří dětí 86 hodin. V roce 1958, kdy bylo možno si myslet, že nouze a špatná vybavenost domácností byly menší, matka dvou dětí ještě pracuje 77,7 hodin týdně a matka tří dětí 83,2 hodiny. Jestliže je zaměstnána, šidí domácí práce, svěruje své malé děti, matce či sousedce a pracuje 84 hodiny týdně.¹⁹ V SSSR, kde Chruščev deklaruje (1955) "Je třeba, aby rodina měla tři děti!", nebyl 5. pětiletý plán splněn kvůli jeslím a najednou se prodlužuje mateřská dovolená na 112 dní, což ženy odejme výrobě, ale vůbec nezlepší životní podmínky matek.

Rodiny signalizují nemoci a špatný zdravotní stav ve všech zemích východní Evropy, v nichž, jak se zdá, komunistické režimy, široce podcenily nesnáze žen při velkém počtu dětí a péči o nevybavenou domácnost spolu s tvrdým životem v zaměstnání, s namáhavou prací, zejména v zemědělství a v průmyslu. Nezralost rodinného života pocházela z vysokého a dálky: což si Lenin nepředstavoval, když chtěl "vytrhnout ženy z otupujícího prostředí domácnosti a kuchyně", že se dají předčasně do důchodu matky pěti dětí

snížením důchodového věku až na 40 let? Tyto matky by bývaly daly přednost snížení pracovní doby v zaměstnání v době mateřství a zlepšení naděje na práci po čtyřicítce!

Od 50. let se mnozí rozvody v Rumunsku, Maďarsku, Československu. V SSSR soudy většinu žádostí o rozvod odmítají. Počet rozvodů klesá²⁰ a už se nepublikují srozumitelné statistiky. Dozvídáme se pouze, že tajné potraty dělají takovou spoušť, že se rozšiřuje legální potrat "z ekonomických a sociálních důvodů" vedle motivů zdravotních (v roce 1955 SSSR; v roce 1956 Bulharsko, Maďarsko, Rumunsko, NDR, Polsko, Československo; v roce 1960 Jugoslávie). Ze strany autorit se nejedná o malthusiánský postoj, ale o ústupek tvářím v tvář nepřekonatelným potížím, s nimiž se setkávají mladé ženy.

Málo rozvodů, ale velká debata: zaměstnání vdané ženy

Od roku 1955 do roku 1964 se ve zbytku Evropy porodnost nehýbá, omládnutí mateřství pokračuje, rodiny se nerozcházejí. Zjistěte, rozvod není možný ve Španělsku, v Portugalsku, v Itálii a v Irsku. A ve velké řadě zemí není snadno přístupný. Ale je symptomatické, že vlna rozvodů, která následovala po válce, nevydržela. Ve Spojeném království po 200 000 rozvodech povolených v letech 1946-1949, klesl roční průměr na 30 000. Stabilita nízké úrovně je pozoruhodná i v Německu a ve Francii, která také poznala vrchol po válce. Méně než 1 rozvod na 10 manželství (úhrn redukovaných rozvodů) je v Belgii, v Anglii a Walesu, ve Francii, v Norsku, ve Spolkové republice Německo, v Nizozemí; méně než 15 % v Rakousku, ve Švýcarsku a ve Finsku; ani Dánsko a Norsko nedosahují 20 % rozpadlých manželství.²¹

Nicméně oblast rodiny zasáhnu velké debaty, předešly k velkým zvrátům: "birth control", zaměstnání vdaných žen a matek, způsob péče o nejmenší děti (v kolektivu nebo doma), konečně rozdělení práce v domácnosti a problematika mužských a ženských rolí. Tyto debaty se nezrodí ledaskde. Nejdříve se rozvíjejí v industrializovaných společnostech jako je Švédsko či Velká Británie, kde individuální výdělek nahradil rodinný způsob výroby ještě rozšířený ve střední a jižní Evropě. Kolem roku 1960 už není v zemědělství ani 10 % švédské populace místo 50 % na začátku století.²² Ve Velké Británii pracuje jen 90 000 žen v zemědělství proti 1,3 miliónu ve Francii, 1,72 miliónu v SRN a 1,79 miliónu v Itálii.²³

Silně vzrostla výroba spotřebního zboží a s ní pokušení konzumní společnosti pro rodiny. Aby bylo možno nakupovat, je třeba peněz. Šetření vlastní výrobou oděvů a zavařenin už nestačí. Ženy začínají ohraničovat své mateřství do prvních let na počátku manželství. Od věku 35 let, až děti půjdou do školy, vidí před sebou spoustu volného času. Což neukázaly za války a jako mladé dívky, že umějí pracovat? Jak by nebyly svedeny životem se dvěma rolami a dvěma fázemi, který jim navrhuje Alva Myrdalová (Švédka) a Viola Kleinová (Angličanka) ve slavné knize "Women's two roles", vydané v roce 1956?²⁴

Ve Velké Británii, Francii, Švédsku a v Dánsku ukazuje již histogram míry ženských profesionálních aktivit dva charakteristické "hrby": dívky pracují před sňatkem, pak jako vdané ženy po čtyřicítce po období věnovaném mateřství. Ve jmenovaných zemích je mezi pracovními silami čím dál tím více žen, což budí nesouhlas části veřejného mínění. Nicméně v této tendenci, která ohrožuje roli "hlavy rodiny", až dosud jediného zabezpečovatele rodinné domácnosti, nejsou pozadu ani Německo, ani Itálie (která pomalu ztrácí zemědělský charakter), ani Holandsko, ani Norsko. Mínění se dostává do varu, ženy a muži si odporují, rodiny se trhají. V Holandsku se 83 % mužů a 65 % žen vyslovuje proti "práci žen". Ve Francii je v otázce zaměstnání vdaných žen rozděleno 40 % dělnických párů, 36 % středostavovských a 23 % majetných.²⁵

Mají ženy právo pracovat nebo ne? Tehdy početní "Bojovníci za rodinu" si v tom nejsou zcela jisti, ledaže patří k extrémní levici. Pozvolna se připouští "právo" na práci těm, "jejichž muž vydělává velmi málo" ("Ale bylo by lépe zvýšit platy mužům!" říká se), a těm, které nemají děti. Nejbojlivější debata se soustřeďuje kolem matek malých dětí. Nespočetné jsou knihy, hanopisy, programy v rozhlase a články v tisku, které rozebírají "nepříjemné důsledky" zaměstnání matky na "psychologii dětí".²⁶ Rodinná Evropa zajisté zavrhuje jesle. Nejen proto, že je ovlivněna proslulým Dr. Spockem: dítě vychované v kolektivu chladně zasaženo "hospitalizací"; ale také pro vnitřní politickou reakci: "chov" miminek v kolektivu připomíná hitlerovské dětské jesle neblahé paměti nebo evokuje verbování dětí sovětským státem.

Nicméně když jedni vyjadřují své obavy ze zásahů státu, který by zbavil rodinu - povytce "privátní" skupinu - jejich výsad, aby mohl lépe kontrolovat jednotlivce a zabránit předávání rodinných hodnot, jiní nařikají nad nedostatečnou snahou státu finančně kompenzovat přítomnost dětí, zvláště v chudobných domácnostech. Bojovníci za rodinu vyjadřují svá znepokojení v politických termínech.

Rodina "otevřena" pro individualismus dětí, rodiče ve zmatcích

Zdá se, že rodiče nevidí, že pokud existuje nebezpečí pro kohezi a pro funkci rodiny, nepochází od všemohoucnosti státu - Big Brother - ani od nedostatečné péče lhošejného státu, nýbrž zevnitř rodin od rozdílných aspirací jejich členů v prostředí urychlených přeměn: urbanizace, zlepšování bydlení, zvyšování životní úrovně a všeobecný růst nároků.

V 60. letech se rodiny západní Evropy naučí výrazům až dosud užívaným jen ekonomy a sociology: "spotřeba" nahradila příznačné "zásobování", protože už není hlad a v rodinných rozpočtech se neustále zmenšuje podíl nákladů na stravování; jako pokusitelský průmysl se svou nabídkou a poptávkou je teď prezentován "volný čas". Rodiny začínají s úvěrem na bydlení, na koupi auta, moderní kuchyně, televizoru, všeho, co se "konzumuje" v rodině. Když už není malou výrobní jednotkou, rodina

západní Evropy se vesele rozhodne stát se "spotřební jednotkou", která kupuje hotové oděvy a výrobky připravené k použití.

Ale už v ní působí odstředivé síly zároveň s otvíráním vždy více specializovaných trhů, obzvláště na teen-agers, protože ti jsou nejpočetnější, ale i na jiné kategorie potenciálních vytipovaných konzumentů. Každý začne mít chuť vlastnit věci a dělat věci jen pro sebe - vedle své role v rodině. Až do 70. let se otcové a zejména matky neodvážejí dát přednost své individualitě. "My - pár" je již příliš pevný. Ale už nevěří, že "my - rodina" by mohlo být prosazeno nebo se prosadit proti "já" jejich dětí. Prarodiče, stále více vzdalovaní od výchovy svých vnuků, se znepokojují. Je jim odpovězeno, že se časy změnila a že oni jsou v tomto ohledu "mimo".

Děti jako první budou zaslíbeny kultu individualismu rodiči, kteří jim již nechtějí nebo nemohou vnutit rodinnou disciplínu. Ať to dělají instinktivně, protože to je "duch doby", jak řekne Edgar Morin,²⁷ či ať dbají na rady "Ecole des Parents" (Škola rodičů) ve Francii nebo "The Education for Family Life" (Výchova k rodinnému životu) v Anglii, které káží permissivní liberalismus ve jménu "otevřené rodiny", nebo ať četli nové magazíny pro rodiče, které skloňují Freuda ve vulgarizované verzi - otec a matka pečují o to, aby jejich děti nebyly "frustrovány" (slovo 60. let), protože mají za to, že oni sami byli.

Rodina již není autoritativní. V roce 1963 publikuje Alex Mitscherlich "Auf dem Weg zur vaterlosen Gesellschaft?" (Ke společnosti bez otců?).²⁸ Přisuzuje rozluce mezi zaměstnáním a rodinou a rozluce mezi volným časem a rodinou, mobilitě nukleárních rodin odtržených od půdy a předků nejen přetřetí matky, všudypřítomnost masové kultury, "idoly" dospívajících, nýbrž i zahlazení autority a toho, kdo ji v rodině představoval: otce. Naproti tomu Giorgio Campanini²⁹ má za to, že úpadek autority a nový pocit, že dítě je "stejně", rovné dospělému, že má mít stejná práva, nebyl důsledkem společného působení industrializace, urbanizace, spotřeby a masové kultury, nýbrž procesem demokratizace zrozeným v lůně rodiny. Rodiny by měly mít aktivní a hybatelskou roli v kulturních přeměnách, které by jistým způsobem vyprovokovaly.

Ale je to, co se stalo v rodinách, "demokratizací"? Jak špatně se hodí politický slovník k proměnám rodiny! Neboť jestliže si rodiče zapovědí vnutit svou autoritu svým dětem nebo již toho nejsou schopni, zdržují se také toho, aby jim projevili příliš mnoho něžnosti: to by dítě utlumilo. Pozornost "posesivní matce", byla psychology-rádcí ještě vykríčenější než "zaměstnaná matka" konzervativci! "Cokoliv uděláte, bude špatně!" odpověděl Freud jedné matce, která si vášnivě přála stát se dobrou matkou. Ve stejném zmatku jsou rodiče v 60. letech: už neumějí svou roli. V roce 1968 uvidíme v ulicích všech univerzitních měst Evropy jejich děti, jak vyjadřují touhu změnit život i kulturu, vynalézt novou společnost a nejsou zřejmě ani frustrované ani potlačené.

Velká diskuse o "birth control", veřejné střety a intimní realita páru

Stejně jako politická střetnutí v otázce zaměstnání vdaných žen a kolektivní péče o děti měly malý vztah k faktickým poměrům, tak také vášnivé půtky mezi malthusianisty a populacionisty měly malý vliv na živou debatu odehrávající se uvnitř manželských párů v otázce "birth control", později nazvané "regulace porodů" nebo "plánované rodičovství", pak jednoduše "antikoncepce" (ve sledu těchto názvů zaznamenáváme sklouznutí od obecného k zvláštnímu, od sociálního problému k problému individuálnímu).

Protože vdané ženy měly nízký stupeň vzdělání, nastoupily do zaměstnání na podřadnější místa ve všech zemích, kde se snižoval počet zemědělců a řemeslníků a kde stoupal počet placených příležitostí v terciérní sféře, ať byl politický směr jejich vlád jakýkoliv. Francie za De Gaulla měla najednou více mateřských školek a jeslí než sociálně-demokratické Švédsko. Co se týká bezplatné kolektivní výchovy zcela malých dětí v komunistických zemích, byla to dlouho pěstovaná iluze, která se neudrží.

Tedy od 50. let zuří bitva mezi těmi, kteří chtějí omezit počet narozených dětí a hrozí se přelidněním, a těmi, kteří se radují nad náhlým probuzením vitality Evropy a bojí se jejího návratu ke stárnutí. Přeli se demografové a politici. Rodiny zůstaly k jejich argumentům, které většinou neznaly, lhostejné. Někteří instinktivně sdíleli národní kulturu: tak v zemi Malthusově vypadalo vulgárně mít mnoho dětí. Ve středních vrstvách (middle class), které v roce 1950 popisují R. Lewis a A. Maude, je špatně posuzováno "množit se jako králíci".³⁰ Je decentnější mít jen dvě, nejvýše tři děti. O dvacet let později při sociální anketě u 86 početných rodin v Londýně H. Land zaznamenává, že protože je špatně posuzováno být příliš plodný, dost chudých rodin se vzdává podpory, na niž mají právo, "aby si uchovály důstojnost".³¹ Ale to není mezní případ, k němuž by bylo třeba připojit příklad SRN, kde se mladým párům hnusí vše, co připomíná nacismus s jeho ztřeštěným sklonem pro rozmnožování rasy. Ani v Holandsku, kde jsou velké rodiny v oblibě, ani ve Francii, kde je stát podněcuje, se děti nerodí kvůli počtu a kvůli vlasti! Uminěný výklad kolportovaný bojovnými malthusianisty.

Náboženský postoj s hraje velkou úlohu v zahájení plánovaného rodičovství. Než se objeví "la pilule" a "le stérilet", rozvíjejí se všechna hnutí za rozšíření vědeckých metod antikoncepce ("les gelées" a "les diaphragmes") nejprve v protestantských zemích. Pro protestanty není manželství svátost a nemá za účel ani za základ prokreaci, ale spojení manželů v Bohu. V těchto věcech, které jsou ponechány jejich svědomí, nedostávají od své církve žádné příkazy. Antikoncepce jim připadá jako dobro, jestliže umožňuje lepší soužití svazku, které může být ohrožováno nežádoucím těhotenstvím, strachem z početí, vynucenou zdrženlivostí. Stejněho přesvědčení a stejně aktivní budou i volnomyšlenkáři a noví nevěřící narození v rodinách židovských či

katolických. Stojí za povšimnutí, že se skoro nic neví o tom, co se děje v intimním životě manželských párů a dotýká se prokreace. Mnoho anket dokáže přimět páry "o tom" mluvit a přináší objevy.³²

Porodům se už zabráňuje ve velkém měřítku. Antikoncepční praktiky, někde prastaré, jsou velmi rozšířeny a mění se od jedné země, kraje, prostředí, k druhému. Někde otcové poučují syny, že je na muži, "aby byl opatrný". Jinde je to "ženská záležitost", jejíž návody předává matka dceři nebo si ženy mezi sebou pomáhají potratit.

Mnoho manželských párů "o tom" mluví až po svatbě nebo teprve po druhém dítěti. Někteří o tom nemluví nikdy, zejména ve venkovském prostředí. Jak by mohli praktikovat tzv. přirozené metody, připouštěné církví, když manželé neznají datum měsíčku svých žen? Často ani nevědí, že ženy potratily, nebo to nechtějí vědět. V Řecku přiznává 6 500 žen dotázaných ošetřovatelkami "se snubním prstenem" 4 877 potratů.³³

Objevuje se nesmírná osamělost a fyzická i morální bída žen. Nejen, že na vlastní kůži prožívají těhotenství a porody, ale jsou samy i na to, aby "si pomohly", a nemají se ke komu utéci než zase k jiným ženám. Jejich náboženství má jen málo vlivu na jejich praktiky. Ale z toho vyplývá, že z vědeckého zdokonalení antikoncepce nebude mít užitek rodina, nýbrž ženy, které byly objeveny jako oběti a kterým se dostane možnosti řídit vlastní plodnost: sexualita bude odloučena od prokreace a "osvobozena", což rychle pochopí mladí obou pohlaví.

II. dějství: zlom v roce 1964 zasáhne rodinné nebe, které se zdá nezkalené

Vše je na místě pro druhé jednání, kdy dojde ke všem změnám. Zlom nastává roku 1964 a dotýká se dvaceti zemí, skoro celé západní Evropy.³⁴ Rok 1964, rok bez zvláštních událostí. Životní úroveň stále stoupá. Končí anglická krize a francouzské koloniální války. "Ekonomický zázrak" prožívají v Itálii. Hledat práci přicházejí chudí z jižní Evropy, Jugoslávci do Německa, Portugalci do Francie, lidé z Mezzogiorna do Lombardie; nalézají ji, je plná zaměstnanost. Ve Švédsku je nedostatek pracovních sil a čím dále tím více žen pracuje na poloviční úvazek. Nicméně průzkumy veřejného mínění, které dosud odhalovaly rostoucí optimismus rodin, pokud jde o budoucí životní úroveň, ukazují všude známky poklesu. Pokud jde o budoucnost, lidé se stávají pesimisty, aniž vědí proč. Ale důsledky tohoto pesimismu v plném ekonomickém růstu se budou měřit rodinnými událostmi.

Ve stejném roce plodnost, vyjádřená mírou natality, po vzestupech a dlouhodobých vysokých hodnotách klesá v SRN, v Belgii, Dánsku, Španělsku, Francii, Řecku, Itálii, Nizozemí, Portugalsku, Spojeném království, ve Švédsku a ve Švýcarsku - a je možno připojit Maďarsko, Rumunsko, Československo, NDR a SSSR, které někde začaly s poklesem i dříve. Od roku 1964 do roku 1967, ve třech letech, ztrácí Belgie 2 narozené děti na 1000 obyvatel, Nizozemí a Itálie 1,8; Francie a Spojené království 1,3; Německo 1,2; a tak to pokračuje dále. Pokračující sblížení rodinných jevů

se od dob války vyvíjí se znepokojující simultánností. Stejný fenomén se objevuje v zemích protestantských i katolických; v těch, kde ženy svobodně užívají nové antikoncepční prostředky jako je pilulka (severozápad a Švýcarsko) i v těch, kde jsou stále ještě zakázány (jih a Francie). Klademe si nové otázky o vztazích mezi chováním domácností a socioekonomickými a kulturními podmínkami.

U roku 1964 nejde o zvláštní náhodu: je to rok počínajícího bezprecedentního poklesu plodnosti rodin, který bude trvat 20 až 25 let. První skupina zemí (Dánsko, Finsko, Švédsko, SRN, Lucembursko, Švýcarsko, k nimž je třeba přidat Maďarsko a Československo) dosahuje od poloviny 70. let tak nízkých hodnot plodnosti, že je mnoho demografů nepovažovalo v době míru za možné; SRN a Švýcarsko mají již jen 1,4 dětí na 1 ženu. Za deset let je dohoní Itálie, která v roce 1987 dosahuje světového rekordu nízké plodnosti, a dokonce Španělsko, kde v roce 1964 měly rodiny 3 až 4 děti.

Je z historického hlediska oprávněné zevšeobecňovat pokles plodnosti rodin do té míry, aby se z roku 1964 stal přelomový bod? Nejsou průměry zavádějící? Nezakrývají rozdílná chování nebo vývojové trendy, které se kříží?

Generace "odmítnutelného dědictví" myslely, že se odvracejí od rodiny ve jménu "společensví zájmů"

Zevšeobecnění je na místě, neboť shoda nebyla jen v poklesu plodnosti, ale sblížení demografického chování je pozoruhodné: mizejí početné rodiny (které se brzo udrží jen u neevropských přistěhovalců), a ve všech krajích a zemích, ve všech společenských třídách převládá model rodiny se dvěma dětmi; model jednodětné rodiny se dostane na druhé místo. Sjednocující silou, která způsobuje, že se nové rodiny rozcházejí s tradicemi prostředí, z něhož vyšly, je mocná touha být moderní. Generace narozené v letech 1940-1955 nebyly po tom, co dospěly do věku zakládání rodiny, bez dědictví, ale byly "generacemi odmítání dědictví", jak píše Michel Fize.³⁵ Snažily se přizpůsobit novým normám a přijímaly tyto normy jen tehdy, když pocházely od lidí jejich věku. Je třeba říci, že lidé jejich věku, jakmile dosáhli dospělosti, měli dost společného, aby zavedli tyto normy v evropském měřítku.

Nejdříve jejich počet: jsou to děti "baby-boomu", představují nejvýznamnější vrstvu populace ve všech evropských věkových pyramidách nebo téměř ve všech. Mají pocit své důležitosti a svého vlivu: byli prvními dětmi míru a hojnosti, nepoznali tvrdou nutnost každodenního přežívání: ohromným a záladným dopadem vulgarizované podoby psychoanalýzy na jejich rodiče byli vyňati z povinností poslouchat a respektovat staré; na rozdíl od nich nebyli obviňováni - jsou za mnoho století dokonce prvními generacemi, které dospěly bez vnitřních pocitů různých vin. Mají dojem, že nejsou nikomu nic dlužní, ani vlasti, ani politickým stranám, ani církvím, ba dokonce ani svým rodičům. Byli první, kdo na prahu mládí vstoupili do

sexuální revoluce, "která převrátila mravy více než průmyslová revoluce a automatizace".³⁶ Vstupují do ní bez starých "tabu" evropských společností; hlavně dívky, vyzbrojeny konečně účinnou antikoncepcí, mohou podle vlastní vůle rozhodovat o okamžiku, kdy se stanou matkami, a mohou si zařídít život podle svých představ místo čekání na manželství nebo obav, že se "budou muset vdávat".³⁷ Až dosud přísnost rodičů v ohledu předmanželského sexuálního života dcer způsobovala velký rozdíl mezi muži a ženami předurčenými tvořit manželský pár. V těchto generacích vztahy mezi dospívajícími či mladými zahladily nebo odstranily hranice, a rovnost pohlaví byla demonstrována záměrným nerozlišováním mužských a ženských oděvů a účesů.

Jaká manželství, jaké rodiny vytvoří tyto mladí lidé po tak novém prologu? Kolem roku 1968 mnoho z nich věřilo, že jsou revolucionáři a často dokonce kolektivisté z nenávisti ke kapitalismu a ke konzumní společnosti. Velké ideologie, které mobilizovaly a rozdělovaly jejich rodiče, jsou ve skutečnosti už mrtvé. Tedy, oni "popírali" bez velkého rizika odmítali autoritu a instituce, které je představovaly - tedy i rodinu. Někteří chtěli zánik rodiny, neboť biologické svazky jí zakládají se jim zdály neblahou iluzí, která vede k odporným pocitům vlastnictví, nerovnosti a hierarchie.

Jejich kolektivistická nostalgie je přivede k vynalézání zvláštních utopií generačního bratrství; komunit mladých, v nichž je vše společné, dokonce i děti. Tyto komunity budou vzkvétat v Dánsku, kam se bude putovat na návštěvy (jako se v minulém století navštěvovali Saint-Simonisté), v Nizozemí, v Anglii, Belgii, v Německu. Mnoho sociologů i v neoficiálnějších kruzích vidí tehdy v komunitách budoucnost, předpovídá konec rodiny.³⁸

Ve skutečnosti je to individualismus, který rodinu oslabuje

Jejich omyl v úsudku je zvláštní, protože mladí zakladatelé komunit jsou jenom úchylkou a ještě dočasnou. Dominantní doktrínou se naproti tomu stává individualismus. Už brzy se nebude schovávat za klamné zdání velkých kolektivních mší mladých, kolébaných náraz stejnou hudbou - "rozkoší zvětšeného individua". Tomuto rozšíření k neurčité totalitě druhých odpovídá oslabení svazků s bližšími, jak už to předvídal Tocqueville. Sociální morálkou individualistů je tolerance vůči druhým a hledání autonomie pro sebe. Jde o životní zásadu: nezatěžovat druhého, nezáviset na druhém, neodcizit se, nedat se vlákat do pastí, pracovat sám na sobě, získat si autonomii: zákon pro sebe a sebe pro zákon. To není egoismus, jak se omylem příliš často říkalo. Egoismus je nezřízená sebeláska, která vede člověka, aby si dával přednost přede vším. Individualismus, který se může rozvíjet jen v demokraciích, vede k respektování osobnosti a jejích iniciativ, tedy k respektování druhého tak, jak to vyžadujeme pro sebe sama. Ale individualista se nemůže k věčnému svazku, ke slibu, jaký se v Evropě až dosud vyžadoval u manželů, zavázat bez nesnází, váhání, výčitek svědomí. To

se mu zdá s ohledem na jeho systém hodnot na hranici pokrytectví stejně jako se mu může zdát podlostí obětovat svou svobodu a svůj způsob života a zastávat nějakou roli v rodině.

Je třeba říci, že individualismus, zrozený v USA, nalezne v Evropě vhodný terén: evropské demokracie které jsou více "sociální", berou na sebe rizika (nemoc, stáří, nezaměstnanost) a často výchovu dětí jako záležitost kolektivní. Rodina je zde oslabena na dvou frontách: je považována za institucionální "rámec", který omezuje autonomii a staví se proti emancipaci jejích členů; není už považována jako ochránkyně, "útočiště před krutostí světa", protože solidarita se stala celonárodní a stát "prozřetelností".

Zde je základní příčina zlomu v roce 1964 a jeho následků: hluboká přeměna hodnot a sociální morálky. Od té doby už není základní buňkou společnosti rodina nýbrž individuum. Individuum je "právním subjektem". Žena již nebude "nesvěprávná" vůči svému muži, ale právním subjektem vedle něho, rovnoprávným a autonomním. Sníží se věk zletilosti u dětí; v roce 1990 se vypracují práva dítěte. V transformaci rodiny měla tato revoluce v pojetí větší roli než ekonomické aspekty.

To vysvětluje, že stejnými zaostalostmi, metamorfózami i nemocemi byly zasaženy rodiny různé životní úrovně i různého socioprofesionálního zařazení stejně jako země, kde se míry zaměstnanosti žen mohly lišit až dvojnásobně: tak v Nizozemí byl pokles plodnosti a sňatečnosti větší než ve Francii, i když míra zaměstnanosti nizozemských žen byla ve srovnání s Francouzkami poloviční a ještě se zaměstnanost týkala hlavně mladých dívek před mateřstvím.

Na začátku tohoto období v roce 1964 je Evropa pracující ženy velmi různorodá. V roce 1990 tato heterogenita trvá přes paralelnost vývoje (zvýšení zaměstnanosti po roce 1975 zejména u zaměstnankyň v námezdním poměru v terciární sféře, zvýšení počtu dočasných pracovních míst po roce 1988), v Dánsku je zaměstnáno více než dvakrát tolik žen než ve Španělsku při stejné sňatečnosti i porodnosti; podíl žen pracujících na částečný úvazek se mění od 52 % (Nizozemí) k 10 % (Itálie), i když v obou zemích je velmi podobný vývoj demografie rodiny.³⁹

Úsilí a ztroskotání psychologů, pedagogů, právníků a sociálních pracovníků

Vzestup individualismu vysvětluje nepatrný úspěch, kterého mohly dosáhnout snahy těch, kteří v dobré víře chtěli rodině pomoci zmenšením jejích závazků a utlumením jejích potřeb.

1) Manželští poradci a vychovatelé se domnívali, že jediným postojem rodičů, kterým mohou s okázalostí udržet komunikaci s dětmi a s bouřícími se dospívajícími a zabránit rozpadu rodiny, je postoj, který byl tehdy nazván "permisivitou". Permisivita měla za následek především trvalou modifikaci mocenského vztahu mezi rodiči a dětmi: protože už se nejednalo o to vynutit si poslušnost ani vynutit si lásku (protože na to, jak se zdá, neexistuje recept) a ještě méně o to vynutit si respekt - rodiče "aby

si udrželi kontakt", přijímají čím dál tím víc za asymetrických podmínek chování svých dětí, dokonce to, o němž vědí, že dětem hrozí zhoubou, protože rodiče jsou ve stavu větší "citové závislosti" a tedy v podřízenosti.

Historikovi by nebylo zatěžko citovat události, knihy, filmy z období 1965-1980 ilustrující neobyčejné zmatení rodičů. "Škola rodičů" v roce 1976 je peskuje a táže se jich, bylo-li to dříve lepší! Naleznou se tací, kteří nesměle odpovídní, že ano. "Nebylo to vynikající, ale bylo to pohodlnější".⁴⁰ "Je ještě štěstí, že člověk nemůže mít padesát dětí", nařiká jeden dělník, to by se potomstvo zorganizovalo v podnikový výbor!" Propast mezi generacemi, která nikdy nebyla hlubší, se rozšiřuje vedle kulturního přeryvu (všechna kultura dospívajících a mladých je přijímána zvenčí - z médií, od kamarádů, ale ne už od rodičů) ještě o veliké ochlazení citů. Rodině omezené na citovou funkci zůstal krásný program, který se nejlépe vyjádří anglickým: "Loving, caring, sharing".⁴¹ Byl pokazen "permisivitou" špatně vykládanou a špatně pochopenou. Bylo třeba mnoha let, aby rodiče "lépe prokázali svou značku" před dětmi, aby děti byly méně bezbranné než starší generace, právě ta, která v rodičovském věku vklouzla do nukleární rodiny bez okolky.

2) V letech 1965-1978 podstatně modifikují rodinné právo týkající se sňatku, rozvodu, posloupnosti a odpovědnosti rodičů právníci v SRN, Belgii, Dánsku, Francii, Velké Británii, Itálii, Lucembursku, Norsku, Nizozemí, Portugalsku, Švédsku a Švýcarsku. Všichni, ať zastupovali "common law" nebo "civil law" stvrdili rozdělení mezi sexualitou a prokreací vytvořené antikoncepcí; všichni se snažili zajistit "rovnost a autonomii"⁴² oběma pohlavím v manželství, při rozvodu a v rodičovských právech; manželství je zbaveno "machistických" formulí⁴³ a přežlých závazků; aby se skončilo se zjevným pokrytectvím, a aby byl možný, podle J. Carbonniera "vzájemný souhlas s odvahou říci ne, separace méně drásavá, morálně čistší"⁴⁴ a aby byly většinou usnadněny procedury rozvodu; všichni se snažili zajistit pro každého z rodičů stejnou zodpovědnost, v němčině "Sorgerechtesgesetz", a aby M.-Th. Meuldersová mohla říci na mezinárodním kongresu, že "co se týče dítěte, počítá se s novým evropským právním řádem".⁴⁵ Tyto reformy v tolika státech byly bezpochyby nutné. Právní průpověď "Quid leges, sine moribus?" (Co jsou platné zákony bez morálky?) zůstává pravdivou. Zákony se nemohou dát předstihnout mravy, aniž by ztratily smysl.

Ale čím se manželství stalo přívětivějším, na manžele méně náročným a snadněji rozveditelnějším, tím méně se páry ženily a vdávaly. Z tohoto "aggiornamento" (přizpůsobení současné realitě) získala mnoho žena, manželka a zejména matka: bylo to jen spravedlivé, protože její dřívější statut nebyl důstojný vzhledem k jejímu obrovskému podílu na výchově. Všechny soudobé ankety ukazují, že je hlavní vychovatelkou. Ale na počátku 70. let se jde až za rovnost statutu: požaduje se vytvoření rodiny počínaje od "rovnostářské dvojice"⁴⁶ a ustanovit v rodině "vzájemnou zaměnitelnost" role mužské a role ženské. Vyměnitelnost domácích prací je

možná: otec může mýt nádobí jako matka. Ale jak vyměnit role, když jediná žena rozhoduje o své plodnosti?

Tato nová pravomoc ženy nebude sdílena oběma. Ve skutečnosti některé horké hlavy tedy káží o nerozlišování pohlaví - a všechno pletou. Většina volá po svazku, který "nebude už charakterizován nadvládou jednoho a podřízením druhého, ale bytostmi osvobozenými od všech tabu, které je navzájem vzdalují, bytostmi, které si jedna druhé váží, respektují se... a budou proto prožívat s větší intenzitou svůj svazek."⁴⁷ To je ideál!

- 3) Sociální pracovníci nakonec "přistupovali k rodině čím dál více z hlediska jednotlivých sektorů a rozkouskovaně: zdraví, bydlení, školství, volný čas, atd."⁴⁸ takže nakonec soustředili své úsilí ne na celou rodinu, ale na fragmenty rodiny, na atypické domácnosti a osamělé osoby: svobodné matky s dětmi, nesezdaná soužití, rozvedené osoby, toulavé dospívající, atd.

Zatím co se individualismus zmocnil rodiny, je možno se ptát, jestli běh věcí neurychlily intervence společnosti na ochranu rodin. Fyzika nás učí, že nezvratnými změnami vzrůstá entropie. V systému se poruchový stav vyvíjí tak, že porucha se dále zvětšuje. Ale pochopili jsme, co se stalo? A byla jasná vůle ochránit rodinu?

Po pádu porodnosti zhroucení sňatečnosti

V roce 1964 otevřel pokles plodnosti nový cyklus, který brzo spolupůsobil na další jevy. O několik let později se ve Švédsku objevil druhý příznak: roční počet sňatků klesl z 61 100 v roce 1966 na 38 100 v roce 1973! Míra sňatečnosti se tedy snížila pod nejnižší míry známé z dob války nebo velké krize ve 30. letech. Pád je zvláště mohutný (-50 %) u sňatků mladých lidí.⁴⁹ Je to pokládáno za snadno pochopitelný odklad, který neohrožuje budoucí vývoj: tolik mladých Švédů vehnala netrpělivost žít sexuálně do velmi časných sňatků, aby se tak vyhnuli dlouhému období zasnub; nyní se připouští sexuální zkušenost před manželstvím, mladé dívky ochraňuje pilulka a dosud puritánská švédská společnost vážně a s přesvědčením objevuje sexuální osvobození jako hygienu duševního života. Dlouhé zasnuby má nahradit několik let na zkoušku před manželstvím: "Rodina ohrožena není" tvrdí sborem pokrokáři.

Jejich optimistické uklidňování bude slyšet po celou dobu krize let 1964-1984. Ti, kteří volají na poplach, jsou zkrátka označeni za přívržence starých časů ba přímo za reakcionáře. Nicméně se situace rychle mění: ještě v roce 1965 způsobilo mládí novomanželů, že indexy sňatečnosti překročily hodnotu 1 v SRN, v Belgii, Dánsku, Španělsku, Francii, Velké Británii, Řecku, Nizozemí, Portugalsku, SSSR a Jugoslávii; vyšší než 0,9 byly ve všech ostatních evropských zemích, tedy i ve Švédsku. Za deset let, do roku 1975, klesl index v Dánsku pro muže z 1,024 na 0,622, v Nizozemí z 1,124 na 0,767, ve Francii z 1,013 na 0,822. Poklesl stejně i v Rakousku, SRN, ve Finsku, ve Švýcarsku, ale zejména ve Švédsku.

Čím více se blížíme k roku 1980, tím více se zrychluje pokles sňatečnosti a projevuje se velká nechuť ke sňatku u osob mladších 30 let. V roce 1981 klesl index sňatečnosti v Dánsku na 0,448, na nejnižší kdy pozorovanou hodnotu; jestliže nebude následovat výrazné "dohánění" sňatků v následujících letech, zůstane 55,2 % dánských mužů svobodných po celý život - což "nikdy nebylo vídáno". Švédsko a Dánsko tedy zavedly nový model a s několika lety zpoždění byl tento model následován jižněji: v SRN se roku 1980 shledáváme s dánským indexem z roku 1975, ve Francii v téže době s dánským indexem z roku 1973, v Anglii s dánským indexem z roku 1970 atd.

Neodůvodněný optimismus přívrženců spolužití

Nakonec je třeba přiznat: nejde o odklad nýbrž o odmítání manželství. Vždy optimistický slovník liberálů se pozměňuje: od "manželství na zkoušku" se přechází ke "spolužití mladistvých" (to znamená přechodně), později krátce jen "spolužití", když je třeba konstatovat různost věku lidí, kteří se vyhýbají manželství. Nikdy v žádné zemi nikdo nepojmenoval spolužití názvem, který jím bezpochyby patří: milenci. Je snaha relativizovat fenomén tvrzením, že jde o "posun dřívějšího manželství". Mluví se o "svazku bez papírů". Ve Francii se zdá šokující, že státní správa užívá pojmu "konkubinát" - zatím co ti, jichž se to týká, nepociťují žádnou hanbu dát si potvrdit "potvrzení o konkubinátu", což je "papír" k ničemu nezavazující, ale dovolující užívat stejné výhody sociálního pojištění jako manželé.⁵⁰ V SRN se pro zmírnění nebezpečí, kterému čelí rodina, tvrdí, že ti "co nechtějí děti, se zřekají manželství".⁵¹ Ve Švédsku jsou kolem roku 1975 hrdí na to, že udělují lekcí modernismu celému světu, a tvrdí, že možnost "Sambo" (spolužití) umožní "šťastnější manželství a sníží míru rozvodovosti".⁵²

Navíc, jelikož úplně chybí statistické údaje, oběhne Evropu a je přijata médii působivá pověst: spolužití jsou si věrni, jsou to "stabilní svazky", "solidní", nerozvádějí se jako manželé. Jejich rodiče (sami ženatí) se o tom dají snadno přesvědčit stejně jako faráři a pastoři, i když nebyli požádáni o pozhnání. "Manželství ztratilo svou nezbytnost", říkají mladí,⁵³ s podtónem: může obstát jako fakultativní volba, zastaralé, neškodné, ale pro zabezpečení rodiny už této smlouvy není třeba. Je považováno za "panikářské" a "reakcionářské" odvážit se říci, že spolužití milenci hledají štěstí jeden v druhém, ale nevytvoří tak základ, na němž se buduje rodina, neboť jejich vztah je individuálního rázu založený na požadavku autenticity a intenzity spíše než rázu sociálního, založeného na požadavku trvalosti a solidarity.

Jde o nový fenomén trvale destabilizující rodinu

Léta mňejí a všechna optimistická tvrzení se ukazují mylná:

- 1) Podstatná část spolužití se nežení: za dvacet let (1965-1985) se intenzita sňatečnosti ve Švédsku ve věkové skupině 20-24 let snížila o 80 %, ve věku 25-29 let o 59 % a ve věku 30-34 let o 40 %; jde-li o odklad manželství, je doprovázen silným poklesem. Stejně je tomu v zemích, které

Švédsko napodobily s několika lety zpoždění: od roku 1981 poklesla míra sňatečnosti ve srovnání s rokem 1965 v Dánsku o 48 %, v SRN o 43 %, v Nizozemí o 42 %, ve Francii o 32 %, v Anglii, Španělsku a Itálii o 30 % (pokles, který pak pokračoval zejména v jižní Evropě).

2) Nejde o odkládání sňatků jako kdysi, ale o zcela nový fenomén: individua vyhledávají různou organizaci svého milostného života vně jakékoliv instituce. To může vést k delšímu společnému životu v páru, i k příchodu chtěného dítěte, někdy k manželství. To se může projevit opakovanými pokusy páru přerušovanými rozchody. Může to vést partnery k životu v trvalém vztahu bez spolubydlení: každý zůstane ve svém. Tak to často praktikují v 80. letech osoby s dobrou úrovní vzdělání a ekonomicky dobře situované ve velkých městech ve Švýcarsku, v Anglii, SRN, Francii a Nizozemí. Angličané a Holanďané mluví o LAT (Living Apart Together; chtěně oddělené bydlení mileneckého páru) a někteří z nás nazývali ve Francii "solitaristy"⁵⁴ tyto milence žárlivé na oboustranné soukromí, abychom je odlišili od osamělých bez vlastního přičinění. V Itálii, později ve Španělsku, se vazby typu LAT ustavují mezi dvěma protagonisty, kteří si bez rozpaků volí pokračování života u rodičů jako v nejtulnějších a nejlevnějších hotelu, i když už je jim více než 30 let.

Tyto různé modalities mileneckého vztahu mají společné: - odmítání instituce manželského páru, spojení dvou rodin, ekonomické solidarity vzniklé mezi oběma partnery, jakéhokoliv závazku na dlouhou dobu - mají zjevnou potřebu svobody a dokonce autonomie pro každého, zejména pro ženy, které jsou téměř všechny zaměstnané a záleží jim na udržení své profese a také svého příjmu, svého bankovního účtu, často i svého bytu a svobody v rozhodování, například chtějí-li mít dítě, i když si ho muž nepřeje. Všechny archaické, zastaralé či exotické formy manželství a rodiny, evokované učenými konferencemi snažícími se podceňovat tyto změny, všechny obnášely přijetí rozdílné role oběma partnery v úplně nové skupině, což mělo za účel čelit budoucnosti. Svazky, objevující se v Evropě po roce 1965, dávají přednost individualitě a okamžitému zájmu a jsou úplně jiného druhu.

3) Spolužijící se rozcházejí rychleji a častěji než manželé: neodpovídají právě títo na otázky anket, že zvolili takový způsob života, "protože je při něm snadnější se rozejít?"⁵⁵ V roce 1984 už je ve Švédsku dostatečný odstup pro srovnávání osudů párů sezdaných a nesezdaných z několika generací. Objevilo se, že "se zmenšujícím se sklonem k uzavření manželství zároveň roste sklon k rozchodu".⁵⁶ Jan Trost, který věřil, že nesezdané soužití učiní páry šťastnějšími a stabilnějšími, přiznává v roce 1987, že "míra rozcházení je citelně vyšší u nesezdaných spolužijících".⁵⁶

4) Rozšíření spolužití nezpůsobilo pokles míry rozvodovosti, naopak, učinilo manželství zranitelnějším. Ve východní Evropě, kde pro nouzi o byty je spolužití téměř nemožné (zde se lidé ženě a vdávají, aby získali koutek pro své milování), míry rozvodovosti od roku 1975 do roku 1985 zajisté stouply, ale jen mírně, o 3 až 5 bodů. V západní Evropě, kde je spolužití

(kohabitance) připuštěna a rozšiřuje se, index rozvodovosti bláznivě roste. Za deset let skočil v Rakousku z 19,7 na 30,8; ve Francii z 15,6 na 30,4; v Norsku z 20,2 na 32,6; v Nizozemí z 20,0 na 34,4. V Anglii, kde byl 16,2 v roce 1970, dosahuje 43,8 v roce 1985! Tyto četné rozvody let 1975-1985 mají nové charakteristiky:

Nové charakteristiky, nové následky stále častějších rozvodů

Z drtivé většiny jsou požadovány ženami. Nezdá se, že se ty, které tak usilovaly o statut "vdané ženy", obávají statutu "rozvedené", dříve zahanbujícího, ani ekonomických důsledků zkázy domácnosti. Je pravda, že většina jich pracuje a finančně už na manželovi nezávisí. Ale pro jejich určitou část bude situace po rozvodu nejistá - ve všech zemích to vědí sociální úřady, na něž se ženy obracejí. Proč se však i přes to rozvádějí v tak velkém počtu?

Zdá se, že se velice snížil jejich práh tolerance snášet společný život.⁵⁷ Mnohé z nich nedokáží, když žár lásky pomine, převést intimitu mileneckou v manželský stav,⁵⁸ ve svazek, který se vytváří každodenně v postojích k obyčejným i neobyčejným událostem. Ženy mají strach, že se v manželství odcizí, že se ocitnou "v pasti". Rozvod se jim nezdá ztroskotáním, ale osvobozením. Média je v tom podporují: časopisy pro ženy publikují čím dál tím více článků "zbavujících viny" se zárukou od psychologů specialistů, kteří jim říkají, aby myslely nejdříve na sebe, že jejich děti mají zapotřebí hlavně šťastnou matku, atd. Filmy a televizní hry už nekončí svatbou, ale rozvodem předváděným jako způsob, jak vyjít ze slepé uličky a pokusit se o nový život. Hrdinkou už není ta, která zůstává "kvůli dětem a nakonec znovu nalezne štěstí", ale ta, která odchází, "která má odvalu odejít", aby znovu našla svou úplnou a neporušenou autonomii.

Všechny evropské země znají silný nárůst časných rozvodů během prvních sedmi let manželství. Ve Švýcarsku sledoval J. Kellerhals rok za rokem páry oddané v Ženevě v roce 1975. Shromáždil jejich názory a analyzoval jejich sociokulturní, ekonomické a profesní charakteristiky; na závěr příkladně longitudinální studie mohl odhalit faktory provázající časný rozvod. Nebyl to ani věk manželů, ani náboženské rozdíly, ani finanční nesnáze, ani to, že jejich rodiče byli rozvedeni. Byly to:

- 1) přednost dávaná páru před rodinou (manželé deklarují, že chtějí žít několik let bez dětí, aniž spěchají "založit rodinu"),
- 2) spolužití před svatbou (rozvody byly mnohem častější u těch manželů, kteří žili společně už před svatbou).

"Rozvody se jeví jako vázané na transformaci ideje manželství, na větší valorizaci 'asociace' na úkor 'komunity'.⁵⁹ "Asociace je spatřována v bezprostřednosti, "komunita", aby byla vytvořena, potřebuje čas. A jak dobře říká Louis Roussel: "Nezbytným pro vznik manželství se zdá úvodní slib určitého časového kreditu. Manželství opravdu začíná teprve tehdy, když každý z manželů ví, že smysl jejich setkání nebude zdaleka vyčerpán, a

každý pro to, aby ho objevil, je hotov k "horoucí trpělivosti".⁶⁰ Vztah generací těchto let hojnosti a technologické revoluce k času se ovšem změnil: minulost je vůbec nezajímavá a ještě méně moudrost, na niž si dělá nároky, a odhozené tradice; ale budoucnost jim nahání strach. Čtyřicet let míru naučilo mladé evropské páry chvát se před budoucností víc než se jí ve 40. letech obávaly ty, které nic neměly a nemohly dělat žádné plány.

Když zkrachuje rodina, v níž je centrem matka, otcové jsou často vzdáleni a nahrazení

Počet nezletilých dětí dotčených těmito rozpady prudce stoupá a 8 až 9 z deseti z nich jsou svěřeny matce. Jestliže zkrachuje nukleární rodina, pozorujeme, že už v sobě nemá nic patriarchálního; není rozdělen segment matka/dítě, odvrženým je otec. Po miliónech byly v letech 1975-1985 děti oddělovány od svých rodičů: podle jednotlivých zemí každé páté až třetí. Téměř všechny byly separovány od otce. Ankety o rozvodech odhalují způsob rozdělení: 40 % dětí rozvedených manželů v Německu nemá už kontakt s "druhým rodičem";⁶¹ ve Francii 27 % se už nestýká s otcem a 21 % méně než jednou měsíčně.⁶² V době "rozvodů-sankcí", s vynesením rozsudku o vině otce, toto vzdalování dítěte bylo vysvětlitelné. Ale když se rozchody odvíjejí po dobrém, bez "viníka", potrestání otců dostává zvláštní význam. Může tato nerovnoprávnost trvat i nadále? "Krizová centra", nedávno pro muže zřízená ve Švédsku, shromažďují žaloby otců připravených o jejich otcovství.⁶³

Všude se vytvořily spolky rozvedených otců stejně nešťastných jako rozhněvaných. Nalézají málo ohlasu: veřejné mínění 80. let, ještě příživované protesty feministek, je zaujaté proti manželům a otcům. Soudy se snaží o nápravu častějším vyhlášením "společného dozoru", ale výsledky nejsou valné. Rodičovský pár často nepřežije "smrt manželství". Pokrokářské kruhy, které si dávají pozor na genetiku a ještě více na dědičnost, mají málo úcty k "pokrevním svazkům". Biologické mateřství je v jejich očích něčím, ale ne kvůli oocytu, ale kvůli dlouhé době těhotenství a působení mezi matkou a plodem, které předpokládá. Biologická posloupnost, která váže dítě k otci, jim připadá nevýznamná ve srovnání se socioafektivními projevy, které zakládá otcovství. A tak shledávají normálním, že nepřítomný nebo nuceně vzdálený vlastní otec ztrácí většinu svých práv.

Naproti tomu jiného muže, který se po rozvodu objeví po boku matky a bude s ní tvořit nový svazek (sezdaný či nesezdaný), nazvou "náhradním otcem". Takový slovník spočívá jistě v optimizmu: protože tento muž je milencem matky, nahrazuje otce? Je skupina utvořená ze segmentu matka/dítě a tohoto muže opravdu "znovuvytvořenou rodinou"? Princ Hamlet byl velmi překvapen, když dostal milence královny za otce. Ale což se na konci 20. století nenazývá rodinou "monoparentální" či "semiparentální" samotný segment matka/dítě, i když je otec naživu - a když tedy dítě má dva rodiče? Tento slovník odhaduje nové měřítko hodnot:

- 1) Dvojice má přednost před rodinou a sexuální svazek před rodinným poutem. Jestliže matka znovu vytvoří pár, rodina vznikne znovu. Je-li odstraněn biologický otec, není již členem rodiny. Ale milencem matky vstoupí do této rodiny, jejíž dítě je dítětem jeho partnerky, s titulem "otce". Jestliže on sám má děti z jiného svazku, nebudou již patřit k jeho rodině.
- 2) Bezprostřední dimenze, představovaná místem, kde se žije společně, má přednost před dimenzí dlouhodobou, představovanou pouty rodinných svazků střídajících se generací. Pro sociální úřady jsou "rodiny" malé skupiny, které žijí společně okolo jednoho či více dětí bez ohledu s kým jsou příbuzné.

Velký vzestup počtu narozených dětí mimo manželství, ale pouze v některých zemích

Nesezdaná soužití nevyhledávají jen dvojice nepřející si děti, naopak: rostoucí počet - a to velkou rychlostí - nesezdaných dvojic se rozhodl pro jedno či dvě děti. V roce 1965 připadalo v Dánsku na 10 narozených jedno nemanželské dítě; roku 1975 již 1 na 5 narozených; roku 1983 téměř 1 na 2 (43 %)! Stejně zdrcující proporce byla ve Švédsku. Francie následovala přechodem ze 6 % na 29 % dětí narozených mimo manželství. Spojené království přesáhlo rychle 20 %.

Přesto se tento fenomén nestal v Evropě všeobecným. Nezasáhl Španělsko a Řecko; zůstal velmi slabý, ve výši 5 %, v Itálii a ve Švýcarsku, kde se nicméně manželství zhroutilo; projevoval se zdrženlivě v Německu a v Nizozemí. Jednalo se o přetrvávání starého zavržení svobodných matek? O názor, že dvojice může sice docela dobře žít bez oddavek, ale děti že potřebují rodiče před společností řádně oddané? Tak se to bere ve Švýcarsku a v Německu. Ale nebylo by dobře nechat naopak podnětů, jaké představovaly ve skandinávských zemích a ve Francii prémie, předností a usnadňování života poskytované svobodným matkám. Chce-li žena dostávat vyšší přídatky, mít zajištěné místo v jeslích, dostat placenou doškolovací stáž atd., je lépe být svobodnou matkou.

Zvláštním paradoxem ty země, které nejlépe přijaly osvobození od manželství a existenci mimorodinné instituce, zabezpečily veřejnou péči chtěné svobodné matky stejně, jako by tyto ženy byly oběťmi opačného osudu, tj. znevýhodněné podobně jako kdysi bývaly vdovy se sirotky. Společnost chtěla nahradit nepřítomnost muže, aniž se ptala, zda si matka nezahlila své postavení na vlastní pěst! Mohli jsme zjistit, že ve Francii na počátku 80. let spolubydlící a neprovdané matky mohly mít velké daňové a sociální výhody ze své "okrajovosti" ve společnosti a neodřikaly se jí,⁶⁴ zatímco oddáni byli znevýhodňováni. Tatáž situace byla výrazně ve Švédsku, kde si však dlouho odmítali přiznat tento aspekt výhodnosti - do té míry se zdálo, že jde jen o ideologii. Ale když bylo oznámeno, že pokud se týká penzí, od 1. 1. 1990 si nebudou rovni spolužijící a manželé, švédské dvojice obléhaly radnice a počet sňatků udělal v roce 1989 pozoruhodný skok.

Zrušení některých zvláštních výhod pro svobodné matky by bezpochyby vzbudilo epidemii legitimizace.

V zemích, kde se rozšířila nesezdaná rodina, byla ještě více "matricentrická" než rodina manželů: muži neodmítali uznávat otcovství; nikdy nebylo tolik uznaných otcovství! Ale ve Velké Británii, pak v Belgii, bylo uznání otcovství se strany muže podmíněno písemným souhlasem matky. Žena může oprávnit nebo zabránit muži v přiznání otcovství, jako kdyby jako jediný vlastník dítěte buď postupovala nebo nepostupovala otcí jeho část rodičovství. V mnoha zemích navíc neprovdaná matka sama disponuje rodičovskou autoritou, pobírá rodinné přídatky a v případě rozchodu s partnerem (kolem 40 % neženatých rodičů se rozchází) dostane dítě do péče sama. Otec má vždy povinnost platit na dítě, ale často nedostane ani právo je navštěvovat. Jestliže mladí muži, kteří se stali otcí mimo manželství, znali tyto dispozice, dává to ubohou představu o jejich motivaci k rodičovství. Ale protože evropské společnosti zajímalo otcovství tak málo, nikdo se jich na něco takového ani neptal.

III. dějství: přestávka pro asimilaci čerstvých změn

Proč si vybrat pro konec tak smělého II. dějství rok 1984? Což v jižní Evropě nepokračuje velkou rychlostí destrukce nukleární rodiny započatá roku 1964? V roce 1987 dosahuje Itálie nejnižšího kdy ve světě zjištěného ukazatele plodnosti a rozvody vzrostou za jediný rok o 50 %, což dává předvídat silné využívání nových právních možností. Zdá se, že četní Italové s nadšením opouštějí středomořský katolický způsob, jako Španělé, jejichž křivka sňatečnosti padá skoro vertikálně, a někteří se radují nad tím, jak rychle se přiklánějí k individualismu.

Po velkých výkyvech, které za sebou po válce následovaly, není přesto možno od roku 1984 neznámenat novou statistiku ukazatelů plodnosti na východě (Bulharsko, Maďarsko, Polsko, NDR, Československo, SSSR) jako na západě (Belgie, Finsko, Francie, Nizozemí, Švýcarsko), přizpůsobenou lehkou tendencí ke zvyšování (Dánsko, Norsko, SRN, Spojené království) a s jasným vzestupem ve Švédsku.

Jestliže bylo dosaženo obratu, může se v Evropě nadlouho usídlit nový rodinný režim. Velmi mnohé výsledky vývoje let 1964-1984 jsou samozřejmě nezvratitelné: není možno dohonit chybějící sňatky a nenarozené děti uplynulých let, není možno znovu spojit rozvedené manžely ani vrátit oba přítomné rodiče miliónům a miliónům dětí, obětem nestálosti jejich rodičů. Budeme se setkávat:

- s velkým počtem přetržených individuálních životů, se svazky s následným rozchodem, přerušené období osamocení, během něhož se nemohla vytvořit žádná rodinná buňka;
- s jádrem rodin stabilních a trvalých, tvořených převážně ženatými a vdanými a normálně "biparentálních", jak se dnes okázale říká: v lůně těchto rodin omezené velikosti zeslábné snaha o rovnost, ba i

o indifferenciaci mezi pohlavími; nakonec se tato snaha projeví vymazáním otců a silnou převahou matek. Feministky se snažily o emancipaci v profesionální aktivitě, v kulturním a veřejném životě: paradoxně sklídily největší úspěch a dokonce i moc ve sféře, kde o to vůbec neusilovaly: v rodině. Ženy se nejen staly rozhodovatelkami v otázce plodnosti, nýbrž ve velké míře převzaly role dříve otcovské vůči dětem - aniž otcové dostali role matek;

- s velkým počtem dětí, které porostou u jednoho z rodičů, více méně odtržené od druhého rodiče (nejčastěji otce) a prarodičů z jeho strany. Dojde k pokusům v různých fázích: samotné děti s matkou, svěřené babičce, žijící v "znovuvytvořené" rodině okolo své matky, na návštěvě u znouzenatého otce, vychovávané někdy v osamělosti, někdy s polobratry a polosestrami, někdy s dítětem narozeným v předešlém manželství nového manžela svého rodiče, jemuž byly svěřeny do péče, atd. Jsme v pokušení říci, že právě na jejich tužbách, na jejich reakcích bude záviset rodina v příštím století.
- V rodinném režimu, jenž vznikl v letech 1964-1984, připadá historická a identifikační funkce rodiny do značné míry prarodičům a dokonce prarodičům, kterých je čím dál tím více a těší se dobrému zdraví a kteří představují zakořenění a kontinuitu. Generace ženatých prarodičů, které tyto funkce plní ještě v 90. letech, vymizí a bude nahrazena prarodiči žijícími osaměle, rozvedenými, znouzenatými, kteří již nebudou moci nabídnout své domácnosti jako neměnná shromaždiště pro rodinné slavnosti, ale budou sami mít za sebou komplikovanou minulost s různými rodinnými situacemi, poznamenanými úniky od závazků, odcizováním, pozdními sňatky, změnami příjmení i rodinných sídel. Hledání rodinné identity prostřednictvím generace rodičů bude pro jejich vnuky neskutčné. Rozhodujícím momentem bude, až vývoj dospěje k vrstvě prarodičů z generací s individualistickým chováním. Buď se atomizace ještě zvětší, zejména jestliže se do západní Evropy přimísí skupiny přistěhovalců politikou "melting pot" a asimilace řízené mocně školstvím a masovou integrační kulturou. Nebo se mladí pokusí znovu vytvořit, co jim chybělo: strukturu každodenního spoluzití obou pohlaví a více generací,⁶⁵ autentičtějšího než je škola, podnik nebo sociokulturní síť - a tím je rodina.

Vzkřísí se rodina ze severu? Všechny ukazatele se ve Švédsku pohybují, tedy ještě jednou...

Nenaznačují to snad, po několika letech váhání, všechny socio-demografické údaje ve Švédsku? Od roku 1984 výrazně více sňatků (+10 % od roku 1984 do roku 1987, zastavení poklesu v mladém věku, zvýraznění pozdějších sňatků, v roce 1989 velký pohyb k regulérnosti poměrů neoddaných párů, sice z důvodů administrativních, ale i tak dokazujících novou sázku na manželství); pokles počtu rozvodů, se zlomem o -6 % indexu rozvodovosti ve třech letech; a zejména jasné zvýšení počtu narozených, které v roce 1990 dělá ze Švédska jednu z velmi mála evropských zemí, kde průměrný počet

dětí na 1 ženu přesahuje 2,1, což je nutné pro náhradu generací. Odborníci sice zůstávají opatrní, připomínají, že zvýšení věku matky při porodu, které způsobilo velmi nízké ukazatele v období 1975-1985, už dosáhlo svého "dna", což nyní znova nafukuje transversální ukazatele, aniž to znamená návrat kyvadla ve prospěch vyššího počtu narozených.

Přes to existují jiné signály, že Švédsko opět změnilo "periodu" a uvedlo nový model: jednak je to pokles počtu rozvodů, jednak je to výrazný vzestup počtu dětí třetího pořadí, který neznamena "dohánění", nýbrž důvěru manželských párů ve stabilitu rodiny, jednak je to změna klimatu v zemi, změna starostí. Dnes na konci století nikdo ve Švédsku neví, jakou společnost si přeje vytvořit, ale všichni dobře vědí, co vyšlo z módy, skončilo, přežilo se: například klima sexuální revoluce 70. let. Decentnost se stala reflexem, téměř je možno mluvit o studu. Nesmírně se cení pravda. AIDS se těl dotkl méně než svědomí, kde způsobil převrat: k desiluzi z "osvobození" přidal strach. "Sexuální vztahy se opět staly vážnou záležitostí, zatíženou hrozbou." "Vůle přežít má znovu vrch nad nátlakem žádosti"⁶⁶ a nutí zachovat si stálého partnera, utvořit stálý svazek.

Lepší poznání biologických fenoménů a mnohé diskuse o jejich etických aspektech naučily navíc Švédy dívat se méně pohrdavě na pokračování generací. Už je konec období avantgardních dvojic, které se zdržovaly počtů vlastního dítěte a adoptovaly malého Vietnamce a domnívaly se, že tím dávají lekcí ostatním. "Autentický" charakter rodiny biologicko-citově-kulturní má vrch nad zklamáními z výchovného systému a z ráje slibovaného sociální demokracií: nedovoluje přece právě toto cenné spojení radosti a reality vytvoření autonomní osobnosti bez přetřžení svazku s předky a potomky?

Je to změna v programu? Možná, že je. O to více, že se objevuje v okamžiku, kdy zhroucení komunismu ukazuje po sedmdesáti letech ateismu a přehnané sovětizace neobyčejnou vitalitu odkazu duchovnosti a etiky osobnosti, které byly v tichosti předávány v intimitě rodinného kruhu.

(Z francouzštiny přeložila Pavla Horská)

Poznámky

- 1) Výraz použil Christopher LASH v titulu své knihy *Haven in a heartless world*, New York, Basic Books, 1977.
- 2) Richard SENNET, *La famille contre la ville*, Paris, Encre, 1980.
- 3) Jean DARIC, "Place de la famille dans les textes constitutionnels des Etats modernes", in: *Renouveau des idées sur la famille*, kolektivní dílo, redigoval Robert PRIGENT, Paris, PUF, 1954, s. 185n.
- 4) *Avec André Gide*, film, režie Marc ALLEGRET, 1951.
- 5) France PRIOUX-MARCHAL, "Le mariage en Suède". *Population*, 1974, No 4-5, s. 825-852.
- 6) J. HAJNAL, "The marriage boom". *Population Index*, 1953, 19, No 2. Týž, "Age at marriage and proportions marrying". *Population Studies* 7, 1953, No 1.

7) Patrick FESTY, "Evolution de la nuptialité en Europe occidentale depuis la guerre". *Population*, 1971, No 2, s. 330-381. Tabulky pro Nizozemí: *Maandstatistik van Bevolking*. Rovněž Francisco MUNOZ-PEREZ, "L'évolution récente des premiers mariages dans quelques pays européens". *Population*, 1979, No 3, s. 648-686 (Anglie-Wales, Belgie, Francie, Itálie, Nizozemí, SRN).

8) Michèle BRAHIMI, "Nuptialité et fécondité des mariages en Irlande". *Population*, 1978, No 3, s. 663-703.

9) Aarno STRÖMMER, "Population policies in Finland". *Population Index* 22, 1956, No 1, s. 3-23. Nora FEDERICI, "Fattore sociali et omogenizzazione nel comportamento demografico". *Statistica* 15, 1955, No 4, s. 537-558. Alberto BONAGUIDI, "L'aumento del conjugio". *Statistica*, 1969, No 4, s. 754-767. Milan KUČERA, "Populační politika Československa". *Demografie* 10, 1968, No 4, s. 307-317.

10) J. H. THOMPSON, "Households and family structure in the United Kingdom", H. SCHNUBEL, H. J. BORRIES a S. RUPPS, "The concept and use of household and family statistics and their analysis in the FRG", referáty z kongresu Mezinárodní unie pro vědecký výzkum populace v Londýně 1969. Viz též Philippe ARIES, *Renouveau des idées sur la famille*, op. cit. s. 162.

11) David MACE, *Marriage Counselling*. London, Churchill, 1948. Týž, *The Art of Lasting Happiness*. London, Hodder and Stoughton, 1952.

12) Louis ROUSSEL, *Le mariage dans la société française contemporaine*. Paris, PUF, 1975.

13) Pierre DE BIE, Karel DOBBELAERE, Claire LEPLAE, Jacques PIEL, *La dyade conjugale, étude sociologique*. Bruxelles, Ed. Vie Ouvrière, 1968.

14) Evelyne SULLEROT, *La presse féminine*. Paris, Armand Colin, 1963.

15) Alfred SAUVY, "La population de l'Union soviétique". *Population*, 1956, No 3, s. 460-480.

16) Antonio de ALMEIDA GARRETT, "Os problemas de natalidade". Centro de Estudos Demográficos, *Revista*, 1954-1955, No 9, s. 15-70.

17) Evelyne SULLEROT, *La femme dans le monde moderne*. Hachette, 1970.

18) Philippe ARIES, "Le retournement". In: *Renouveau des idées sur la famille*, op. cit.

19) Jean STOETZEL a Alain GIRARD, "Budget-temps de la femme mariée". *Population*, No 2, 1947; Alain GIRARD a Henri BASTIDE, totéž *Population*, No 4, 1958 a *Population*, No 2, 1959. Viz rovněž Evelyne SULLEROT, *La vie des femmes*, Paris, Gonthier, 1965.

20) Dimitri VALENTEY, "Problèmes démographiques de l'URSS", studie vydaná in *Ekonomičeskije Nauki*, 1969, No 1: v jednom velkém průmyslovém centru ženy deklarují, že si přejí jen málo dětí (v průměru 1,6), a mají jich ještě méně (1,06). - Jerzy BERENT, "Causes of fertility decline in Eastern Europe and the Soviet Union". *Population Studies*, 1970, 24, s. 35-38.

21) J. COMMAILLE, P. FESTY, P. GUIBENTIF, J. KELLERHALS, J.-P. PERRIN, L. ROUSSEL, *Le divorce en Europe occidentale, la loi et le nombre*. 1983, GIRD international, Genève, Paris.

22) Knut NORBORG, *Jordbruksbefolkningen i Sverige*. Lund, Gleerup, 1968.

23) Evelyne SULLEROT, *Histoire et Sociologie du travail féminin*. Paris, Gonthier-Denoël, 1968.

24) Alva MYRDAL a Viola KLEIN, *Women's two roles, home and work*. London, Routledge and Kegan, 1956.

25) Evelyne SULLEROT, *Histoire et sociologie du travail féminin*. op. cit.

26) Taktéž Emil FREI, in *Schweizerische Zeitschrift für Gemeinnützigkeit*, 1956, No 4-5, s. 73-89, ukazuje dramatický obraz budoucnosti 70 000 švýcarských dětí, jejichž matky, většinou vdovy nebo rozvedené, pracují.

27) Edgar MORIN, *L'esprit du Temps*. Paris, Grasset, 1965.

- 28) Alex MITSCHERLICH, *Auf dem Weg zur väterlosen Gesellschaft?* München, Piper, 1963.
- 29) Giorgio CAMPANINI, "Il dibattito sulla figura paterna." In: *L'immagine paterna nelle nuove dinamiche familiari*. Milano, Vita e Pensiero, 1985, s. 103.
- 30) Roy LEWIS a Angus MAUDE, *The English Middle Class*. London, Phoenix House, 1950.
- 31) Hilary LAND, *Large Families in London*. G. Bell and Sons, 1969. Toto šetření ukazuje, že životní úroveň početných rodin nebyla vyrovnávána peněžní pomocí, že některé ji ani nedostávaly.
- 32) E. SULLEROTOVÁ se účastnila první z těchto anket ve Francii, kterou řídil C. ANDRIEUX, pro Centre National de la Recherche Scientifique, 1957. Vittoria OLIVETTI v Itálii zpracovala v oblasti Luccy a v Kalábrii velmi zajímavá antropologická studia o způsobech ochrany před početím, které si předávají ženy (1956). Lucien BRAMS porovnával dělnické páry z Pas-de-Calais a z předměstí Paříže a jejich stanoviska k tomuto problému. Uveďme také velké šetření, které zpracoval Dr. SUTTER pro INED v roce 1962, které potvrdilo tyto výsledky.
- 33) M. VALAORAS, "Contraception in Greece". *Studies in Family Planning*, oct. 1969. Bylo dotazováno 6 500 žen: 10,5 % nepoužívalo žádné prevence; 42,6 % se spoléhalo na coitus interruptus; 6,2 % na kondom; 6,2 % používalo jiných metod: výplach pochvy atd. a 34,9 % mělo potrat.
- 34) Výraz "Zlom" ("la cassure") použil poprvé Gérard CALOT v komparativní studii o vývoji plodnosti v Evropě, jejíž začátek publikoval v *Population*, 1969, No 2, s. 264-292. Studoval rovněž sňatečnost a všiml si, že jsou zasaženy všechny generace.
- 35) Michel FIZE, *La démocratie familiale*. Paris, Presses de la Renaissance, 1990.
- 36) George PALOCZI-HORVATH, *La Révolution sexuelle*. Paris, Gallimard, 1967.
- 37) G. A. KOOY a M. KEULS, "Enforced marriage in the Netherlands". *Bulletin* No 28, Wageningen, 1967. Dítě musí mít otce, proto se vdávaly mladé těhotné ženy, které by podle mínění autorů byly jinak daly přednost tomu zůstat svobodné.
- 38) K. ELLIOTT, ed., *The Family and its Future*. London, J. A. Churchill, 1970. Po celý tento seminář diskutující předvidali rozšíření komunit nezaložených na biologických svazcích. Tentýž rok ve Francii skupina "Prospective de la Famille" Plánovacího úřadu předpovídá rovněž oslabení rodiny ve prospěch komunit.
- 39) Evelyn SULLEROT, *Le travail et l'emploi des femmes dans les pays membres de la CEE*. Bruxelles, CEE, 1970, a také výroční zprávy pro 9, pak 10 a potom 12 zemí Evropského společenství, redigované E. Sullerotovou pro Úřad pro práci žen, Generální ředitelství práce a sociálních věcí Evropského společenství v letech 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989 a 1990.
- 40) Michel FIZE, *La démocratie familiale*, op. cit.
- 41) M.-Th. MEULDERS, závěrečná syntéza 5. světového kongresu Mezinárodní asociace práva rodiny, Louvain-Woluwe, 1985, uveřejněná in: *Journal des Tribunaux*, oct. 1985, Bruxelles.
- 42) Catherine BLANC a Rémi LENOIR, "Le nouvel espace juridique de la famille". *Droit, Famille et Société*, Zvláštní číslo *Informations Sociales*, 1986, No 7.
- 43) V anglikánské církvi se až do roku 1974 během svatebního obřadu ptal pastor otce nevěsty: "Který muž dává tuto ženu tomuto muži?" V roce 1970 byl ve Francii zrušen výraz "hlava domácnosti", který dle Občanského zákoníku označoval manžela. Bylo třeba počkat až do roku 1991, než v Nizozemí zmizel výraz "hlava rodiny" "zaopatřovatel" (pourvoyeur) domácnosti.
- 44) Jean CARBONNIER, v předmluvě práce *Le divorce en Europe occidentale*. GIRD International, Genève, Paris 1983.
- 45) M.-Th. MEULDERS, "Vers la co-responsabilité parentale dans la famille européenne", in *Familles d'Europe sans Frontières*, Seminář pořádaný CEE, Paris, prosinec 1989.

- 46) *La dyade conjugale*, op. cit. Viz též R. TRUMBACH, *La nascita della famiglia egualitaria*. Bologna, Mulino 1982.
- 47) Catherine VALABREGUE, *La condition masculine*. Paris, Payot, 1968.
- 48) P. P. DONATI, *La Famiglia nella società relazionale, Nuove reti e nuove regole*. Milano, Franco Angeli 1986.
- 49) Thora NILSSON, "Les ménages en Suède, 1960-1980." *Population*, 1985, No 2, s. 223-249.
- 50) Evelyn SULLEROT, *Le statut matrimonial et ses conséquences juridiques, fiscales et sociales*. Conseil Economique et Social, Journal Officiel, Paris, 1984.
- 51) Karl SCHWARZ, "Demographische Ursachen des Geburtenrückgangs". *Wirtschaft und Statistik*, 1979, No 3, s. 174-180.
- 52) Jan TROST, "Married and unmarried cohabitation: the case of Sweden with some comparisons". *Journal of Marriage and the Family*, No 37, s. 677-682.
- 53) Catherine GOKALP-VILLENEUVE, "Du mariage aux unions sans papiers: histoire récente de transformations conjugales". *Population*, 1990, No 2.
- 54) Evelyn SULLEROT, *Pour le meilleur et sans le pire*. Paris, Fayard, 1984.
- 55) Thora NILSSON, op. cit.
- 56) Jan TROST, "Stabilité et transformations de la famille". *La Famille dans les pays développés, permanences et changements*, Séminaire Mezinárodní unie pro vědecký výzkum populace (UISP), Vaucresson, 1987, vydal INED a UISP, 1990, France PRIOUX edit.
- 57) Anne BOIGEOL, Jacques COMMAILLE, Brigitte MUNOZ-PEREZ, "Le Divorce". *Données Sociales 1984*, Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques (INSEE), s. 438.
- 58) France QUERRE, "La famille a l'épreuve du temps". *Etudes*, septembre 1983.
- 59) Jean KELLERHALS a J. COENEN-HUTHER, "Familles suisses d'aujourd'hui: évolution récente et diversité". *Les Cahiers Médicaux-sociaux*, Genève, Ed. Médecine et Hygiène, 1990. Též, J. KELLERHALS, N. LANGUIN, J.-F. PERRIN a G. WIRTH, "Statut social, projet familial et divorce: une analyse longitudinale des ruptures d'union dans une promotion de mariages". *Population*, 1985, No 6, s. 811-827; též J. KELLERHALS a L. ROUSSEL, "Les sociologues face aux mutations de la famille: quelques tendances des recherches 1965-85". *L'année sociologique*, 1987, No 37.
- 60) Louis ROUSSEL, *La famille incertaine*. Paris Odile-Jacob, 1989.
- 61) A. NAPP-PETERS, *Ein-Elternteil-Familien*. Soziale Arbeit, 1985.
- 62) Henri LERIDON a Catherine GOKALP-VILLENEUVE, "Enquêtes sur les situations familiales". *Population*, 1988, No 2, s. 331-374.
- 63) Barbro LENNER-AXELSON, *Männens Rösters*. Univ. Göteborg, 1989, (do krizového střediska v Göteborgu přišlo v letech 1986-87 237 mužů. Autor analyzuje jejich případy a publikuje 87 výtahů z rozhovorů, které s nimi byly vedeny).
- 64) Evelyn SULLEROT, *Pour le meilleur et sans le pire*, op. cit.
- 65) Pierpaolo DONATI, *La famiglia nella società relazionale*, op. cit.
- 66) Louis ROUSSEL, *La famille incertaine*, op. cit.

Journal of

Family History

Studies in Family
Kinship and Demography

Published by the National Council on Family Relations

Editor: Tamara K. Hareven

Associate Editor: Robert Wheaton

THE JOURNAL OF FAMILY HISTORY is an interdisciplinary scholarly undertaking, which publishes relevant research in history, demography, anthropology, and sociology—in the liberal arts as well as in the social sciences. Articles are published which

- advance the theory and methodologies used in the field
- present the results of recent research work in hitherto neglected areas
- provide up-to-date résumés of existing scholarship
- review major scholarly works in Family History

In the first four years of publication, special issues have appeared on *Sexuality and the Family in France*; *Papers from the Cullom Shelby Davis Center at Princeton University* (two issues); *The Family in Latin America*; and *Women's Participation in the Work Force*. In the current year a special issue edited by Michael Mitterauer of the University of Vienna on the *Family in Eastern Europe* will appear.

Future issues will continue to reflect the interdisciplinary, international character of the journal. Articles on the following subjects are among those scheduled for publication: Family and Firm in Japan (Fruin); Naming Practices and God-Parenthood in France (Dupaquier); Birth Control and Fertility of the U.S. Black Population (McFalls and Masnick); Viennese Jewry in the 19th Century (Schmidtbauer); The Changing Impact of Death on the American Family (Uhlenberg); Household Structure in Medieval Macedonia (Hammel); Marriage Customs in Ghana (Oppong); Offspring Preference in 19th-Century Germany (Knodel and DeVos); and Bastardy in Taiwan (Barrett). Essay reviews will appear by Herlihy, Hayami, Eubank, and others.

SUBSCRIPTION RATES: For One Year: Institutions \$20.00, Individuals \$17.00, Students \$14.00, National Council on Family Relations Members \$14.00. Checks should be made payable to The National Council on Family Relations, 1219 University Avenue Southeast, Minneapolis, Minnesota 55414.

Historická demografie 16/1992, s. 41-56

Komise pro historickou a sociální demografii, Praha 1992

Antoinette Fauve-Chamoux

OD RODINY K DOMÁCNOSTI V PREINDUSTRIÁLNÍ EVROPĚ (16.-18. STOLETÍ)

Jak přejít od demografického studia rodiny ke studiu domácnosti ve staré Evropě od 16. do 18. století a pokračovat srovnávací studií rodinných struktur?

Na jedné straně je třeba si uvědomit, že složení rodinné domácnosti podléhá velkým změnám v čase, podle více či méně pravidelných cyklů, často třicetiletých, které mají fáze rozvoje a smršťování, a na druhé straně vědět, že různé domácnosti jedné lokality mohou různě reagovat na demografické události vzhledem ke generačnímu fenoménu. Když po mortalitní krizi nebo po hladomoru nastane nouze o pracovníky na obdělávání půdy, vidíme, jak rodová soudržnost působí na růst počtu domácností - jako v jižní Francii v 16. století - a demografický tlak může způsobit v neuzavřeném vesnickém světě zjednodušení struktury domácností. Za to když vyschne možnost zúrodnění nebo získávání půdy a když už není proveditelné ani štěpení domácností ani vznik nových celků vzhledem k nedostatku vhodné držby pro mladé selské domácnosti v zaplněném světě, domácnost se zpočátku rozšiřuje demografickým tlakem.

Evropské domácnosti, společně bydlící celky nejčastěji rodinného charakteru, je možno začít studovat podle průměrného počtu členů nebo podle složení domácnosti. Kolik individuí průměrně žije pod jednou střešou "u jednoho krbu" a kdo to vlastně přesně je? Na tuto otázku mohou odpovědět v preindustriální Evropě dosti četné soupisy obyvatelstva.

I. Prameny, které jsou k dispozici

Historikové a demografové si dnes uvědomili velmi relativní hodnotu pramenů pro studium rodinných struktur: zvláště je třeba mít na zřeteli okolnosti, za nichž staré soupisy obyvatelstva vznikly a rekonstruovat motivy a mentalitu jejich pořizovatelů. Způsob myšlení a kulturní záměry těch, kdo dokumenty pořídili, vskutku podmiňují nejen obsah soupisu, ale i užitou formu.

Na druhé straně, když jsme chtěli před 15 lety udělat srovnávací analýzu rodinných struktur v předindustriálním období, bylo třeba se v každé zemi opřít o několik vesnických monografií, jejichž

reprezentativnost nebyla prokázána. Nyní je možno naštěstí použít studií pro regionální celky, pro města a někde dokonce státních statistik.²

Tak studiem historického kontextu sociálního a kulturního bylo možno přehodnotit odhady průměrné velikosti a struktury domácností, ale jeden ze základních výsledků průkopnických studií, který se týká domácností v Anglii v preindustriálním období, se tím nezměnil. Pro celou Anglii od roku 1650 do roku 1740 zjišťujeme v průměru 39 % dětí, 3,2 % spřízněných spolužijících a 18,4 % služebnictva. Tak tedy anglická domácnost, nevelká a s jednoduchou strukturou, často vydržovala sloužící. Jestliže tento anglický model není jako celek přenosný do ostatní Evropy, zůstává příhodným odkazem pro každého historika preindustriální rodiny v Evropě. Mimo to byla v poslední době v Evropě věnována větší pozornost různým typům rodinné příslušnosti, příbuzným či nepřibuzným členům, kteří se případně do rodiny zahrnují.

Při studiu forem domácností se na všech úrovních mohou vyskytovat rozdíly. Jsou rozdíly v četnosti případů, kdy ženatý, svobodný nebo ovdovělý jedinec je hlavou domácnosti, v níž žije, v počtu dětí, příbuzných, služebnictva a strážníků v rodině nebo v přímém spojení s ní. Je jisté, že přítomnost nebo nepřítomnost příbuzných s hlavou rodiny ve společné domácnosti je dnes považována za jedno z hlavních kritérií klasifikace rodinných systémů a že na proporci tzv. velkých či rozšířených rodin se čím dále tím častěji odkazuje jako na základní údaj. Nicméně jen zřídka je podíl těchto "komplexních domácností" číselně významný v evropských rodinných systémech - s výjimkou krajů jako jsou střední Pyreneje - ostatně nikdy to nebylo a není jediné kritérium pro nikoho, ani pro R. Walla ani pro P. Lasletta.³

Obraťme se k systému rodinného spolubydlení především v západní a jižní Evropě, ale ne pouze zde. A protože je třeba hlavní kritérium klasifikace rozmanitých forem, s nimiž se setkáváme, dobře zvolit, navrhuje třídit je podle pěti základních složek jako Richard Wall:

- hlavy domácností (ženaté i svobodné s odlišením osamělých manželských párů nebo jednotlivců),
- děti,
- příbuzní,
- služebnictvo,
- a nakonec ti, kteří se nezadají mít příbuzenský svazek s hlavou domácnosti a mezi něž zahrnujeme strážníky institucí a různých kolektivit, náboženských i laických.

Aby se usnadnila dlouhodobá srovnání, vypočítali jsme v každé studované evropské lokalitě procentní podíl osob náležejících do každé kategorie. Snad by se takto jasněji narysovaly i regionální národní celky.

II. Prostorová a dlouhodobá srovnání v evropském měřítku

Na jedné straně jsme zkoumali venkovské regiony (s městy a malými městy) a na druhé straně velká města.⁴

Pro venkov spočívá náš vzorek na jednom soupisu z belgických Flander (1814), dvou dánských soupisech (1787 a 1801) prostudovaných H. C. Johansenem, jedenácti anglických vesnicích (od roku 1599 do roku 1801), jednom islandském příkladu (celý ostrov v roce 1703), čtyřech nizozemských lokalitách (pro tři z nich jsou údaje z doby třicetileté války), jedné studii z Norska (1801), španělské provincii Cuenca (1699-1794) podle Davida Rehery, na třech švýcarských lokalitách studovaných Josefem Ehmerem a na několika francouzských monografiích, mezi nimiž byla i monografie věnovaná vesnici Esparros v centrálních Pyrenejích.⁵

Pro údaje o městech se opíráme o všechna města v Norsku (1801), jednu čtvrt Brug studovanou Richardem Wallem (1814), o Delft (1749), několik soupisů z Leidenu a Goudy, které studovali Ad van der Woude a F. Daelemans, o St Mary Woolchurch v Londýně (1695), o Southampton (1695-1696), o Kostnici (1774), šest římských farností a o studii o Zürichu a Fribourgu, které patří vídeňské Databázi. Odkazujeme také na práce A. Perrenouda o Ženevě. Já k tomu připojuji i svá pozorování francouzských měst Remeše a Valenciennes.⁶

Jakmile konfrontujeme všechny tyto údaje - které napříště doufáme doplnit o střední Evropu - hned se projeví, že pouhé kritérium přítomnosti nebo nepřítomnosti příbuzných v domácnosti nepřináší žádný rozlišovací element, který by mohl být oficiálně uznán, a že počet osob náležejících k pěti zmíněným kategoriím se bez zřejmé logiky v evropském prostoru i čase pozoruhodným způsobem mění.

Pozorujeme-li počet dětí připadající na domácnost, nalézáme jako rekord vzorku, ať se jedná o obyvatelstvo městské nebo venkovské, počet 2,8 ve Švýcarsku (Egislaue) v polovině 17. století. Za ním následuje Holandsko v roce 1622 a vlámské venkovy v roce 1814 (2,7 dětí), oproti přibližně 1,5 dětem v Anglii v Ealingu v roce 1599, v Clayworthu v roce 1676 a ve Španělsku v 18. století. Ve městech se setkáváme s ještě nižšími čísly: 1,2 dětí v Římě v polovině 17. století - což je nejnižší průměr - následovaný Delftem v roce 1749; ale v Goudě je průměr 2 děti na rodinu v roce 1622 nejvyšším číslem, které jsme našli u městských rodin v preindustriálním období. Města jsou často bez dětí vinou mortality a v důsledku dávání dětí kojným na venkov. Nicméně výklad velké variability průměrných ukazatelů uvnitř dávné domácnosti je přinejmenším obtížný.

V Brugách nebo ve Fribourgu hostí na počátku 19. století příbuzného jedna rodina ze tří, což není zvykem u anglické nebo holandské buržoazie v 17. a 18. století a ještě méně časté ve Francii (ve městě nanejvýš 4 nebo 5 příbuzných na 100 domácností). "Buržoazie" německá (v Kostnici), švýcarská a norská má stále služebnictvo, ale méně než v bohatých čtvrtích Londýna nebo Říma v 17. století, kde bylo běžné mít více služebníků.

Jestliže se nakreslí do plánu města, kde se zdržují městské služby, zachytí se čtvrt' obydlená notáblly.

Ve společnostech *ancien régime* nelze směřovat služebnictvo a bydlící zaměstnance typu "děvče v krámě" nebo "tovaryš": tito poslední žijí v chudším řemeslnickém prostředí, ve městě odděleně, a jejich aktivita se v domácnosti neobdívá vůbec nebo jen málo, i když pod vedením její hlavy - muže či ženy - a často pod jednou střechou s rodinou. V St Mary Woolchurch v Londýně připadá na konci 17. století průměrně 2,1 služebníků na domácnost, nemůžeme však říci, zda tento vysoký počet je reprezentativní pro bohaté čtvrtě velkoměsta.⁷ V městském prostředí je třeba zvlášť přesně sledovat, zda ve vzorku jsou nebo nejsou zahrnuti nemocnice, náboženské komunity, penzionáty a různé charitativní organizace: jejich přítomnost by mohla být příčinou významných rozdílů v typu bydlení: velký podíl těchto institucí v Římě například vysvětluje vysoký podíl zastoupení členů "bez přibuzenských vztahů k hlavě domácnosti". V 17. století se evropská hlavní města hemží institucemi poskytujícími útlek mladým i starým, zvláště pak opuštěným kojencům a ženám více či méně "se kajícím".

Co se týče venkova, pohybuje se variace od 1,2 služebníka v průměru na domácnost v anglické vesnici Ealing v roce 1599, nebo také 1,2 na Islandu v roce 1703, až k pouhým 0,2 v okolí Goudy v roce 1622. Ještě méně je jich shledáno v některých komunitách ve Švýcarsku na konci 17. století nebo na španělském venkově v 18. století. Významným podílem domácího personálu ne venkově se odlišují tři země: Island, Dánsko a vlámská Belgie; je tam téměř tolik služebníků co domácností. Pak následuje několik krajů, kde jich rodiny udržují výrazně méně: v Norsku, severním Brabantu a ve většině anglických vesnic se průměrný počet služebnictva na domácnost pohybuje od 0,3 do 0,8. Odhaduje se, že v Anglii je 30 % ženského dospělého obyvatelstva (mezi 15 a 45 lety) v postavení služby bydlící u pána. Na rozdíl od toho některé evropské kraje mají jen slabě zastoupeno služebnictvo bydlící u zaměstnavatele (méně než 0,3 na domácnost): jedná se o Švýcarsko, Španělsko (kraj Cuenca) a Nizozemí na začátku 17. století za třicetileté války. V městském prostředí ve Francii, např. v Remeši v 18. století, když tento jev měříme jinak, shledáváme, že nanejvýš 10 % domácností vydržovalo ve svém bytě sloužícího (8 % v Rouenu, 11 % v Tours). Počty pro francouzský venkov jsou až na několik výjimek ještě skromnější.

Procento hlav domácností, které ještě nejsou nebo už nejsou ženaté a vdané, je velmi nízké v Dánsku, ve vlámské Belgii a ve Švýcarsku (na venkově méně než jedna pětina domácností), ale může se týkat až 40 % domácností v Anglii v 18. století, což je podobné jako městský model, kde tato proporce může přesáhnout v omezených případech 50 % (v Římě kolem roku 1650). Velká města mají obzvláště velký počet domácností řízených ženami, vdovami či svobodnými, což je charakteristické pro města a vysvětluje silnou proporcí svobodných hlav domácností (22 % domácností v Remeši na konci 18. století je řízeno ženami). K tomu se ještě vrátíme.

Domácnosti zahrnující jedince (nikoliv sloužící) bez zřejmé přibuzenské vazby s její hlavou nalezneme na skandinávském venkově, na Islandu (skoro ve všech domácnostech) a v Norsku (40 % domácností), ale jinde na evropském venkově velmi málo - s výjimkou britských lokalit jako Ealing (42 %). Před rokem 1850 nalézáme v celé anglické populaci přibližně 5 % strážníků "lodgers", bez přibuzenských vztahů k rodině, kde bydlí, a ještě větší podíl jich je v některých městských prostředích, zejména v hlavních městech: Londýn a Řím jich mají v průměru více než jednoho na domácnost. Jiné země jich mají nápadně málo, jako Francie, kde statut nájemník znamená oddělenou domácnost, zcela nezávislou existenci. Je zde rozdíl v kulturních zvyklostech: vztah ke společnému stolování je ve Francii vztahem rodinným. Žena nevaří nájemníkovi, zejména ne snidání, leda by měla hotel nebo hospodu. Ranní jídlo se ve Francii požívá v intimně rodiny a patří k rodinnému rituálu - i když ve městě i na venkově často členové rodiny jedí rychle a každý v jinou dobu podle svého časového rozvrhu. Naproti tomu v Anglii, ráji "postele se snídání", je snídání skutečným jídlem u společného stolu v určitou hodinu. Prostřít další přídor není, jak se zdá, nikterak obtížné. Ale na druhé straně by se v anglosaských zemích žádná paní domu nestarala o nájemníkův oběd. Jedním z klíčů rozlišování různého chování vůči osobám bez přibuzenských vazeb bydlícím pod jednou střechou uprostřed tak rozmanité Evropy je, podle mého názoru, rytmus a rituál stravování. Krátce řečeno, problém spojený se stolováním by měl být vážnější než problém ubytování. Kritérium stravování by tedy nahradilo kritérium ubytování. Jestliže v dané společnosti je stůl v kultuře tak privátní a intimní doménou jako lože, bude v domácnosti jen velmi málo nepřibuzných strážníků, nikoliv "cizích" v rodině v jejím širokém přibuzenském smyslu. Jestliže jsou stůl a lože zcela odděleny, nalezneme bezpochyby bydlící tohoto typu, když byt je k tomu vhodný.

Nicméně je velmi vzácné, aby se v evropských preindustriálních společnostech odlišovala populace od jiné *jediným* rozlišujícím elementem rodinné struktury, ať už se jedná o počet dětí přítomných v rodině, o počet přibuzných s hlavou domácnosti, o počet spolubydlícího služebnictva nebo strážníků více či méně vydržovaných. Na první pohled by bylo možno říci, že speciálním prostředím svým počtem služebnictva i strážníků připoutaných k domácnosti je Island. Ale čím více pozorujeme jiné společnosti, docházíme k závěru, že charakteristické rysy země jako je Island zdaleka nejsou ojedinělé a že rozdíly v chování seskupení v rámci Evropy jsou velmi malé, jakmile se jen srovnají se strukturami mimoevropskými, jako například se strukturami v Indii.⁸ V 19. století v Rusku se obecně počítá s 5,2 přibuznými osobami na domácnost jinými než jsou ženy a děti.⁹ To znamená, že evropské variace se patrně pohybují ve zcela srovnatelném měřítku.

Není možno popřít, že ve staré Evropě existovaly vedle sebe rozdílné rodinné modely, navíc se specifickými formami severskými a středoevropskými. Například vesnické domácnosti v Dánsku, Norsku a Vlámsku jsou velmi často v rukou manželského páru a vydržují doma četné

potomstvo a zároveň mají mnoho služebnictva. Vysoký počet dětí ve vlámské Belgii je mimo jiné výsledkem četnosti nových sňatků vdovců a vdov.¹⁰ Proti tomu nepříliš vzdálení holanďáci venkovaně se vyznačují malým počtem příbuzných a služebnictva v domácnostech. Evidentní vazba mezi hospodářstvím, dědickým systémem, modelem manželství a typologií domácností, která byla pro západní Evropu prostudována dosti důkladně,¹¹ ukazuje neuvěřitelnou komplexnost situací, s nimiž jsme se setkali, a obtížnost vyznačit v evropském měřítku souvislé areály. Čím více se tento problém studuje, tím více se vynořuje krajových odchylek, zvláště ve Francii.¹²

Například Muriel Augustini ukazuje v dosud nevydané práci o Auvergní model rodinné reprodukce, který je znatelně odlišný od nepříliš vzdáleného Poitrineau,¹³ v 18. století s významnou sezónní migrací na střední vzdálenosti, ekonomicky specializovanou a sociálně i rodinně regulovanou. Konečně, nové studie ukazují, že v mnohých evropských vesnických oblastech existuje systém sousedůjící se kolem rodinného domu, jehož formy se mohou přesto ještě proměňovat podle způsobu převodu majetku a sociální reprodukce.

III. Rodina, domácnost nebo dům?

Pyrenejský systém je dobrým příkladem systému "podle domu". Jeho základem je kmenová rodina "famille souche":¹⁴ dům (*maison, ostal, casa, lar* u Basků, domus v Montailiou)¹⁵ se předává nerozdělený společně s půdou, která k němu patří, jako držba po předcích s generace na generaci. V "Baronnies des Pyrénées" jméno domu označuje a identifikuje členy, kteří v něm bydlí. V každé generaci je za hlavu domu ustanoven jediný dědic. Právo prvorozeného, obecně u šlechty, se praktikuje všeobecně u nešlechticů na celém jihozápadě Francie. Někde se v Pyrenejích ještě nalezne prvorozené právo, kdy dědí prvně narozený bez ohledu na pohlaví - ale pouze v některých údolích: v Andoře, v okolí Aure, Barèges, v horských údolích Aspe a Ossau, v Lavedanu. Jinde privilegium maskulinity obchází nárok žen pod vlivem šlechtického práva a římského práva. V Baronnies se ustanovuje dědička, když nejsou v rodině chlapečci nebo jsou příliš mladí. Je to rodinná volba: vyšší zájmy domu, jednota rodiny a hospodářství opravňují právo prvorozeného.

Na rozdíl od zemí psaného práva, kde rozhoduje závěť, v Pyrenejích je základním právním úkonem pro osud rodiny svatební smlouva dědice nebo dědičky. V den svatby dědice se tak uzavírají skutečné rodinné paktivity. Jsou stanoveny podmínky spoluzití nové domácnosti s domácností hlavy domu, stejně jako věna dcer a "legitimní" díly pro nedědice.¹⁶ Nejmladší, který bude mít to štěstí oženit se s dědičkou, bude lépe vybaven než druzí. Dědic si často stěžuje na finanční zatížení, které pro něho znamenají sňatky bratrů a sester. Řešením, které se může protáhnout na dlouhá léta, k němuž však vybízí sociální tlak, je ponechat si sourozence ve vlastní domácnosti co nejdéle svobodně nebo usnadnit jim umístění jinde. Systém kompenzací

vzájemných výměn věna mezi spřátelenými rodinami může naštěstí zabránit úniku peněz nebo zadluženosti. Důsledky Francouzské revoluce na fungování tohoto systému rodinné reprodukce budou nikoli zanedbatelné, vezme-li se v úvahu zavádění v této společnosti nemyslitelného rovnoprávného rozdělování.

V uzavřeném systému bez růstu, kde by převládala výměna manželů mezi rody, se v každé generaci mohou ženit a vdát jen dvě děti. Ostatní děti jsou odsouzeny odejít nebo zůstat svobodné. Pyrenejský systém zdaleka není stejný od jednoho údolí ke druhému, přináší specifika ve srovnání se systémem alpským nebo s alpským typem v subkarpatských krajích (v Polsku, Československu, Rumunsku),¹⁷ v nichž také nalezneme formy rozšířených rodin jako v případě některých regionů v Rakousku. Systém podle domů je rozšířený v horách: ve Francii je také v Centrálním Masivu. V tak nerovnoprávném systému hraje významnou úlohu pořadí narozených dětí a jejich pohlaví. Jsou respektovány staré osoby a dědic si uchovává autoritu jako hlava domu, ať je ženatý nebo ne. Vdovy se po smrti manžela stávají hlavami domácností, jsou-li dědičkami rodinného majetku. Jestliže se však do domu přivdaly, postupují svou autoritu dědici a přicházejí do závislého postavení. Systémy podle domu jsou systémy vesnickými. Kmenová occitánská rodina je jen jednou z možných forem: jinde ve vazbě na jiné způsoby fungování domu - "casa", nalezneme "frères" nebo jiné formy rodinných komunit,¹⁸ (Bretaň, střední Francie, Korsika, italské Alpy, Emilia-Romagna, Pobaltí, Rakousko, Srbsko, Makedonie atd.).

V Evropě by mohl koexistovat docela jiný model rodinného spolubydlení, pro nějž by byla základním klasifikačním kritériem frekvence hlav rodin bez manželského protějšku, jak mužů tak žen. Stejně jako na severozápadě Brabantu (28 %) a ve studované oblasti ve Španělsku (Cuenca) v průběhu 18. století, má mnoho anglických lokalit vysoké procento neženatých hlav domácností, svobodných vdovců nebo separovaných, kteří mohou přesáhnout i 30 % domácností, ačkoliv dříve v preindustriální venkovské Evropě nebylo domácností tohoto typu více než 15-25 %. Island se tedy tolik neodlišuje, když se uvádí, že je zde v roce 1703 třetina domácností řízena osobami bez manželského partnera. Toto kritérium je pro nás tím zajímavější, že často smazává rozdíl mezi městským a venkovským světem; městské domácnosti mají mezi hlavami domácností velmi často více než třetinu neženatých a nevdaných, některá hlavní města mohou překročit i 50 % (52 % v Římě mezi lety 1653 a 1659).

Shrňme hlavní charakteristiky domácností ve městech:

IV. Samota, rozchody a chudoba

Malý počet manželských párů v čele městských domácností v Evropě před průmyslovou revolucí se objevuje jako stálý údaj potvrzený všemi studii o městské rodině, kterému dala jasně vyniknout pionýrská díla jako bylo Molsovo.¹⁹ Všeobecně žijí městské domácnosti méně dětí než venkovské - výše jsme viděli prázdná města bez dětí - relativně více příbuzných a zároveň

i více jedinců s rodinou nespřízněných: s životem ve městě se často spojuje přítomnost podnájemníků a strážníků. Přece ale pozorujeme, že městská domácnost je v průměru menší než venkovská, což je nesporným důsledkem časté absence manželského páru v čele rezidenční jednotky, a to dokonce i když je do průměru započítáno služebnictvo.

I když jsou stejně jako ve venkovské společnosti mezi různými oblastmi významné rozdíly, platí, že městská domácnost bez služebnictva je v průměru menší než venkovská. Například v norských vesnicích mají v roce 1801 tři čtvrtiny domácností v čele manželský pár, což je situace podobná Zúrichu v roce 1637 (70 %) nebo Londýnu v roce 1695. Domácnosti v Zúrichu mají ale v průměru více dětí (1,9) než většina velkých evropských měst (obecně mezi 1,2 a 1,7), zatímco Gouda má v roce 1622 dvě, v Brugách v roce 1814 živí rodina průměrně 1,9 dětí a v Remeši v roce 1802 1,8.²⁰ V této poslední lokalitě pozorujeme, že si městské rodiny ponechávají doma déle chlapce než dívky, tedy obráceně než bychom byli měli sklon si myslet: děvčata jsou mobilní a brzo se podílejí na trhu práce.²¹ Každé srovnání týkající se počtu dětí přítomných v městské domácnosti v dlouhodobém pohledu jistě upozorňuje na velmi odlišné rodinné modely, i když se číselné údaje zdají srovnatelné: na počátku století je již ve francouzských městech užívána antikoncepce a mortalita velmi klesla, zatímco v sousední Belgii plodnost ještě regulována není. A plodné 17. století je ve Francii doprovázeno ve městech vysokou dětskou úmrtností, kterou ještě zvyšuje měšťanský zvyk svěřovat kojence, chlapce i dívky bez rozdílu, do péče na venkov.

Rozlišujícím znakem městských domácností zůstává v průměru nízká velikost; v malých číslech, i když se započítávají všichni obyvatelé, překonává rekord Holandsko 17. a 18. století. Jak to tedy je s obrazem rodiny vytvořeným ikonografií velkých klasických malbů? Je pravda, že na rodinných portrétech mohou být zachyceny i zemědělské děti, což nezasvěceného pozorovatele uvádí v omyl. Jjistě je třeba si uvědomit, že v roce 1749 měl Delft 1,2 dětí na domácnost a tři čtvrtiny domů bez služebnictva. Tak poznáváme městskou společnost se slabým zastoupením dětí přítomných v domě a s velkým počtem hlav domácnosti bez manželského druhu, nejčastěji žen.

Je jasné, že zmenšení počtu osob žijících pod jednou střechou má za následek chudoba: v roce 1802 nalézáme v Remeši následující průměrné počty osob na domácnost podle pohlaví hlavy domácnosti a životní úrovně:

Hlava rodiny	Bohatí	Chudí	Celkem
muž	3,9	3,3	3,6
žena	2,7	1,4	1,9
celkem			3,2

Lépe pochopíme, že ve velkých evropských městech v 18. století oscilovala proporce domácností vedených ženou mezi 15 a 25 %. Průměrnou velikost domácnosti ve městech nezmenšovala jen absence manželského druhu, domácnost rozštěpená nebo "marginální", ale především chudoba, zvláště chudoba žen bez manžela, neprovdaných žen, vdov, žen opuštěných či žijících odděleně.

V roce 1693 se ve Valenciennes setkáváme s velkým počtem svobodných a vdov, osamělých žen, na rozdíl od okolního venkova, kde ženy příliš často samotné nežily. Na venkově se skupiny přetvářejí, domácnosti jsou méně redukovány než ve městech. Tak v severní Francii nalézáme na venkově druh rodinné solidarity, kterou na konci 17. století není možno přehlížet - asi 10 % domácností zde představuje rozšířenou strukturu. Ale 80 až 90 % domácností jsou rodiny nukleární (rodiče a děti), což je venkovskou normou. Ve Valenciennes je průměrná velikost domácnosti mezi 3 a 4 osobami na domácnost, domácnosti řízené ženou mají v průměru méně než 2 členy. Na vesnici však tyto domácnosti mají průměrně téměř 4 členy, rodiny dělníků 4,5 a bohatých sedláků 6 členů.

Viděno z hlediska průměrné velikosti domácnosti, sociální diferenciace je za *ancien régime* bezpochyby nápadnější na vesnici než ve městě, ale průměrné velikosti se na venkově situují okolo vyšších čísel.²² Sedláci mají pravděpodobně více dětí a na statku je tolerováno společné bydlení více generací. U dělníků bez velkých rodin jsou časté případy domácností o 2, 3 nebo 4 osobách. Je zajímavé zaznamenat, že chování řemeslníků a obchodníků je bližší chudým než bohatým sedlákům. Vesnický řemeslník či obchodník, kovář, tkadlec, hospodský, si vytvářel odlišné prostředí, ale protože často vyšel z drobného lidu, nepřizpůsobuje se chování vesnických notáblů a zůstává blíže venkovskému dělníkovi.

Na severu Francie je nejvýznamnější rozdíl mezi průměrnou velikostí chudé a bohaté domácnosti (když hlavou rodiny je muž, je chudá domácnost o 25 % menší než bohatá domácnost na venkově a o 15 % ve městě). Malou průměrnou velikost městských domácností způsobují tedy proporce žen v čele domácnosti, chudoba, osamělost a rozpad rodin. Teprve srovnání "rekonstrukce rodin" s údaji soupisů obyvatelstva nějaké lokality může odhalit podíl připadající na slabší fertilitu chudých, na vyšší mortalitu nebo častější neplodnost, protože umožňuje pozorovat detailní údaje o rodině, analyzovat historii manželských dvojic a zároveň životopisy, a je-li to možné, i genealogii. Je tedy možno pustit se do dobrodružství a mluvit o "systému" evropské rodinné rezidence, jejíž městský model by byl jen variantou, nebo se má připustit koexistence systémů zcela odlišných? Tento problém zůstává otevřený. Na úlohu žen ve městě však dnes máme přesný názor.

V. Nadbytek žen a městské struktury

Není možno si dovolit neznat základní informaci o tom, jaké je postavení muže a ženy, mluví-li se o vztahu k domácnosti. Bez tohoto kritéria bychom městské společnosti rozuměli ještě méně. U jednotlivců je třeba uvažovat

nejen jejich postavení v domácnosti (hlava domácnosti, dítě, příbuzný, sloužící, jiný), ale i jejich pohlaví. Také vzhledem k rozdílu věku mezi manželi, vzhledem k tomu, že ženy jsou obecně mladší a často přežívají své manželské partnery, vzhledem k definitivnímu celibátu, který je může postihovat více než muže, pozorujeme, že velká většina hlav domácností bez žijícího manželského protějšku je pohlaví ženského. Ve venkovském prostředí jsou výjimky řídké: ještě jednou stojí stranou Island v roce 1703 (55 % domácností bez manželského páru má v čele muže). Naproti tomu dvě ze tří švýcarských vesnic z našeho vzorku mají početné "ženské" domácnosti (80 % domácností bez manželského páru v čele je vedeno ženou v Egislaui a Flaach).

Odhylky míry maskulinity u dětí jsou slabé a oscilují v nejnižším věku normálně okolo 100 chlapců na 100 dívek. Odchylky znamenají buď diferenční úmrtnost nebo, což je v preindustriálních společnostech často pravděpodobnější, že otcovský dům opouštějí případně dříve dívky než chlapci, leda že by to bylo obrácené. Ve venkovském prostředí, když má šetrnost vesničanů zájem udržet doma mužskou pracovní sílu a předat hospodářství dědicí vybraného z chlapců v rodině, se může stát, že se míra maskulinity vychýlí ve prospěch mužů, zejména u dětí starších 10 let. Ale když uvažujeme děti bez rozdílu věku, různé důvody nerovnováhy mají tendenci se vyrovnávat.

V Evropě byla u mladé domácí čeledě vyhledávaná pracovní síla na venkově převážně mužská. Tyto čeledíni zaměstnaní u pána často chybějí v otcovském domě. To zároveň způsobuje nadbytek dívek v domech chudých venkovanů, dívek, které ostatně mohou přistát a tkát a při čekání na eventuální sňatek zajišťovat tak denní potřeby v chalupě. Někde se najde skoro dvakrát tolik zemědělských čeledínů než služek, jako ve vlámské Belgii nebo v Anglii 17. století (převaha mužů mezi sloužícími se v 17. století ve Velké Británii stírá, bez pochyby v souvislosti s ekonomickou přeměnou). V Dánsku není nadbytek mužů tak velký na konci Osvíceného století. Pokud se týká švýcarských vesnic, v 17. století je tam naopak převaha ženského služebnictva právě tak, jako na Islandu. To říká, jak rozdílné musely být požadavky vesnické domácnosti na doplňující pracovní síly a jejich uspokojování podle pracovníků, kteří byli k dispozici, a selektivní emigrace podle pohlaví a věkových skupin.²³

Ve velké většině evropských měst se setkáváme s nadbytkem ženské populace: 80 mužů na 100 žen není ničím výjimečným (Remeš, Bruggy, Zürich, Fribourg, Southampton). Je jasné, že tento přebytek je způsoben převážně imigrací dívek hledajících práci. Rozvoj ženské služby v domácnostech je v 18. století pro evropská města charakteristický. Typický je případ Zürichu: 8 % služebnictva v městském obyvatelstvu v roce 1671, 18,9 % v roce 1756 a 19,7 % v roce 1790, z toho samotné služby 16,6 %; proporce, s níž se setkáváme už v centru buržoazie v Bernu v roce 1764.²⁴ Zdá se, že ve Francii je domácí personál prostorově i sociálně koncentrovanější: na konci *ancien régime* má v Remeši 10 % domácností

sluhu nebo služku (7 % připadá na ženy), v roce 1770 v Rouenu 8 %,25 v Tours 11 %.

Ve městech přebývají u svobodných hlav domácností ženy, stejně jako mezi osobami nepatřícími k nukleární rodině, ať už příbuzných či bez příbuzenských vztahů. Jestliže počítáme jen dospělou populaci, nerovnováha mezi pohlavími je skutečně pozoruhodná: V Brugách 6 mužů starších 15 let na 10 žen. V této nerovnováze se váha počtu žen narozených mimo město ověřuje téměř u všech studovaných případů: 36 % ženského obyvatelstva v Remeši, 45 % dospělého ženského obyvatelstva (staršího 15 let) patří k případu dokazujícímu intenzitu imigračního pohybu.²⁶ Fenomén je zdůrazněn v některých aglomeracích nerovnováhou vůči zde narozenému obyvatelstvu, které je poznamenáno silnou emigrací mužů: to je případ zúrišské buržoazie, kde je navíc velmi rozšířen celibát a plodnost je od poloviny 17. století kontrolována,²⁷ ostatně ve městě narození muži se žení s jině narozenými ženami.²⁸ Tato původně demografická specifika se váží k ekonomické funkci města. Zdá se, že se ještě dostatečně neuvažovaly sociální důsledky těchto parametrů na městský život. Pro teď můžeme jen konstatovat jakou měrou je tím složení domácností feminizováno a v důsledku toho i zmenšováno. Jedině Řím jako hlavní město náboženské a církevní je ojedinělým případem s nadbytkem mužů, který se na konci 18. století ostatně stírá.²⁹

Závěr

Domácnost je třeba studovat ze všech stran, z aspektu sňatku, příbuzenství, věku, ekonomické aktivity, původu spoluzijících; definovat autoritativní vztahy uvnitř domácí jednotky a definovat její formy v čase, identifikovat nejen individuální životopisy, nýbrž i reprodukční cykly domácnosti, a to ve funkci postavení jedněch ve vztahu k druhým. Hájíme přístup opatrný a interdisciplinární s kombinací pramenů z hledisek historických, antropologických, ekonomických, právních.

Pro tento postup je třeba disponovat pro každý studijní sektor rozličnými prameny, údaji, které se vzájemně kříží a odvolávají se na sebe (daňové soupisy, farní matriky, opakující se soupisy, rekonstrukce a genealogie rodin, pokud možno doplněna svědectvími, různé seznamy atd.). Teprve po konfrontaci je možno odvážit se mluvit o různých modelech tváří v tvář variabilitám, kterým ještě špatně rozumíme. Neznáme nic nebo skoro nic o skutečné frekvenci přechodů některých jedinců z domácností do domácností, od služby po "putovní babičku" Martiny Ségalenové,³⁰ stejně jako o opatřeních následujících po opětovném sňatku či týkajících se práce mladistvých. Pokud se týká záchranné sítě, zdá se, že to byl jeden z klíčů ke změně v západní Evropě, uplatňující se v různých zemích různě. Není náhodou, že se v Evropě kraje s rodovými "domy" (*famille-souche*, *joint family*) geograficky kryjí s kraji bez veřejných útulků: když se nerozpadne předchozí domácnost, a rodinný krb trvá, pomoc starým a nemocným lidem zabezpečuje domácnost a její záchranná síť. Naproti tomu jsou chudinské

zákony produktem Anglie s její nukleární rodinou, kde sňatek zakládá novou jednotku za cenu cyklického přeryvu: v tom případě neexistuje bez příspěvku civilních či církevních kolektivů, státu nebo obcí potřebným žádná pomoc. Ostatně ve Švýcarsku a některých germánských zemích je k sňatku často třeba povolení od místních autorit.³¹

Evropské společnosti kontrolují sňatek a vytvoření nového manželského páru morálním, ekonomickým a sociálním tlakem, který se mění v čase a prostoru. Ale žádná práva, žádné zvyky, jakkoliv přísné, nejsou trvale jisté: na příkladu Francie je vidět, jaký má po několik generací úspěch "cadetterie" (právo mladších dětí, pozn. překl.) v zemi prvorozenického práva a nerovného dědění majetku,³² když se demografie a právo spojí proti tradici.

Ještě dřívější a rozsáhlejší než v jižní Francii je v druhé polovině 18. století nuklearizace rodiny na Korsice provázená růstem počtu osamělých osob: rozmach nukleární rodiny v tomto případě sleduje vývoj zemědělství a demografický růst. Horizontální uspořádání okolo vazeb bratr-bratr (frères) zůstávají jedinými komplexními strukturami, které přijala korsická společnost, a tím se připojila k alpskému modelu.³³ Je zde výrazné oddělení generací a moc připadá především mužům.

Konečně, tento poslední příklad dobře ukazuje, že způsob rodinné reprodukce není možno pochopit bez přihlídnutí k celkové ekonomické a sociální strategii v jejich vztazích k demografickému vývoji.

(Z francouzštiny přeložila Pavla Horská)

Poznámky

1) Tento příspěvek je komentovaným výtažkem ze studie o dějinách evropského obyvatelstva, která byla zpracována společně s Richardem Wallem a jejíž úplná verze bude publikována později. Pro přiblížení historické metody srv. P. Laslett - R. Wall, *Household and Family in Past Time*. Cambridge University Press, 1972, zvláště úvod, který byl uveřejněn též v *Annales (E.S.C.)*, 1972, 4-5, s. 847-872.

2) Richard Wall, "Regional and temporal variations in the structure of British households since 1851." In: T. Barker - M. Drake (eds), *Population and society in Britain 1850-1980*. London 1982, s. 68. Týž, "Structure e rapporti familiari in epoca moderna: esperienze italiane e riferimenti europei", referát přednesený na semináři v Terstu v září 1983. Týž, "European family and household systems", in: *Historiens et populations, Liber Amicorum Etienne Hélin*, Academia, Louvain, 1991, s. 617-636, kde mohly být publikovány všechny tabulky detailních údajů, na které se odvoláváme. Hlavní prameny srv. dále.

3) Peter Laslett, "Characteristics of the Western family considered over time", *Journal of Family History* 2, 1977, 2, s. 89-115; Peter Laslett, Richard Wall (eds), *Household and Family in Past Time*, Cambridge University Press, 1972.

4) Prameny pro venkovské oblasti:

Pro Belgii byly provedeny výpočty ze soupisů v obcích Saint-Pieters-op-de-dijk, Uitkerke, Nieumunster, Vlissegem, Mariakerke, Stene, Wilskerke, Ettelgem, Snaaskerke, podle Vlaamse Vereniging voor Familiekunde, Afdeling Brugge, *Volkstelling 1814*, vols. I, III, V, 1976-77. Pro podrobné zprávy o těchto obcích srv. *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press, ed. Richard Wall ve spolupráci s Jeanem Robinem a Peterem Laslettem, s. 379-407.

Pro Dánsko srv. H. C. Johansen, *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*, Odense, 1975, s. 148.

Pro Anglii byly údaje spočteny ze soupisů, jejichž kopie jsou v archivu Cambridgeské skupiny. Pro tyto obce srv. *Family Forms in Historic Europe*, op. cit., s. 493-512. O Ealingu srv. "Leaving home and the process of household formation in pre-industrial England", *Continuity and Change* 2, 1987, s. 77-101.

Výpočty pro Westmorland jsou podle soupisů z Bartonu, Bamptonu, Kings Meaburnu, Lowtheru, Hackthorpe, Great Stricklandu, Morlandu a Newby.

Pro Island srv. Statistical Bureau of Iceland, *Statistics of Iceland II*, 21, *Population Census 1703*, Reykjavik, 1960, s. 19.

Pro Nizozemí A. M. van der Woude, "Demografische ontwikkeling van de noordelijke Nederlanden 1500-1800", *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, vol. 5, 1980, s. 158, 162, doplněné od P. M. Klep, "Het huishouder in westelijk Noord-Brabant, Structuur en ontwikkeling 1750-1849", *A. A. G. Bijdragen*, 18, 1973, s. 41-63.

Pro Norsko jsou výpočty podle Norges Offisielle Statistikk, *Foketellinga 1801. Ny bearbeiding*, Oslo, 1980, Tab. 10.

Pro Španělsko srv. D. S. Reher, *Familia, población y sociedad en la provincia de Cuenca 1700-1970*, Madrid 1988, s. 154.

Pro Švýcarsko jsou údaje z nevydaných tabulek, které poskytl J. Ehmer, Vídeňská databáze, Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte.

Údaje týkající se měst pocházejí mimo jiné z těchto pramenů:

Pro Belgii jsme užili transkripce ze soupisu z Brugge podle Vlaamse Vereniging voor Familiekunde, Afdeling Brugge, *Volkstelling 1814*, vol. VI, 1977. Též R. Wall, "The composition of households in a population of 6 men to 10 women: south-east Bruges in 1814", *Family Forms in History Europe*, op. cit., s. 421-474.

Pro Anglii byly údaje vypočítány podle archivované kopie soupisů v Cambridgeské skupině, srv. *Family Forms in History Europe*, op. cit. s. 493-512. Pro Southampton jsme užili farnosti Holy Rhood, St John a St Lawrence.

Pro Německo pocházejí údaje z nevydaných tabulek od J. Ehmera, Vídeňská databáze, Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte.

Pro Itálii zde užití údaje byly také zprostředkovány J. Ehmerem z Vídně. Týkájí se Říma: farnosti Sant'Agostino (1653, 1700 a 1800), Sant'Angelo (1659, 1700 a 1800), Santa Dorotea (1813), San Giovanni dei Fiorentini (1700 a 1800), San Marcello (1701 a 1827) a Trastevere (1827). Pro Itálii srv. také následující:

Pro Řím v 18. století srv. E. Sonnino a F. Gemini, "La condition féminine dans la structure d'assistance à Rome", *Annales de Démographie Historique*, Paris, 1981, s. 235-251. Bude možno také užít práci Mario Porri a Claudio Schiavoni, "Aspetti della condizione femminile e del lavoro della donna a Roma fra XVII e XVIII secolo", *Genus*, 3-4, 1988, s. 245-263.

Pro Nizozemí, A. M. van der Woude, "Demografische ontwikkeling van de noordelijke Nederlanden 1500-1800", *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, vol. 5, 1980, s. 158 a 162; F. Daelemans, "Leiden 1581". Srv. také "Een socio-demografisch onderzoek", *A. A. G. Bijdragen* 19, 1975, s. 155-159.

V Norsku jsou výpočty pořízeny podle Norges Offisielle Statistikk, *Foketellinga 1801. Ny bearbeiding*, Oslo 1980, tab. 10.

Pro Švýcarsko pocházejí údaje z nevydaných tabulek z Vídeňské databáze (J. Ehmer), které se týkají Zürichu a Fribourgu. Pro Ženevu: A. Perrenoud, *La population de Genève aux XIX-XIXe siècles*. Genève, 1979, tab. 22, s. 110.

5) O "famille-souche", název daný Frédéricem Le Playem v práci: *L'organisation de la famille selon le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps*. Tours, 1870.

- J. Goy a I. Chiva, *Les Baronnie des Pyrénées*, svazek 1, "Maisons, mode de vie, société", Ed. EHESS, Paris, 1981, svazek 2, "Maisons, espace, famille", Ed. EHESS, Paris, 1985.
- A. Fauve-Chamoux, "Population et famille dans les Hautes Pyrénées aux XVIII-XIXe siècles, l'exemple d'Esparros", *Les Pyrénées et les Carpathes (XVIIe-XXe siècles)*. J. Goy a C. Bobinska (ed.), Krakov, 1981, s. 43-63.
- A. Fauve-Chamoux, "Les structures familiales au royaume des familles-souches: Esparros", *Annales (E.S.C.)*, t. 3, 1984, s. 513-528.
- A. Fauve-Chamoux, "Vieillesse et famille-souche", *Annales de Démographie Historique*, 1985, s. 111-125, 20.
- 8) A. Fauve-Chamoux, "The importance of women in an urban environment: the example of the Rheims household and the beginning of the Industrial Revolution". *Family Forms in Historic Europe*, op. cit., s. 475-492.
- Bylo publikováno paralelně italsky pod titulem *Forme di famiglia nella storia europea*. Bologne, 1984.
- Pro jižní Itálii existuje dobrá syntéza Giovanna Da Molin, *La famiglia nel passato. Structure familiari nel Regno di Napoli in età moderna*. Bari 1990.
- 7) O anglickém služebnictvu srv. Richard Wall, "The household: demographic and economic change in England 1650-1970", *Family forms in historic Europe*, op. cit., s. 496 a 504, pozn. 9 a 26. První údaje, které byly k dispozici pro toto období, naznačovaly, že v letech 1650-1749 tvořili děti, služby a přibuzní 37,6 %, 18,4 % a 3,2 % z celkového obyvatelstva. Ale pro Anglii nalézáme s vhodnějšími prameny proporcí 39,0 %, 13,7 % a 3,4 %.
- 8) V Indii ještě v roce 1951 připadaly 1,2 osoby přibuzné s hlavou domácnosti na domácnost.
- 9) J. Hajnal, "Two kinds of pre-industrial household information system". *Family Forms in Historic Europe*, op. cit., s. 79-90.
- 10) R. Wall, "Does owning real property influence the form of the household? An example from rural West Flanders", *Family Forms in Historic Europe*, op. cit. s. 379-407.
- 11) Georges Augustins, *Comment se perpétuer? Devenir des lignées et destins des patrimoines dans les paysanneries européennes*. Société d'ethnologie française/Université de Paris X, Nanterre, 1989.
- 12) A. Fauve-Chamoux, "Les structures familiales en France aux XVIIe et XVIIIe siècles", *Histoire de la Population française*, vyd. J. Dupâquier, PUF, 1988, vol. 2, s. 317-347.
- 13) Muriel Augustini, Thèse de l'EHESS, 1992. Abel Poitrineau, *Les espagnols de l'Auvergne et du Limousin du XVIIe au XIXe siècle*, Malroux-Mazel, Aurillac, 1985; *Remues d'hommes. Les migrations montagnardes en France. 17e-18e siècles*. Paris, Aubier, 1983.
- 14) Viz poznámka č. 5.
- 15) E. Le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan*. Paris, Flammarion, 1975.
- 16) E. Le Roy Ladurie, "Structures familiales et coutumes d'héritage", *Annales (E.S.C.)*, 1972, 4-5, s. 825-846; Jean Yver, *Egalité entre héritiers et exclusion des enfants dotés. Essai de géographie coutumière*. Paris, 1966.
- 17) O alpském systému je velice mnoho prací. Citujme jen P. Viazzo a D. Albera, "Population, resources and homeostatic regulation in the Alps: the role of nuptiality", *Economies et sociétés de montagne, Itinera*, spec. číslo, Société générale suisse d'histoire, M. Mattmuller (ed.), Berne, 1986, s. 182-231; A. Zurfluh, "Gibt es den Homo alpinus? Eine demographisch-kulturelle Fallstudie am Beispiel Uri (Schweiz) im 17-18. Jahrhundert", tamtéž, s. 232-281. O Rumunsku srv. nejnovější práce Jean Cuiseniera. Pro Polsko: C. Bobinska a J. Goy, *Les Pyrénées et les Carpathes (XVIIe-XXe siècles)*, Universita Krakov/EHESS, 1981.
- Jako dobrou historickou studii systému famille-souche srv. Jacques Poumarède, "Famille et tenure dans les Pyrénées du moyen-âge au XIXe siècle". *Annales de Démographie Historique*, 1979, Paris, s. 347-360.

- 18) O Provinci srv. Alain Collomp, *La maison du père, famille et village en Haute Provence aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris, PUF, 1983; Týž, "Ménage et famille: études comparatives sur la dimension et la structure du groupe domestique", *Annales (E.S.C.)* 1974, 3, s. 777-786.
- O Korsice: G. Ravis-Giordani, *Bergers corses, les communautés villageoises du Niotu*. Aix en Provence, EDISUD, 1983.
- Jacques Dupâquier a Luis Jadin, "Structure of household and family in Corsica, 1769-1771", *Family Forms in Historic Europe*, op. cit. s. 283-297.
- O systému spolubydlení v Bretani, Patricia Gaillard-Bans, "Maison longue et famille étendue en Bretagne", *Etudes rurales*, 1976, 62, s. 13-87.
- Elisabeth Claverie a Pierre Lamaison, *L'impossible mariage. Violence et parenté en Gévaudan*. Paris, Hachette, 1982.
- 19) Roger Mol, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIV au XVIII siècle*, Louvain, 1955, tom 2.
- 20) A. Fauve-Chamoux, "La femme seule, une réalité urbaine: l'exemple de Reims au début du XIXe siècle. Mémoires de la Société d'A.C.S.A. de la Mame", 1986, s. 295-305. Táž, "The importance of women in an urban environment: the example of the Rheims household at the beginning of the Industrial Revolution", *Family Forms in Historic Europe*, op. cit. s. 475-492. Táž, "Kobieta samotna - zjawisko miejskie", *Przeszłość Demograficzna Polski* 17, Varšava, PAN 1987, s. 207-219.
- 21) A. Fauve-Chamoux, "Destins de femme et manufacture textile à Reims avant la révolution industrielle", *La donna nell'economia secoli XIII-XVIII*, Istituto Internazionale di Storia economica Francesco Datini, Prato 1989, s. 225-246.
- 22) Údaje o sčíslení pro kraj Valenciennes jsou částečně publikovány J. Dupâquierem, *La population rurale du Bassin parisien à l'époque de Louis XIV*, Paris, EHESS, 1979, s. 212-216. Detailní analýza s grafickým znázorněním se nalezne in: A. Fauve-Chamoux, "Ménage et niveau de vie en France pré-industrielle: pauvreté urbaine et pauvreté rurale", Communication au Congrès international d'histoire économique, Louvain, 1990 (vyjde v *Journal of Family History*).
- 23) R. Wall, "The age at leaving home", *Journal of Family History* 3, 1978, 2, s. 181-202.
- 24) Anne-Lise Head, "Contrastes ruraux et urbaines en Suisse de 1600 au début du XIXe siècle: la croissance démographique des villes et des campagnes et ses variables", *Mélanges d'histoire économique offerts au Prof. Anne-Marie Piuze*. Eds. L. Mottu-Weber a D. Zumkeller, Ženeva, 1989, s. 125-141.
- 25) J. P. Bardet, *Rouen aux XVIIe et XVIIIe siècles, les mutations d'un espace social*. SEDES, Paris, 1983.
- 26) A. Fauve-Chamoux, "La femme seule, une réalité urbaine...", s. 295-305.
- 27) Anne-Lise Head, op. cit. s. 139, podle nevydaných prací M. Grisolana, W. Schellenberga a U. Wysse.
- 28) J. P. Poussou, *Bordeaux et le sud-ouest au XVIIIe siècle, croissance économique et attraction urbaine*. EHESS, Paris, 1983; A. Fauve-Chamoux, "Mobilité féminine et population urbaine à la fin de l'Ancien régime: un essai de typologie", *La reproduction familiale en milieu d'urbanisation*, PUL, Paris (v tisku).
- 29) C. Schiavoni a E. Sonnino, "Aspect généraux de l'évolution démographique à Rome: 1598-1826." *Annales de Démographie Historique*, Paris 1982, s. 91-109.
- 30) Termín, který označuje prarodiče, o něhož si děti dělí péči po měsíci nebo po týdnů, pochází od Martiny Ségalenové, "La notion d'avantage dans les sociétés égalitaires", *Dimension of inequality amongst siblings* (v tisku).
- 31) Anne-Lise Head-König, "Mariages forcés et mariages interdits en Suisse: le contrôle gouvernemental de la formation du lien matrimonial dans les cantons catholiques et

protestants aux XVIIIe et XIXe siècles", *The role of the state and public opinion in sexual attitudes and demographic behaviour. Congrès international des Sciences Historiques de Madrid*. A. Fauve-Chamoux (ed.), CIDH, Paris, 1990, s. 367-374.

32) A. Fauve-Chamoux, "Mariage-sauvages contre mariages-souches: la guerre des cadets". *Dimension of inequality amongst siblings* (v tisku).

33) Antoine Marchini, "Les hommes, la famille et la terre: trois villages corses (XVIII-XIXe siècle)", A. Fauve-Chamoux (ed.), *Evolution agraire et croissance démographique*. Ordina, Liège, 1987, s. 123-137; Dionigi Albéra a Pier Paolo Viazzo, "La maison des frères": inheritance and succession in the western Alps", *Dimension of inequality amongst siblings* (v tisku).

Historická demografie 16/1992, s. 57-61

Komise pro historickou a sociální demografii, Praha 1992

Pavla Horská

RODINNÁ SKUPINA V ČESKOSLOVENSKU OČIMA HISTORICKÉ DEMOGRAFIE

Čeští historikové se odedávna zajímali o sociální dějiny včetně dějin rodiny, které zpracovávali specifickými metodami historiografie. Ale teprve rozvoj metod a technik analýzy užívané historickou demografií podtrhl výjimečný význam nominativních seznamů obyvatelstva Čech pocházejících z 16. a 17. století a církevních matrik. Generace historiků se o ně zajímaly pod zorným úhlem ekonomických a sociálních dějin, ale teprve metoda rekonstrukce rodin umožnila zaútočit na problémy vývoje společnosti studiem rodinné skupiny.¹

Všechny informace cenné pro sociální mikroanalýzu pocházejí z těch lokalit v Čechách, pro něž existují mimo nominativní seznamy každoročně se opakující ještě pravidelně vedené matriky. Farní matriky ve spojení s nominativními seznamy mají základní význam pro studium sociálních aspektů, protože toto spojení umožňuje studovat při rekonstrukci rodin nejen vývoj manželské plodnosti a demografický růst, nýbrž i sociální a geografickou mobilitu.

Zdá se, že Čechy v 17. století s více než 60 % vdaných žen ve věkové skupině 20-24 let tvořily přechod mezi západní Evropou se sňatky v pozdním věku snoubenců a východní Evropou se sňatky v raném věku. Muži se však v Čechách ženili později než se vdávaly ženy. Pro uzavření sňatku bylo třeba mít prostředky na výživu rodiny, což zcela znemožňovalo uzavírání manželství u mužského služebnictva bez naděje na možnost uživit rodinu, když už oni sami se těžko živili.

V polovině 17. století, ve městech jako na venkově, se setkáváme s významnou částí dětí měšťanů i sedláků zůstávajících u rodičů, i když již dávno dosáhly sňatkového věku, patrně proto, že neměly prostředky k založení rodiny nebo že vyčkávaly na výhodnou příležitost k sňatku.² Až do druhé poloviny 19. století, v západní části habsburské monarchie, dědění půda sedláků byla prakticky nedělitelná.³ Jediný dědic selské usedlosti musel vyplatit peníze nebo dobyt看 dědické podíly svých sourozenců.

Tabulka 1. Struktura obyvatelstva podle charakteru domácností ve vybraných lokalitách v 17. a 18. století

Obyvatelstvo žijící v rodinné skupině	Na 100 obyvatel připadá		
	Benešov nad Ploučnicí 1651	Smolník 1696	Budimír 1749
Manželský pár hospodáře a hospodyně	30,9	27,5	26,5
Vdovec či vdova v čele rodinné domácnosti	6,1	2,2	1,3
Svobodné děti hospodáře a hospodyně	33,6	41,0	36,2
Příbuzní v domácnosti a jejich děti	0,2	13,4	10,4
Podruzi a jejich děti	21,1	12,9	16,8
Služebnictvo	7,2	2,3	8,5
Počet obyvatel	226	1212	724
Počet domácností	51	198	106
Průměrný počet osob na domácnost	4,4	6,1	6,8

Již v nejstarších seznamech venkovského obyvatelstva z 16. a 17. století se neobjevuje příliš často případ, že ženaté a vdané děti žijí v rodině hospodáře. V některých případech rodina ženatého syna, který ještě samostatně nehospodář, se objevuje v seznamech mezi podružskými rodinami - "inquilini". Ženatí synové, neurčení za dědice usedlosti, se téměř vždy vyskytují mezi podružskými rodinami. I v matrikách ze 17. a 18. století nalézáme jako označení sociálního postavení otce křtěného dítěte: "žije u otce v podruží". Jelikož podruzi měli velmi proměnlivý podíl na rodinné pospolitosti, zřejmě rodiny pokrevně příbuzné s hospodářem a označené jako podružské byly ekonomicky částečně nebo úplně nezávislé a snad měly vlastní zdroj obživy.⁴

Teprve v 18. století rodiny drobných zemědělců, jejichž počet se zvyšoval, zatím co počet selských rodin zůstával stálý, musely doplňovat své zdroje obživy námezdní prací u vrchnosti, u sedláků a později i u fabrikantů v manufakturních oblastech Čech. Sociální klasifikace 18. století je svázána s dobovými problémy, jak politickými, tak ekonomickými a populačními. Před více než 25 lety konstatoval Pierre Goubert, že jediná možnost přístupu k problému sociálně diferencní demografie předstatistického období je aplikace metody rekonstrukce rodin Louise Henryho. Na příkladu Čech se zdá, že rekonstrukce rodin je schopna ukázat příchod nových sociálních vrstev, jestliže je rozložena do více generací, aby bylo možno sledovat pomalou proměnu mezi starou a novou společností. Rekonstrukce rodin navíc umožňuje sociální a profesní třídění v hierarchii různých sociálních

prostředí, protože dovoluje sledovat uplatnění dětí různých sociálních skupin v průběhu více generací.⁵

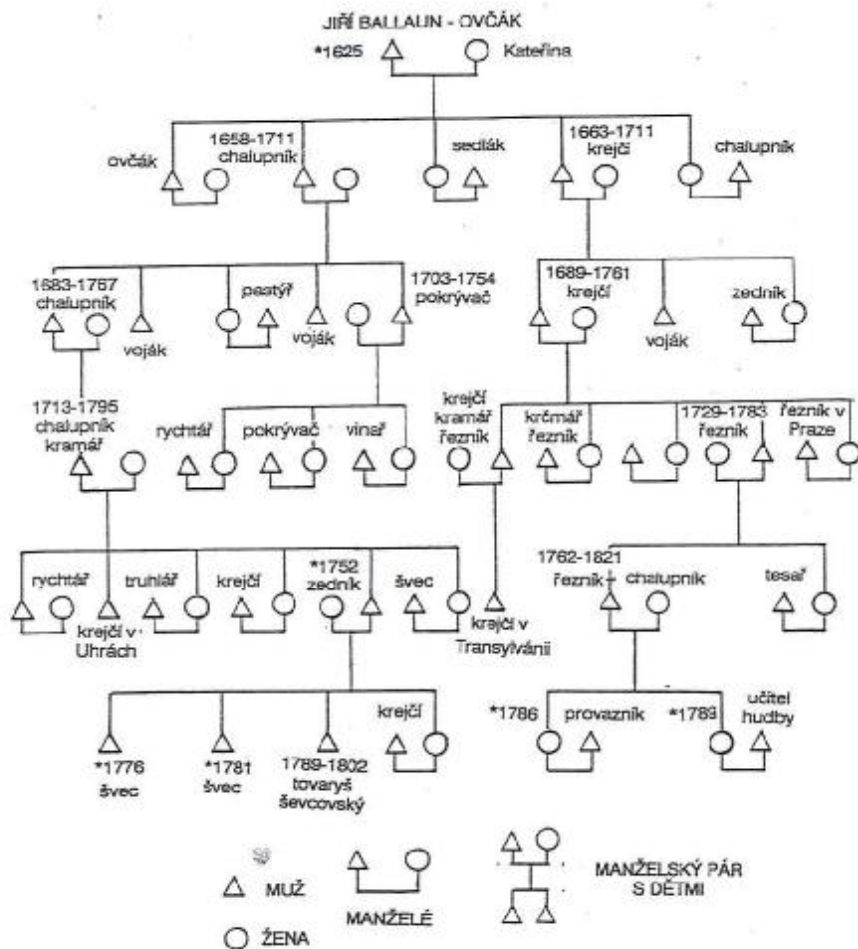
Tabulka 2. Věk mladých lidí při odchodu z rodiny ve vesnici Záblatí na třeboňském panství v letech 1661-1700

Věková skupina	vstup do služby	Muži		Ženy	
		útěk z panství	sňatek	vstup do služby	sňatek
5-9	1	-	-	-	-
10-14	3	-	-	-	-
15-19	10	1	1	10	7
20-24	9	4	6	7	11
25-29	2	2	11	1	4
30-34	-	-	3	-	3
35-39	-	-	1	-	-
Celkem	25	7	22	18	25

Pro studium rodiny v Čechách jsou vhodné seznamy poddaných, zejména na panstvích, kde byly pořizovány každoročně. Jako příklad může sloužit využití série seznamů poddanských rodin, systematicky pořizovaných každoročně po téměř dvě století na rozsáhlém třeboňském panství. Tato řada začíná v roce 1661.

Nezdá se, že by v 17. a 18. století selská rodina v Čechách byla výlučně "patriarchálního" typu. Sňatek v Čechách byl podmíněn možností samostatného hospodaření a mladí lidé na venkově ještě před sňatkem odcházejí do služby za výdělkem, když jejich vlastní rodina nemá prostředky je dodatečně vybavit do života.⁶

Svědectvím tohoto tvrzení je i poslední sčítání obyvatelstva v habsburské monarchii - v Cisleithanii - z roku 1910, které posloužilo za základ zajímavé analytické studie "K. k. statistische Zentralkommission" o sociální struktuře ekonomicky činného obyvatelstva podle užívaných národních jazyků a podle společenských skupin.⁷ Různá ekonomická situace různých zemí Cisleithanie navozuje různé sociální problémy a různé situace rodiny. Demografické chování krajů s velkým podílem pomáhajících členů rodin v ekonomicky aktivním obyvatelstvu, kde námezdní práce je méně rozvinuta, a těch míst, kde sňatek je podřízen možnosti etablování, kde mladí lidé opouštějí rodinu, aby si vydělali peníze a zlepšili tak své šance na manželském trhu, svědčí o zcela rozdílné organizaci rodinného života ve východní a v západní střední Evropě ještě na počátku 20. století.

Tabulka 3. Užívaný jazyk a sociální postavení v Předlitavsku 1910

Obyvatelstvo užívající jazyk	Z 1000 činných v povolání je:				
	samostatných	zaměstnanců	dělníků	nádeníků	pomáhajících ve své rodině
Německý	341,7	59,8	421,6	47,0	129,9
Český	325,1	35,0	427,0	55,3	156,6
Polský	351,2	28,2	172,2	57,2	391,2
Rusínský	330,9	5,5	77,4	59,0	527,2
Slovinský	348,2	15,3	217,9	52,7	365,9
Srbský a chorvatský	309,5	12,3	79,1	14,1	585,0
Italský	380,2	48,3	243,3	58,4	269,8
Rumunský	316,3	12,6	81,1	205,0	385,0
Maďarský	303,3	8,3	48,2	112,4	527,8
Celkem	337,7	38,7	310,8	53,4	259,4

Pramen: Oesterreichische Statistik, NF 3/1.

Poznámky

- 1) P. Horská, "K historickému modelu středoevropské rodiny", *Demografie* 31, 1989, č. 2, s. 137-143.
- 2) E. Maur, "Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století", *Československý časopis historický* 19, 1971, č. 6, s. 839-870.
- 3) S. Švecová, "Dva typy tradiční rolnické rodiny v Československu", *Český lid* 76, 1989, č. 4, s. 210-222.
- 4) Srovnání s evropskými výzkumy rodinných struktur je ve středoevropské oblasti možno podniknout tam, kde se zachovaly soupisy obyvatelstva typu "Status animarum", pokud tyto soupisy uvádějí vztahy k hlavě domácnosti. I tam však je mnoho lokálních odchylek. Např. v protoindustriální severočeské oblasti, v "Seznamu podle víry" z roku 1651 jsou někde uváděni v řemeslnických rodinách příbuzné osoby, jakmile se ožení a mají vlastní zaměstnání, ve vztahu k hlavě domácnosti jako: "Hausgenusse", zatím co ve slovenských stavech animarum jsou "inquilini" - podruzi - a "cognati" - příbuzní - důsledně oddělováni, i když žijí s rodinou hospodáře již jako ženatí a mohou mít vlastní zaměstnání. Jako příklad může sloužit Seznam podle víry v Benešově nad Ploučnicí, zachovaný ve Státním oblastním archivu Litoměřice, pobočka Děčín, Status animarum z východoslovenského města Smolník, nalézající se ve Státním oblastním archivu v Levoči a Status animarum z vesnické farnosti Budimír ze Státního oblastního archivu Košice.
- 5) Genealogie rodiny Jiřího Ballauna z Břevnova u Prahy rekonstruovaná podle *Indexu břevnovských matrik 1652-1800* zpracovaného na způsob "status animarum perpetuus" a uloženého dnes v Archivu hlavního města Prahy.
- 6) Věk mladých lidí při odchodu z rodiny ve vesnici Záblatí na třeboňském panství podle seznamů poddaných ze Státního oblastního archivu v Třeboni z let 1661-1700 je uveden v tabulce 2.
- 7) Srv. tabulku 3.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

Kdo vládne Čechám, vládne Evropě?

Jaké jsou skutečně sociální, politické, ekonomické a kulturní změny, kterými Československo prochází po pádu komunismu? Vrací se Československo do Evropy a otvírá se světu, nebo je jenom další devastovanou oblastí "východní" Evropy?

Čeští a slovenští sociologové se pokoušejí odpovědět na tyto a další otázky. Na základě výzkumu, který odhaluje sociální souvislosti a historické kořeny, nabízí nejaktuálnější informace pro sociology, politology, novináře, studenty a pro všechny, kdo mají zájem o problémy týkající se naší současné sociální skutečnosti, problémů střední Evropy a vztahů Východ-Západ.

Sociologický časopis vychází v tomto roce naposledy jako dvouměsíčník. Od příštího roku bude vycházet jako čtvrtletník. Každé číslo obsahuje na 128 stranách formátu B5 teoretické stati, zprávy ze sociologických výzkumů, metodologické informace, recenze a anotace aktuálních titulů odborné literatury z naší i světové sociologické produkce, zprávy a informace ze života sociologické obce, diskuse a polemiky vyvolané publikovanými statemi a dokumenty z historie naší sociologie. Všechny stati mají též abstraktum a resumé v angličtině.

Vedle Sociologického časopisu bude redakce pravidelně pokračovat ve vydávání nejzajímavějších příspěvků v angličtině pod názvem **Czechoslovak Sociological Review** ve stejném rozsahu a struktuře, s pololetní periodou. Tento "dceřinný" časopis je určen zejména pro informaci zahraničním sociologům a dalším zájemcům, je však možné jej objednat i za koruny.

Vydavatelem Sociologického časopisu i Czechoslovak Sociological Review je Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon redakce (02) 235 87 77. V roce 1992 jsou ceny pro tuzemsko 16,- Kčs za SČ a 46,- Kčs za CSR. Předplatné zajišťuje PNS. Ceny do zahraničí: Roční předplatné SČ 80 USD (120 DM) pro instituce, 40 USD (60 DM) pro jednotlivce a 20 USD (30 DM) pro studenty. Cena jednoho výtisku CSR 12 USD (18 DM) pro instituce, 6 USD (9 DM) pro jednotlivce a 4 USD (6 DM) pro studenty. Objednávky vyřizuje redakce Sociologického časopisu.

**CZECHOSLOVAK
SOCIOLOGICAL
REVUE**

Historická demografie 16/1992, s. 63-66

Komise pro historickou a sociální demografii, Praha 1992

Eliška Čáňová

SLOŽENÍ DOMÁCNOSTÍ V ČECHÁCH V ROCE 1651

Čeští historičtí demografové mohou ke studiu rodiny a domácnosti v minulosti použít četných soupisů obyvatel, které vznikaly v kancelářích světských i církevních orgánů. Jedním z těchto pramenů je Soupis poddaných podle víry z roku 1651.¹ Vznikl v souvislostech určité fáze násilné rekatolizace Čech: měl být vyhotoven soupis všech obyvatel s výslovným označením katolíků a nekatolíků a s dalšími poznámkami, zda je naděje na jejich obrácení ke katolictví či nikoliv. Vedle toho měl soupis zapsat jejich stav, zaměstnání a věk - údaje, jež z tohoto soupisu, na jehož edici se pracuje, činí jeden z nejcennějších pramenů k historii Čech 17. století. Protože většina jednotlivých exemplářů uvádí obyvatelstvo tak, že je dobře patrná struktura domácností (rodin), lze jeho údajů využít pro výpočet řady ukazatelů. Platí při tom ovšem všechna pravidla pro kritiku obdobných pramenů předstatistického období.

Vedle propočtů, jež byly provedeny z částí soupisu již před druhou světovou válkou,² k nimž přistupuje prohloubení problematiky vycházející z rozvoje historické demografie v západních zemích po druhé světové válce,³ je dalším směrem badatelské práce se soupisem právě studium struktury domácností (rodin). Lze použít ony práce, které se obrací k onomu tématu v jiných zemích.⁴

Jako sondy do této problematiky byly vybrány dvě navzájem vzdálené oblasti. Jde o statek Vamberk, jež se skládá z města Vamberk a čtyř vesnic.⁵ Statek se nachází ve východní části Čech v podhůří Orlických hor, kde vedle zemědělství a několika běžných řemesel poskytovalo obyvatelstvu obživu i tkalcovství. Druhou oblastí je panství Luby, jež čítá město Luby a devět vesnic.⁶ Tento celek je v nejzápadnější části Čech. Zde vedle obvyklých řemesel bylo hlavním zdrojem obživy zemědělství. V žádném případě zde nejde o podrobný rozbor složení rodin v obou těchto oblastech podle běžně užívaných hledisek, ale o závěry z tohoto rozboru.

Soupis statku Vamberk čítá 647 osob - nezahrnuje však děti předzपovědního věku - zapisuje je až od devíti let; na panství Luby bylo zapsáno 1039 osob, v tomto případě včetně dětí předzपovědního věku.

Nejvíce pozornosti věnujeme rozdělení domácností rodin podle jejich typů. Je použito třídění, které uvádí A. E. Imhof:⁷ 1. Jednotlivé osoby. 2. Domácnosti bez manželského páru. 3. Jednoduchá rodina (rodiče a děti).

4. Rozšířená rodina (domácnost). 5. Domácnost čítající více rodin. 6. Domácnosti s nejasnou strukturou, ale s příbuzenskými vztahy. - Pro naše sondy lze vypustit skupinu šestou, protože všechny domácnosti lze zařadit do pěti předcházejících. Členíme však domácnosti dále na ty, které mají či nemají služebnictvo.

Tabulka 1. Struktura domácností na panství Vamberk v roce 1651

Typ domácnosti	Vamberk (město)	Vesnice	Celkem
I. Jednotlivci			
a)	1	1	2
b)	-	-	-
II. Bez manželského páru			
a)	-	1	1
b)	1	-	1
c)	1	1	2
III. Základní rodina			
a)	21	33	54
b)	19	18	37
IV. Rozšířená rodina			
a)	8	11	19
b)	2	19	21
V. Více rodin			
a)	17	5	22
b)	7	3	10
Celkem			
a)	47	51	98
b)	29	40	69
c)	1	1	2
Úhrnem	77	92	169

Poznámka: a - bez služebnictva; b - se služebnictvem; c - včetně podružské rodiny (bez služebnictva)

Na statku Vamberk byla v roce 1651 daleko nejpočetnějším typem základní rodina (rodiče a děti).⁸ V řadě domácností žily další rodiny či jejich zbytky. tam, kde existovaly v domácnosti hospodáře další rodiny, byly všechny vedeny jako rodiny v podruží; nevíme však, zda byly k rodině hospodáře v příbuzenském vztahu. Osoby, žijící ve služebním poměru, byly velmi mladé a nežily v manželství. Ani zde nemáme žádné svědectví o tom, zda šlo o rodiny spřízněné. Věkové rozdíly mezi manžely nevybočovaly z poznatků v jiných místech: v převážné části manželství byl muž starší než žena, nejvíce bylo rodin s obvyklým rozdílem do 10 let. Celkově byla populace statku Vamberk mladá - její nejpočetnější část byla ve věku do třiceti let, pouze dvě osoby byly starší padesáti let.

Na panství Luby byla ve stejné době nejpočetnějším typem rovněž rodina základní: rodiče a děti, jen v jednotlivých případech se setkáváme se

soužitím několika rodin - šlo vždy o rodiny v příbuzenském vztahu.⁹ Na tomto panství nejsou nikde uváděni výslovně podruzi, proto je možné se domnívat, že tyto příbuzné rodiny lze mít za rodiny v podružském postavení. Důvod tohoto stavu neznáme, lze vyslovit pouze domněnku, že zde byla k dispozici značná část neobydlených domů (usedlostí), protože oblast byla silně poškozena ve válečných událostech.¹⁰ Čeleď zde nežila v manželství, její mužská část byla velmi mladá, ženská dosahovala i středního věku. Nejsou důkazy o tom, že šlo o osoby v příbuzenském poměru k rodině hospodáře. Protože na Panství Luby byly zapsány i děti předzřevného věku, lze zde provést velmi volný odhad sňatkového věku: byl poměrně vysoký, především u mužů: v řadě případů se pohyboval kolem třiceti let. Věkový rozdíl mezi manžely byl přiměřený.

Tabulka 2. Struktura domácností na panství Luby v roce 1651

Typ domácnosti	Luby (město)	Vesnice	Celkem
I. Jednotlivci			
a)	1	-	1
b)	1	-	1
II. Bez manželského páru			
a)	11	24	35
b)	-	7	7
III. Základní rodina			
a)	46	41	87
b)	16	12	28
IV. Rozšířená rodina			
a)	10	24	34
b)	2	6	8
V. Více rodin			
a)	-	6	6
b)	-	5	5
Celkem			
a)	68	95	163
b)	19	30	49
Úhrnem	87	125	212

Poznámka: a - bez služebnictva, b - se služebnictvem

Charakteristické rysy, které jsme shledali u rodin dvou regionů na různých částech Čech, jsou pokládány za znaky rodiny v historické západní společnosti.¹¹ Pomyslnou východní hranicí pro rodiny tohoto typu tvoří čára Petrohrad-Terst.

Poznámky

- 1) Státní ústřední archiv, Stará manipulace, R 109/45.
- 2) R. Schreiber, *Der Elbogner Kreis und seine Enklaven nach dem dreißigjährigen Kriege*. Süddeutsches historisches Archiv, Band 2, Untersuchungen zu den Bevölkerungsverhältnissen Böhmens in der Mitte des 17. Jahrhunderts. Prag 1935.
- 3) E. Maur, "Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století", *Československý časopis historický* 19, 1971. Týž, "Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté", *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica* 1972, Praha 1972.
- 4) A. E. Imhof, *Einführung in die Historische Demographie*, München 1977. M. Mitterauer, *Historisch-antropologische Familienforschung, Fragestellung und Zugangsweisen. Kulturstudien*. Bibliothek der Kulturgeschichte, Band 15, Böhlau Verlag Wien, Köln, 1990.
- 5) Vamberk; Podřezov, (dnes) obec Vamberk (název zanikl); Merklovice, obec Vamberk; Rovné, obec Dobré; Lupenice, obec Vamberk; vše okres Rychnov nad Kněžnou.
- 6) Luby (Schönbach), okres Cheb; Dolní Luby (Unter Schönbach), obec Luby, okres Cheb; Opatov (Abtsroth), obec Luby, okres Cheb; Valtěřov (Waltersgrün), obec Kraslice, okres Sokolov; Kámen (Stain), obec Kraslice, okres Sokolov; Čirá (Lauterbach), obec Kraslice, okres Sokolov; Mlýnská (Konstadt), obec Kraslice, okres Sokolov; Cerná (Schwarzenbach), obec Kraslice, okres Sokolov; Libec (Franckenhammer), obec Kraslice, okres Sokolov; Horní Luby (Zech, Ober Schönbach), obec Luby, okres Cheb. V závorce jsou uvedeny názvy lokalit tak, jak jsou zapsány v soupisu.
- 7) A. E. Imhof, cit. práce, s. 71, na což navazuje M. Mitterauer, cit. práce, s. 27.
- 8) E. Čáňová, "Soupis poddaných podle víry a studium historické rodiny". *Archivní časopis* 42, 1992, s. 28-34.
- 9) E. Čáňová, "Studium historické rodiny." *Demografie* 34, 1992, s. 131-136.
- 10) R. Schreiber, cit. práce, s. 102.
- 11) M. Mitterauer, cit. práce, s. 26-27.

Milan Kučera

MLADÉ RODINY V ČESKOSLOVENSKU V DATECH SČÍTÁNÍ 1980

Československo a zvláště česká rodina je v permanentní krizové situaci, která má však jiný charakter než v západních zemích. Vychází především z nepřipravenosti našich mladých lidí k životu v rodině - od jejího zakládání až do odchodu vlastních dětí z rodiny. Vlivem společenských a ekonomických podmínek v minulém období a reakcí mladých lidí na ně vznikl model mladé rodiny vytvářející jakýsi začarovaný kruh, který bude v příštích letech dost obtížné rozetnout. Následující charakteristika první fáze většiny našich mladých rodin vychází z dat sčítání 1980, mikrocensu 1985 a některých průzkumů. Uváděné teze se projevují výrazněji v České republice než na Slovensku.

I.

Do manželství vstupují mladí lidé zpravidla po krátké známosti většinou v nízkém věku - ženy do 20 let, muži do 24 let. Prokazují to v mezinárodním srovnání jak průměrný věk při prvním sňatku, tak značné podíly mladých lidí žijících v manželství. Tak ve věku 20 let bylo ženatých 9 % mužů a vdaných 43 % žen, ve věku 25 let již 64 % mužů a 81 % žen. Život mladých lidí byl od 14-15 let, kdy končili základní školu, v podstatě "nalinkován" rozhodnutím rodičů o směru studia nebo učebního poměru, po absolvování následovala dříve umístěnka a tím zařazení do zaměstnání a podniku; až v posledních letech vzrostla možnost určité volby. Nikdo z mladých neměl starost, zda, kde a jak získat zaměstnání: problémem byl jen nízký počáteční pracovní příjem.

Jen výjimečně existovala však možnost samostatně bydlet, pro většinu zbývaly dvě možnosti - buď zůstat dále u rodičů nebo v internátě či podnikové ubytovně. Z mladých svobodných osob ve věku do 25 let žila samostatně ve vlastním bytě necelá 4 %, ženy o málo častěji než muži.

Vstup do manželství byl tak zpravidla prvním samostatným krokem do života a vedl k prvním konfliktům vyplývajícím z vlastního rozhodování. Aby mohl mladý člověk samostatně bydlet a žít alespoň trochu podle svých představ, musel uzavřít sňatek a mít alespoň jedno dítě: pak mohl dostat snáze stabilizační byt od podniku, získat družstevní byt nebo s pomocí širší rodiny stavět vlastní domek. Vysoký podíl mladých rodin zůstal poměrně

dlouho bez vlastního bytu a hodně mladých rodin získalo byt až v době po narození plánovaného počtu dětí. Trvajícím nedostatek bytů pro mladá manželství byl tedy prvním deformujícím faktorem jejich života.

Do manželství vstupovali mladí lidé v podstatě bez předchozí rodinné i školní výchovy k manželství a rodičovství: trvale se o ní sice mluvilo, ale málo z ní se realizovalo. Zpravidla žijí spolu sexuálně, ovšem při malé znalosti a hlavně používání antikoncepce, což vede nezdědky k otěhotnění snoubenky a vyvolává časný sňatek (z prvních dětí se rodí kolem 56 % z předmanželských početů).

Pro manželství a založení rodiny nebyli mladí lidé připraveni ani ekonomicky. Jen výjimečně měli v době sňatku odpovídající pracovní postavení a průměrný příjem, při krátkém období výdělečné činnosti neměli žádné nebo jen malé úspory. Z mikrocensu 1985 v souboru 4,4 tisíc mladých rodin v České republice (oba do 30 let, do 5 let trvání manželství) bylo zjištěno, že 32 % mladých rodin bylo bez úspor, a pokud je měli, v průměru odpovídaly zhruba ročnímu čistému výdělku jedné osoby (19 tisíc Kčs). Kolem 85 % mladých rodin mělo půjčky (průměr 36 tisíc Kčs), 94 % mladých rodin dostalo nebo zpravidla dostávalo soustavně dary a podpory, v době od sňatku v průměrné výši 20 tisíc Kčs.

Ve snaze skončit časným sňatkem roli dítěte a vstoupit do role manžela nebo manželky zůstávali však mladí lidé na poloviční cestě, protože zpravidla zůstávali ekonomicky závislí na rodičích. Buď museli zůstat bydlet v bytě rodičů a s nimi hospodařit, nebo získali byt a jeho zařízení za značné finanční účasti rodičů i jiných příbuzných. Mladé rodiny měly poměrně dobré vybavení, někdy vyšší než odpovídalo průměru všech domácností (43 % automatická pračka, 34 % elektrický šicí stroj, 65 % skříňová stěna a sedací souprava - dále 70 % chladnička, 54 % černobílá a 18 % barevná televize, 34 % osobní auto), ale téměř vždy ze značné části z darů nebo finanční pomoci rodičů. Z různě velké ekonomické závislosti pak vycházelo různě intenzivní zasahování rodičů do manželství jejich dětí, což zvyšovalo riziko dřívějšího nebo pozdějšího rozpadu manželství. Ve věku 25 let bylo již 2,5 % mužů a 4,6 % žen v České republice rozvedených, z 25letých vdaných žen žilo již 5 % ve druhém či třetím manželství. Pětina až čtvrtina mladých manželství skončila rozvodem do 5 let od sňatku.

2.

Mladí lidé měli v manželství příliš brzy první i druhé dítě. První přichází na svět často neplánovaně jako určitý impuls ke sňatku i podnět k přidělení bytu. Druhé následovalo brzy po prvním, protože bylo efektivnější pečovat na mateřské dovolené o dvě děti současně, došlo k dřívějšímu odpisu novomanželské půjčky, žena se mohla vrátit dříve do zaměstnání - buď aby uplatnila svou kvalifikaci nebo minimálně z důvodu nedostatečného pracovního příjmu muže k materiálnímu zabezpečení rodiny.

Alespoň jedno dítě měla polovina 18 letých, tři čtvrtiny 21 letých a 90 % 25 letých vdaných žen. Období manželství zatím bez dítěte bylo velmi krátké a nestačilo ke zformování manželství a k přípravě na rodičovství.

Časné rodičovství však svazovalo ruce při dokončení nebo zvyšování kvalifikace či vzdělání a tím pracovního postavení, vytvářelo materiální problémy rodiny a projevovalo se při nedostatečném rozvoji služeb v zaostávání žen - matek po návratu do zaměstnání.

3.

Mladí manželé za těchto podmínek brzy ztráceli ty ideály, s nimiž vstupovali do manželství: nestali se nezávislými na rodičích, pozdě získali byt, jejich původní životní perspektivy se ztrácely. Proto se poměrně často, zvláště v České republice, rozvedli a vstoupili do nového manželství s marnou nadějí, že teprve ten druhý svazek bude dobrý, když je již vytvářen s většími zkušenostmi.

Jen velmi malá část mladých lidí odmítala sňatek a vytvářela tzv. faktická manželství - jen zcela výjimečně ve věku do 20 let, častěji až ve věku 25-29 let. I když skutečný počet faktických manželství byl vyšší než se zjistilo při sčítání (ve věku do 30 let 18,0 tisíc mužů a 24,1 tisíc žen), přesto tento způsob soužití mladých lidí se více nerozšířil ani v posledních letech. Bylo to způsobeno nedostatkem bytů (faktické manželství nemělo naději získat byt, i když v něm vyrůstaly děti) i konzervatismem rodičů, kteří bránili svým dětem žít, rodit a vychovávat děti mimo manželství. Až v posledních letech se rychleji zvýšil počet a podíl dětí narozených mimo manželství, ale zatím nedosáhl 8 %. Z dat sčítání vyplynulo, že od věku 22 let měla desetina svobodných žen dítě.

Část mladých rozvedených žen s dětmi se znovu nevdávala a proto rychle přibývalo neúplných rodin v čele s matkou (i když nezůstávala třeba sama a měla přítele). V období 1971-1980 vzrostl počet neúplných rodin s dětmi o třetinu a podíl z úhrnu rodin se závislými dětmi dosáhl 11,4 % (celkem 285 tisíc) a podíl dětí v nich 9 %. Převážnou část z nich představovaly rodiny rozvedených žen, zhruba ze dvou třetin jen s jedním dítětem (důsledek krátkého trvání manželství).

Neúplné rodiny s dětmi žijící v nepříznivé sociální situaci tvoří hlavní část domácností s nízkými příjmy na osobu. Jednostranná výchova dětí v nich, nepoznání rolí obou rodičů a tím funkce úplné rodiny se velmi často reprodukovaly v další generaci opět předčasným sňatkem (únik z rodiny), brzkým narozením dítěte a pozdějším rozvodem (závěr průzkumu životních podmínek neúplných rodin).

4.

Těmito situacemi procházela nebo ještě prochází většina mladých manželství, značná část z nich je více méně úspěšně překonávala. Byly způsobeny dlouho trvajícím nedostatkem bytů, zvláště pro mladé rodiny, nekoncepční výchovou mladých lidí k manželství a rodičovství v rodinách i

ve společnosti, a také sociální respektive populační politikou nevedoucí k samostatnosti a odpovědnosti za sebe, za partnera a zvláště za děti. "Vedení za ruku" od dětství až do manželství neumožňovalo včasný přechod od dětské poslušnosti k samostatnému rozhodování: když už k němu došlo, chyběly znalosti i zkušenosti.

Mezinárodní srovnání prokazují, že u nás se dlouhodoběji připravuje k povolání na středních a vysokých školách nižší podíl mládeže; také předchozí plná zaměstnanost umožňovala dřívější vstup do manželství i dřívější narození dětí než v západních zemích, a tyto rozdíly se projevovaly zvláště v posledních dvaceti letech.

Hledáme příčiny těchto rozdílů a nenormální situace u nás, i způsob, jak je zmírnit a odstranit. Ekonomické tlaky na mladé lidi, nutnost i možnost stále více rozhodovat o svém životě bez "ochrany" rodičů a společnosti povedou jistě postupně k větší samostatnosti mladých lidí i k odpovědnosti při založení rodiny. V přechodném období může třeba nezaměstnanost části mladých lidí, zvláště žen, vést k úniku do manželství a mateřství, ale nebude to možné dlouhodobě. Zesílení úlohy peněz, privatizace, vytvoření trhu s byty a zvýšený důraz na vzdělání, kvalifikaci a odpovědnou práci povedou postupně k odkládání doby vstupu do manželství a založení rodiny tak, jak je to obvyklé v západních zemích.

Komenský napsal ve své knize *Labyrint světa a ráj srdce* hezkou myšlenku: Když se zdaří manželství, jak čistá věc to jest. Jeho slova platí i po staletích. Kéž by to poznala naše současná mladá generace a dovedla zdařilá manželství vytvářet.

Tabulka 1. Složení mladé generace ve věku do 25 let podle rodinného stavu

	Věk									
	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
<i>Z 1000 mužů bylo ženatých</i>										
ČSFR	1,6	1,9	12,5	44,8	88	155	283	427	549	639
ČR	1,4	1,9	13,1	47,6	95	165	292	431	550	638
SR	2,0	2,2	11,8	40,5	76	141	268	420	548	644
<i>Z 1000 žen bylo vdaných</i>										
ČSFR	5,2	22,6	114	266	432	566	667	736	781	811
ČR	4,4	23,8	126	291	464	599	696	759	800	826
SR	6,6	20,6	96	229	384	515	619	697	750	784
<i>Z 1000 mužů bylo rozvedených</i>										
ČSFR	.	.	0,1	0,2	0,9	3,3	6,5	10,8	14,2	18,9
ČR	.	.	0,1	0,2	1,2	4,7	9,1	14,8	18,8	24,6
SR	.	.	0,0	0,1	0,4	1,2	2,3	4,2	6,1	8,9
<i>Z 1000 žen bylo rozvedených</i>										
ČSFR	.	.	0,4	2,2	6,6	12,6	19,2	25,4	31,1	36,0
ČR	.	.	0,5	3,2	9,5	17,2	25,8	32,9	40,6	45,6
SR	.	.	0,3	0,8	2,2	5,4	8,4	12,7	14,7	19,1
<i>Podíl druhých a dalších manželství vdaných žen (v %)</i>										
ČR	.	.	1,3	1,3	1,8	2,3	3,3	4,8	4,8	
<i>Podíl vdaných žen se živě narozenými dětmi (v %)</i>										
ČR	44	57	50	58	67	75	81	85	87	90
<i>Podíl svobodných žen se živě narozenými dětmi (v %)</i>										
ČR	2,9	3,4	4,1	4,9	6,1	9,1	9,7	11,8	13,6	15,9

Tabulka 2. Samostatné bydlení mladých svobodných osob ve vlastním bytě
Z 1000 svobodných osob bydlelo ve vlastním bytě

	Muži			Ženy		
	15-19	20-24	25-29	15-19	20-24	25-29
ČSFR	4	26	88	4	35	128
ČR	5	34	106	6	44	135
SR	2	13	55	2	24	119

Tabulka 3. Mladé úplné rodiny bez vlastního bytu podle věku muže
Ze 100 úplných rodin příslušného druhu nemělo byt

	Rodiny s dětmi			Rodiny bez dětí		
	do 25	25-29	30-34	do 25	25-29	30-34
ČSFR	42	21	12	62	39	20
ČR	36	18	10	54	33	18
SR	52	28	15	73	49	26

Tabulka 4. Podíl neúplných rodin žen se závislými dětmi (Česká republika)

Věk ženy	Počet v tis.	Podíl v %	Na 100 ÚR
15-19	3,2	20,4	25,7
20-24	21,5	11,3	12,7
25-29	29,6	8,6	9,5
30-34	33,8	8,8	9,6

Tabulka 5. Faktická manželství podle věku (ČSFR)

	do 20	Počet v tisících			Z 1000 potenciálních druhů (družek)		
		20-24	25-29	do 30	do 20	20-24	25-29
Muži	0,7	5,2	12,1	18,0	1	12	57
Ženy	2,3	8,8	13,0	24,1	4	36	98

Jitka Rychtaříková

SOUČASNÁ ČESKOSLOVENSKÁ RODINA V EVROPSKÉM KONTEXTU

Úvod - Rodina v Evropě

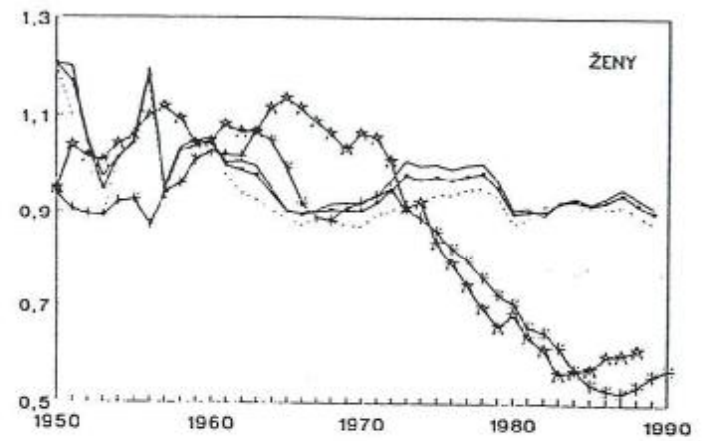
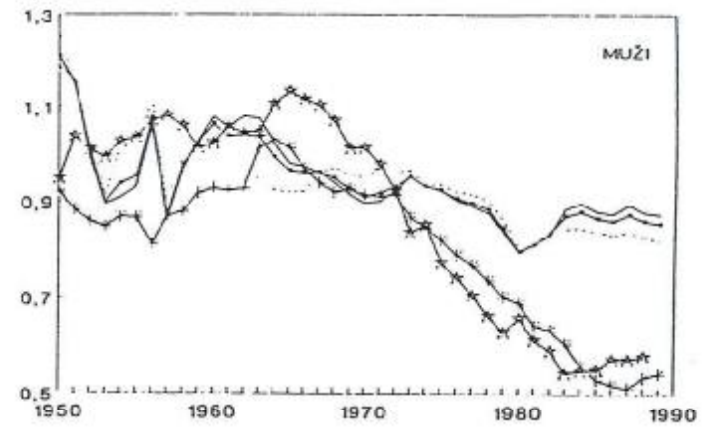
Během historie prošla ve vyspělých zemích rodina a její formy různými proměnami. V minulosti byla zejména častá rodina vícegenerační, v současné době je naopak nejčetnější rodinnou formou rodičovský pár s dětmi. V dřívějších dobách však vysoká úroveň úmrtnosti zabraňovala současnému soužití mnoha generací najednou, dnes reálně existují vedle sebe až čtyři generace (pra-prarodiče, prarodiče, rodiče a děti), které nicméně žijí v oddělených domácnostech. Za tzv. "zlatý věk rodiny" bývá ve vyspělých zemích pokládáno období od druhé světové války do poloviny šedesátých let. V té době vstupoval do manželství stále větší podíl lidí a ve stále mladším věku. Rozvodovost byla vesměs nízká a jestliže se lidé rozváděli, tak proto, aby uzavřeli další sňatek. Snoubenci vstupovali do manželství s cílem mít několik dětí, které se většinou rodily nedlouho po sňatku. Bezdětnost byla velmi nízká a blížila se fyziologické hranici sterility. Nemanželsky narozené děti představovaly okrajový sociální jev. Tento velmi optimistický vývoj poválečného období zažehnal v myslích demografů obavy z depopulačních tendencí, které hrozily některým evropským zemím vzhledem k jejich předválečné demografické situaci (Francie, ale i české země měly v roce 1936 průměrný počet dětí na 1 ženu pouze 1,6 - což je vůbec historicky nejnižší hodnota úhrnné plodnosti zde zaznamenaná). Nový poměrně jednotný vzorec demografického chování, nastolený po druhé světové válce, se zdál být logickým završením předchozích dlouhodobých trendů. Dokonce se zdálo, že vzhledem k rychlému a všeobecnému rozšíření tohoto rodinného modelu, ho postupně převzou i ostatní země světa.

Po dvaceti letech "prosperity" rodiny jako základní a univerzální hodnotové orientace lidí vyspělých zemí se nečekaně objevují nové rodinné typy, a rodinné formy se množí. Tyto změny pochopitelně ovlivnily i hodnoty demografických charakteristik rodiny. Prvním signálem byl výrazný a trvalý pokles plodnosti pod úroveň reprodukce generací. Současně se začala zvyšovat rozvodovost, provázená legislativními změnami ve smyslu usnadnění rozvodu. Zpočátku rozvod představoval přechodný stav, končící obvykle uzavřením dalšího sňatku, později se však sňatečnost rozvedených

OBR. 2

VÝVOJ ÚHRNNÉ SNÁTEČNOSTI SVOBODNÝCH

Úhrnná snátečnost svobodných

začala snižovat. Stále častější soužití mladých lidí bez formálního uzavření sňatku přestávalo být pouze přechodnou fází před vstupem do legalizovaného manželství, ale "manželství bez papírů" se stalo alternativní rodinnou formou. Demografické ukazatele úhrnně sňatečnosti svobodných se tudíž v řadě vyspělých zemí ve velmi krátké době snížily z původních 90-95 % na hodnoty kolem 60-70 %. Ze stejných důvodů narůstal a narůstá podíl dětí narozených mimo manželství. Začala se zvyšovat i bezdětnost. Hodnotové orientace populací většiny vyspělých zemí se přesunuly od rodiny k většímu individualismu. Rodina, ale i osobní vztahy jsou považovány za soukromou záležitost; větší důraz kladený na osobní štěstí jednotlivce a uspokojování jeho potřeb vede k častějšímu rozpadu rodiny a narůstání počtu neúplných rodin. Popsané nové "rodinné rytmy" představují radikální a demografa nečekanou změnu, která se výrazně promítla do hodnot demografických charakteristik rodiny. Vzhledem k tomu, že popsané trendy představují výrazný odklon od tradičních norem, označuje se období jejich šíření jako druhý demografický přechod. V současné době se evropské země nacházejí v rozdílném vývojovém stádiu druhého demografického přechodu, v některých tento proces ještě nezačal. Hlavním rysem dnešního demografického chování evropských populací je heterogenizace projevující se větší pluralitou rodinných forem oproti minulosti a prohlubování regionálních rozdílů.

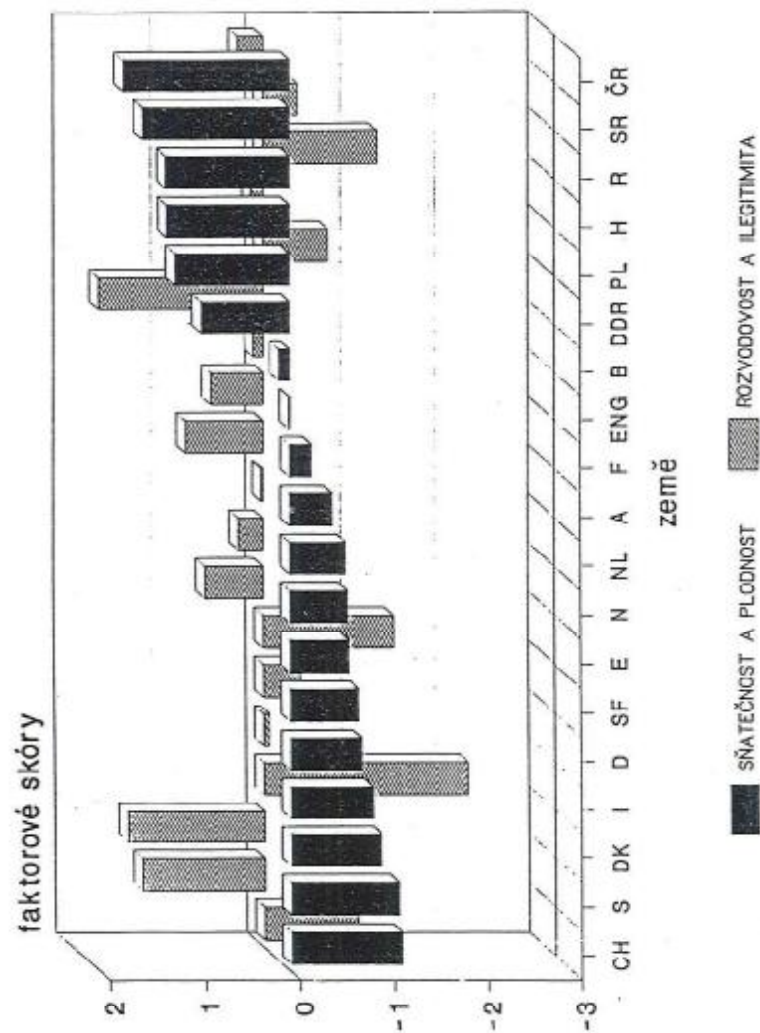
Tabulka 1. Demografické faktory evropské rodiny poloviny 80. let

Demografické proměnné	1. faktor	2. faktor
srm20-24	0,982	-0,156
f20-24	0,952	-0,019
srz20-24	0,928	-0,153
srm-19	0,902	-0,203
usz	0,887	-0,352
srz-19	0,866	-0,314
srm	0,857	-0,415
up	0,774	-0,095
f25-29	0,030	0,191
ur	-0,106	0,883
f-19;30+	-0,246	-0,362
pn	-0,362	0,783
srm25-29	-0,732	-0,385
srz25-29	-0,863	0,001
procento variability	56,4 %	15,7 %

Poznámka: Rotované faktory (metoda VARIMAX); 1. faktor plodnosti a sňatečnosti; 2. faktor rozvodovosti a ilegality

Evropská rodina 1985

OBR. 1

Vytváření, rozpad a prokreativní chování evropské rodiny poloviny osmdesátých let je syntetizujícím způsobem vyjádřeno pomocí metody faktorové analýzy¹ na obrázku 1. Váhy uvažovaných proměnných (faktorové zátěže) jsou uvedeny v tabulce 1.²

První faktor nazvaný faktor *prvosňatečnosti a plodnosti* vysvětluje 56,4 % celkové variability faktorů. Jak vyplývá z tabulky 1, je tvořen především sňatečností svobodných mužů ve věku 20-24 let (0,982), plodností žen ve věku 20-24 let (0,952), prvosňatečností žen ve věku 20-24 let (0,928), prvosňatečností mužů do 19 let (0,902), úhrnnou prvosňatečností žen (0,887), prvosňatečností žen do 19 let (0,866), úhrnnou prvosňatečností mužů (0,857). Toto chování je kontrastováno prvosňatečností žen a mužů ve věku 25-29 let (-0,863; -0,732). Druhý uvažovaný faktor vysvětlující 15,7 % variability je faktorem rozvodovosti a ilegitimity (0,883; 0,783). Oba extrahované faktory specifikují určitý typ demografického chování.

Na základě promítnutí hodnot faktorů do jednotlivých zemí (tj. výpočet faktorových skóre), lze zařadit země do daného typu. Na obrázku 1 jsou země uspořádány podle faktorových skóre prvního faktoru, který má největší váhu (56,4 %). Faktor sňatečnosti svobodných a plodnosti rozděluje země do dvou skupin. Menší a ostřejší se odlišující skupiny vytvářejí země východoevropského regionu, vyznačující se nadprůměrnými (kladnými) hodnotami prvního faktoru (tj. vysokou sňatečností mužů i žen soustředěnou do mladšího věku a vyšší plodností s mladou věkovou strukturou). Naproti tomu ostatní evropské země představují plynulý typologický přechod od průměru (faktorové skóre prvního faktoru blízké nule; Anglie, Belgie, Francie) až po krajní typ charakterizovaný nižší celkovou sňatečností svobodných, soustředěnou do věkové skupiny 25-29 let (Švýcarsko, Švédsko, Dánsko).

Druhý faktor *rozvodovosti a ilegitimity*, mající váhu 15,7 %, nevyděluje východoevropský region proti ostatním zemím. V tomto faktoru se více promítají národní specifika daná postoji obyvatelstva k této problematice, podmíněné náboženskými zvyklostmi, legislativou apod. Nízkou rozvodovost a ilegimitu mají Itálie, Španělsko, Švýcarsko, Rumunsko, opačný typ chování lze pozorovat v NDR, Švédsku a Dánsku. Umístění Československa je výrazné v prvním faktoru, neboť Česká republika a Slovenská republika představují mezní typ prvního faktoru (obrázek 1); pokud jde o druhý faktor, rozvodovost a ilegimita je v evropském kontextu spíše průměrná, v České republice lehce nad průměrem, na Slovensku naopak pod průměrem. Z hlediska reprodukčních charakteristik se dnes obyvatelstvo českých zemí a Slovenska v evropském měřítku mezi sebou neliší, neboť obě republiky spolu sousedí nejen geograficky, ale i "demograficky" (viz obrázek 1).

Rodina v České a Slovenské federativní republice

Výrazný mezník v demografickém vývoji Československa a nastolení nového demografického režimu, který v téměř nezměněné podobě přetrval dodnes, představovala druhá světová válka. Zatímco v období tzv. první republiky se

populace českých zemí a Slovenska značně lišily úrovní a strukturou demografické reprodukce, tak po druhé světové válce se demografické ukazatele rodiny v České a Slovenské republice velmi sblížily. Podobnosti a rozdílnosti formování, rozpadu a reprodukce rodiny v České republice a ve Slovenské republice po druhé světové válce budeme v našem příspěvku analyzovat na základě vývoje transverzálních ukazatelů sňatečnosti, rozvodovosti a plodnosti od roku 1950. Dvě západoevropské země, Francie a Nizozemí, pro které jsme měli k dispozici stejnou sérii ukazatelů, poslouží k ilustraci specifičnosti československého demografického chování.

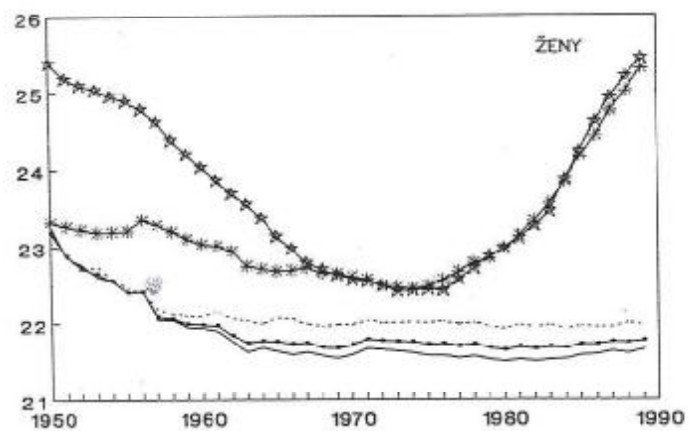
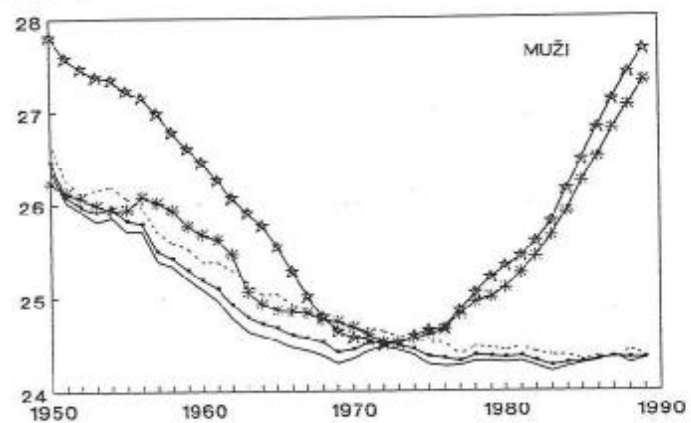
V padesátých a šedesátých letech tohoto století se v Evropě navzdory politickému rozdělení rozšířily velmi podobné demografické vzorce rodinného chování. Dominantním modelem se stal manželský pár s dětmi. Ukazatelé úhrnné sňatečnosti svobodných mužů a žen přesahovaly vesměs 90 % (obrázek 2). V České a Slovenské republice byly uvedené ukazatele do roku 1960 dokonce kolem 100 %. Vysoká hodnota úhrnné prvosňatečnosti pozorovaná v tomto období souvisela nejen s intenzivnější sňatečností, ale i se snižováním průměrného věku při prvním sňatku (obrázek 3). Teprve koncem šedesátých let poklesla intenzita prvosňatečnosti v Československu na "normálních" 90-95 %. Rovněž v obou referenčních zemích Francii a Nizozemí byla do konce šedesátých let hladina prvosňatečnosti vysoká a průměrný věk při vstupu do prvního manželství klesal (obrázky 2, 3). Ještě v roce 1970 byly jak úroveň sňatečnosti svobodných tak průměrný věk při prvním sňatku ve všech srovnávaných zemích (ČSFR, ČR, SR, Francie, Nizozemí) přibližně stejné. Pouze průměrný věk při vstupu do prvního manželství žen v České a Slovenské republice byl vždy výrazně nižší při zachování srovnatelné intenzity sňatečnosti.

Zhruba od konce šedesátých, respektive počátku sedmdesátých let začíná legálně uzavřený sňatek ztrácet v řadě zemí svůj původní význam jako znak vstupu do světa dospělosti, počátku založení rodiny a sdílení společného bydliště. Žít s partnerem ve společné domácnosti neznamená v současné době v mnoha zemích automatické uzavření manželství. Z tohoto důvodu se ukazatele úhrnné prvosňatečnosti v řadě zemí vesměs snížily na 50-60 % (obrázek 2), přičemž průměrný věk při prvním sňatku naopak vzrostl a vrátil se tak k hodnotám pozorovaným počátkem padesátých let (obrázek 3). Zdá se, že iniciátory nového sňatkového, respektive obecně nového demografického chování v Evropě jsou zejména generace narozené po roce 1950.

V Československu zatím převládá "historicky starší" model tradičního sňatku. Intenzita prvosňatečnosti se udržuje na 90 % a průměrný věk při prvním sňatku je velmi nízký. Ženy v České republice dokonce vstupují do prvního manželství v průměru ve věku 21,7 let (SR 22,0) a muži 24,3 (SR 24,4). Československo se i dnes vyznačuje silnou setrvačností trendů sňatečnosti nastolených po druhé světové válce. Manželství představuje takřka výlučnou formu svazku, ve kterém se rodí děti. Uzavírá se v relativně

VÝVOJ PRŮMĚRNÉHO VĚKU PŘI PRVNÍM SŇATKU

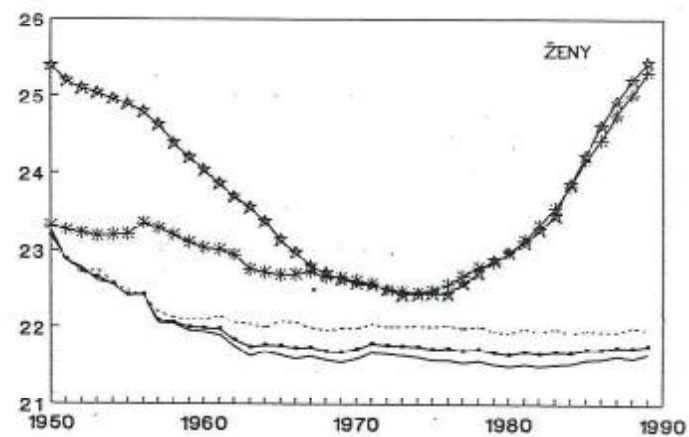
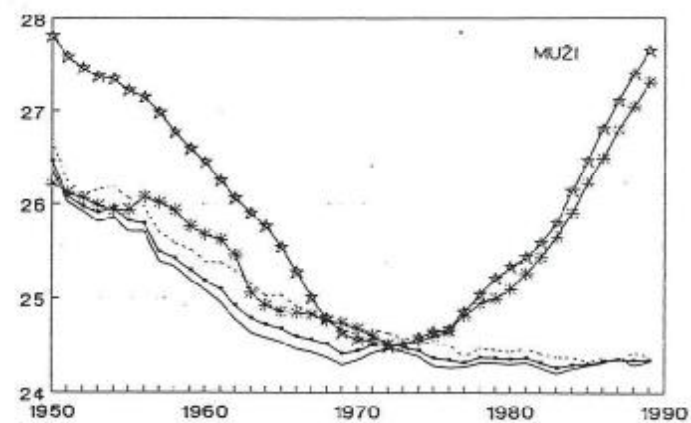
průměrný věk při prvním sňatku

— ČSFR — ČR ..... SR * F * NL

VÝVOJ PRŮMĚRNÉHO VĚKU PŘI PRVNÍM SŇATKU

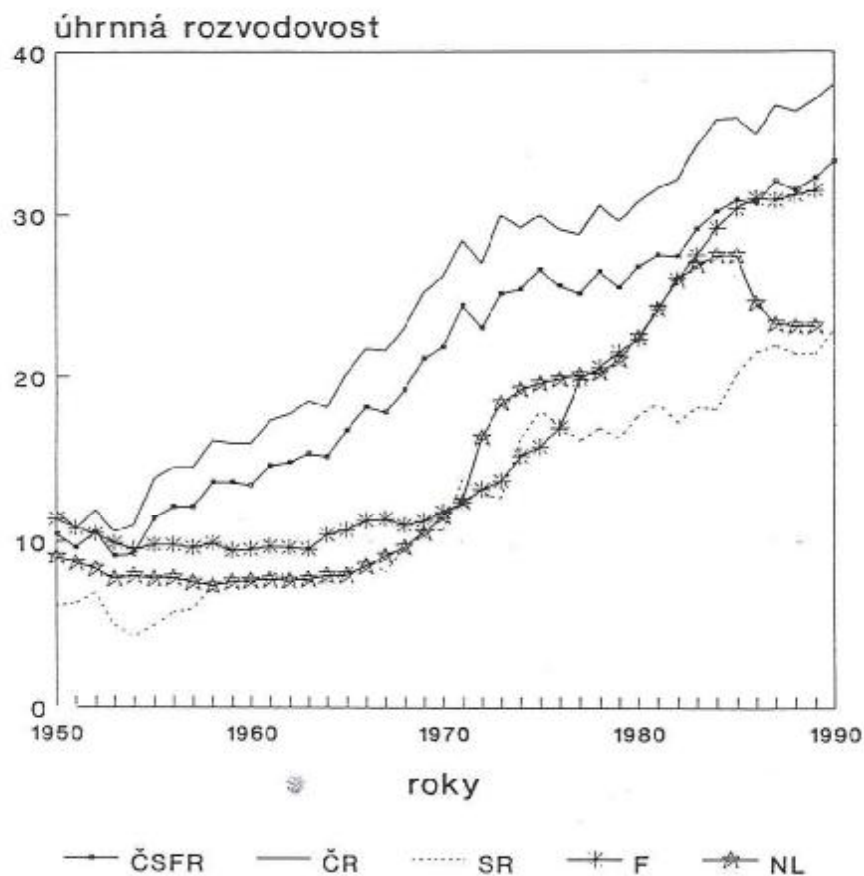
průměrný věk při prvním sňatku

— ČSFR — ČR ..... SR * F * NL

ROZVODY na 100 výchozích sňatků

mladém věku a pro snoubence je symbolem dospělosti být často v podmínkách ekonomické a zejména bytové závislosti na rodičích. Z hlediska měřítek doby bezprostředně minulé lze uvažovat i o tom, že politická izolace a snaha o nastolení neměnného a věčného sociálního řádu propagovaná ve východoevropském regionu se také promítla do neměnnosti rodinné formy, na jejímž počátku je sňatek. Ještě v roce 1990 byly počty uzavřených sňatků v Československu relativně vysoké, částečně i v důsledku anticipačního efektu, neboť obyvatelstvo předpokládalo, že do budoucna se výrazně omezí novomanželské půjčky.

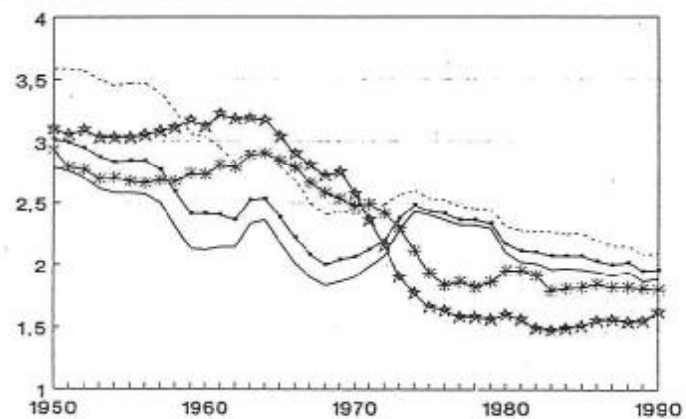
Negativní stránku procesu sňatečnosti představuje *rozvodovost*. Zánik manželství rozvodem je v dnešní době nejčastější formou zániku manželství vůbec. Československo a zejména Česká republika patřily v minulosti mezi státy s vyšší rozvodovostí (obrázek 4). Rozvodovost zde lineárně rostla zejména od počátku padesátých let.³ Rozvodová legislativa se vyvíjela analogicky ve smyslu usnadnění rozvodu. I když ani dnes není v Československu možný institut tzv. smlouveného rozvodu, dosahovala úhrnná rozvodovost v roce 1990 33,2 rozvodů na 100 výchozích sňatků (ČR 38,0; SR 22,9). V evropském kontextu byla úroveň rozvodovosti vysoká v České republice zejména v padesátých a šedesátých letech. Demografický přechod na intenzivnější rozvodovost pozorovaný v obou referenčních zemích Nizozemí a Francii se projevil "sblížením" ukazatelů rozvodovosti (obrázek 4). Výjimku představuje v tomto smyslu Slovensko, kde rozvodovost zůstává nižší.

Významnou složku demografické dynamiky představuje *plodnost*. Rození dětí bylo také prvotním smyslem vzniku rodin. V Československu se v transverzálním pohledu trendy plodnosti po druhé světové válce několikrát měnily (obrázek 5). Z počátečních poměrně vysokých hladin (1950: ČSFR 3,02; ČR 2,79; SR 3,58) klesala úhrnná plodnost až do roku 1968. Pokles byl poněkud urychlen po přijetí interrupčního zákona s platností od 1. 1. 1958.⁴ Široký komplex populačních opatření⁵ přijatý na přelomu šedesátých a sedmdesátých let výrazným způsobem ovlivnil transverzální ukazatele plodnosti v České republice. Konjunkturální zdvih plodnosti měl maximum v roce 1974, přičemž rozdíl v úhrnné plodnosti mezi roky 1968 a 1974 činil v průměru 0,5. Následný poklesový trend byl nastartován v roce 1979 značným zvýšením cen dětského zboží. Poslední zaznamenané hodnoty úhrnné plodnosti z roku 1990 byly v ČSFR 1,96 (ČR 1,89; SR 2,09). Současné slovenské hodnoty jsou historicky minimální a české odpovídají situaci kolem roku 1968. Vliv novelizovaného zákona o umělém přerušení těhotenství s platností od 1. 1. 1987, kterým byla zrušena činnost interrupčních komisí a který znamenal úplnou liberalizaci interrupce, se prakticky na křivkách plodnosti neprojevil.

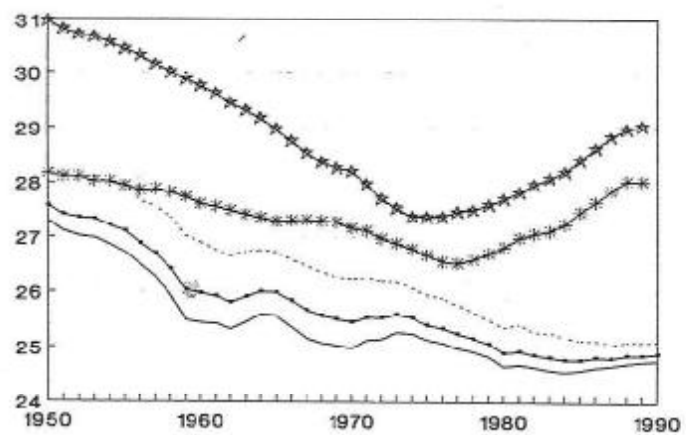
Obě referenční země Francie a Nizozemí dokumentují rozdílný vývoj prokreativního chování západní Evropy v porovnání s její východní částí. V padesátých a šedesátých letech byly transverzální ukazatele plodnosti na západě vesměs vyšší, naopak v sedmdesátých a v osmdesátých letech

VÝVOJ ÚHRNNÉ PLODNOSTI A VĚKU MATEK

průměrný počet dětí na 1 ženu

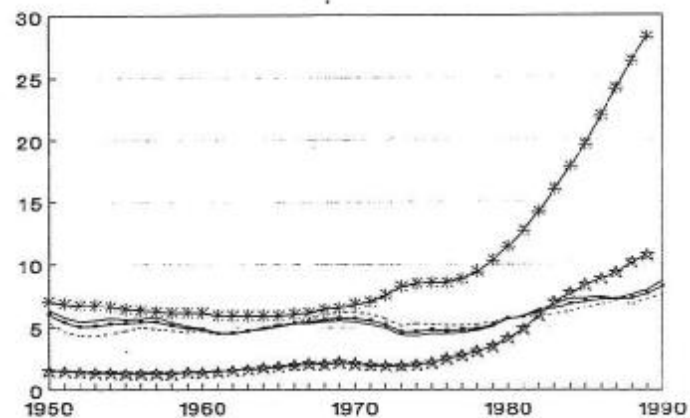
průměrný věk matky

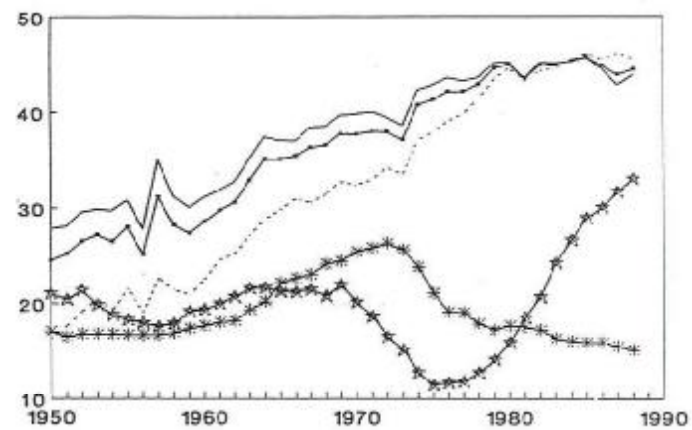
— ČSFR — ČR ..... SR — F — NL

VÝVOJ MIMOMANŽELSKÉ A PŘEDMANŽELSKÉ PLODNOSTI

podíl dětí narozených mimo manželství %

dětí narozené do 8 měsíců po sňatku na 100 sňatků

— ČSFR — ČR ..... SR — F — NL

pomalejší pokles průměrného počtu dětí na 1 ženu ve východní Evropě vyústil v současnou vyšší úroveň plodnosti v tomto regionu.

Průměrný věk matky při porodu, do kterého se promítá nejen stáří, ve kterém ženy začínají rodit, ale který je také ovlivněn snižováním plodnosti vyšších pořadí, se vyvíjel podobně jako jiné demografické ukazatele shodně v padesátých a šedesátých letech. Vývoj posledních dvou desetiletí kontrastuje východ proti západu (obrázek 5). V Československu se průměrný věk při porodu plynule snižoval až do poloviny osmdesátých let. V současné době se zdá být stabilizován na hodnotách 24,9 let v ČSFR, 24,8 let v ČR a 25,1 let v SR. Ve Francii a Nizozemí, přes radikální snížení plodnosti vyšších pořadí, se začal od poloviny osmdesátých let průměrný věk matek zvyšovat (obrázek 5). Rozdíly oproti Československu činí v současné době 3-4 roky. Tento fakt jenom potvrzuje, že větší rozdílnosti demografického chování rodin mezi západní a východní Evropou existují ve specifických strukturách, zatímco v celkové úrovni (plodnosti) jsou méně patrné.

Otázka *legitimity* je jeden z aspektů plodnosti, který je zajímavý nejen z hlediska demografie, ale je důležitým znakem proměny formy dnešní rodiny. V Československu se pohyboval podíl dětí narozených mimo manželství v období mezi dvěma světovými válkami kolem 10 % (české země 12 %; Slovensko 7-9 %). Po druhé světové válce nebylo těchto hodnot zatím dosaženo (obrázek 6). Současných 8 % nemanželsky narozených dětí řadí Československo mezi země s nízkou ilegitemitou. Je nutné však poznamenat, že v případě Československa děti narozené mimo manželství žijí většinou s osamělou matkou. Divergence demografických charakteristik rodiny mezi východem a západem dobře ilustruje francouzský vývoj, kde prudký nárůst podílu dětí narozených mimo manželství začal v sedmdesátých letech a v současnosti již přesáhl 25 %. Zajímavý je příklad Nizozemí, kde ilegitemita byla tradičně velmi nízká, "nové rodinné rytmy" přivedly i tuto zemi k hodnotám přesahujícím 10 %, tedy vyšším než v Československu.

Děti počaté před svatbou a sňatkem legitimizované v následujících osmi měsících dokumentují kvalitu "plánovaného rodičovství" a představují tak další aspekt plodnosti. V Československu pozorujeme v celém poválečném období plynulý růst počtu dětí narozených do 8 měsíců po sňatku na 100 sňatků. Dnešní hodnoty se blíží 45 %. Ve Francii a Nizozemí od konce šedesátých let, po nástupu tzv. antikoncepční revoluce, se neplánovaná početí velmi rychle snížila. Tomuto obecnému trendu pozorovanému i v ostatních západoevropských zemích se v posledních 15 letech vymyká Nizozemí, kde výraznou měrou začal opět narůstat podíl dětí počatých před sňatkem. Vyšší hodnoty formálně stejného ukazatele pozorované jak v padesátých tak v osmdesátých letech v této zemi však znamenají diametrálně odlišné skutečnosti. Zatímco v padesátých letech, podobně jako v jiných zemích šlo o neplánovaná početí, tak v současné době se do rozhodnutí uzavřít sňatek stále více promítá fakt, že pár, který

spolu žije, uzavírá formálně sňatek nejen v okamžiku, kdy se tak rozhodne, ale až když má potvrzeno, že bude mít děti.

Závěr

Vzhledem ke studovaným demografickým charakteristikám rodiny lze v současné době zařadit Československo mezi země s tradičním modelem partnerských svazků, pro který je charakteristická vysoká úroveň prvosňatečnosti soustředěná do velmi mladých věkových skupin, zejména u žen. Plodnost je v evropském kontextu vyšší. Sňatky jsou v téměř 50 % vynuceny těhotenstvím partnerky. První dítě se rodí obvykle velmi brzy po sňatku a druhé dítě rychle následuje, aby se žena mohla co nejdříve vrátit do ekonomické aktivity. Tyto vzorce demografického chování byly nastoleny do šedesátých let a od té doby se v Československu příliš nezměnily. V současné době probíhajících politických, ekonomických i sociálních přeměn není příliš snadné hovořit o budoucích trendech. Analogie rodinných forem a rodinného chování pozorované v dnešní západní Evropě jsou pro československou budoucnost více než pravděpodobné.

Poznámky

1) Faktorová analýza je statistická metoda, která umožňuje pomocí relativně malého množství faktorů vyjádřit vztahy mezi mnoha mezi sebou závislými proměnnými. V našem případě bylo použito 14 následujících proměnných: úhrnná plodnost (up), míra plodnosti ve věku 20-24 let (f20-24), míra plodnosti ve věku 25-29 let (f25-29), míra plodnosti ve věku do 19 a nad 30 let (f-19;30+), podíl narozených mimo manželství (pn), úhrnná sňatečnost svobodných mužů (usm), redukované sňatky svobodných mužů do 19 let (srm-19), ve věku 20-24 let (srm20-24) a ve věku 25-29 let (srm25-29), úhrnná sňatečnost svobodných žen (usz), redukované sňatky svobodných žen ve věku do 19 let (srz-19), ve věku 20-24 let (srz20-24) a ve věku 25-29 let (srz25-29) a úhrnná rozvodovost (ur).

2) Extrakce faktorů byla provedena metodou hlavních komponent a pro interpretaci byly použity rotované faktory (metoda VARIMAX). První dva faktory se podílejí 72 % na celkové variabilitě faktorů. Faktorové skóry, které vyjadřují hodnotu faktoru v dané jednotce (zemi), jsou znázorněny na obrázku 1. Výpočet byl proveden pomocí statistického balíčku SPSS/PC+, verze 4.0.

3) V roce 1950 byl v Československu uzákoněn rozvod jako jediná možná právní forma zrušení manželství za života manželů.

4) Lokální nárůst v letech 1963-1964 byl projevem anticipace, neboť vláda přislíbila určitá pronatalitní opatření, která však nebyla realizována.

5) Prodloužení mateřské dovolené z 22 na 26 týdnů v roce 1968 (od roku 1987 28 týdnů); podpora při narození dítěte 1000 Kčs, od roku 1971 2000 Kčs; mateřský příspěvek pro matky pečující o děti do dvou později do tří let věku; výhodné novomanželské půjčky.

HISTORICKÝ OBZOR

ČASOPIS PRO VÝUKU DĚJEPISU A POPULARIZACI HISTORIE

Měsíčník *Historický obzor* je v současné době jediný svého druhu v České republice a je odebírán především školami všech stupňů. Popularizační a odborné příspěvky týkající se národních a světových dějin nebo regionálních témat jsou z pera renomovaných autorů knih o historii.

Pravidelnou součástí časopisu tvoří i recenze a výběrové bibliografie. Pro příklad uvádíme některá témata našich příspěvků z poslední doby:

- * řád křížovníků s červenou hvězdou
- * pozice českých zemí v rámci habsburské monarchie
- * František Josef I.
- * politický vývoj za tzv. druhé republiky
- * počátky křesťanství
- * cesta Pruska k velmocenskému postavení
- * viktoriánská Británie
- * Turecko po druhé světové válce.

Časopis vychází v rozsahu 32 stran formátu A4 a je doplněn obrazovou dokumentací. Cena jednoho čísla je 16,50 Kčs, pololetní předplatné je 99,- Kčs. Objednávky zasílejte výhradně na kontaktní adresu redakce: pošta 114, pošt. schránka č. 20, 104 00 Praha 10.

Historická demografie 16/1992, s. 87-98

Komise pro historickou a sociální demografii, Praha 1992

Jiří Langer

FORMA RODINY MEZI DVĚMA TYPY DOMÁCNOSTÍ PŘEDINDUSTRIÁLNÍ SPOLEČNOSTI V ZÁPADNÍCH KARPATECH

Integrační trend ve společenských vědách přibližně od začátku 70. let sbližuje tradiční etnografii, historii, historickou demografii a sociologii. Vzájemné ovlivnění vyvolalo i koncepční změny některých pracovišť. Proto rádi využíváme výsledků bádání historické demografie s pocitem potřeby specificky etnografickou interpretací s akcentem na malé skupiny a jednotlivce přispívat ke komplexnímu pohledu na vývoj společnosti.¹

Jedním z metodických důsledků uvedeného trendu je individualizace objektu zkoumání od strukturovaných malých skupin až po základní článek, který se pohybuje v oblasti pojmů usedlost - domácnost - rodina. A to nejen s použitím tradičních statistických pramenů historické demografie, ale i na základě subjektivních pramenů tradičně etnografické povahy. Většina výzkumů Valašského muzea v přírodě se zcela pragmaticky soustřeďuje na analýzu vývoje vybraných usedlostí s takovými vstupy, aby bylo možno podle nich provádět úplnou muzejní rekonstrukci nejen staveb a jejich interiérového zařízení, ale i alespoň znakově vyjádřit co nejvíce jevů způsobu všedního života. Z hlediska historické demografie je nám hlavní osou postupu rekonstrukce historické rodiny nebo přesněji rezidenční jednotky, která se většinou (ale ne vždy důsledně) kryje s pojmem domácnost.²

Integrační trend se neprojevuje jen interdisciplinární spoluprací, ale také širšími pohledy srovnávacími reprezentační mikrovzorky v rámci evropských makrooblastí a překračujícími hranice národních kultur.³ Problém však tkví v tom, že pojem domácnost má v různých částech Evropy poněkud jiný obsah. V našem pojetí je již tradičně fixován na rezidenční, případně i konzumační rodinné společenství kodifikované v daňovém systému tereziánských reforem. Jako hlavní kritéria pro výběrání domovní daně vystupují pojmy jako je např. topeniště (ohniště nebo pec či jen poněkud sporný komín), při posuzování odděleného nebo společného hospodaření v domácnosti (např. výměnkové části rodinného společenství) se uvádí "společný stůl a chléb" ve významu stolování, konzumace.⁴ I když vycházíme z typologie rodiny, v západní části Evropy vystupuje do popředí pracovní společenství domácnosti s těsnější vazbou nepříbuzných složek, a to včetně rezidence a konzumace jako např. čeledě, podnájemníci a

nocležníci a další podobné kombinace.⁵ Tyto rozdíly vedou autory k typologizaci evropské domácnosti a geografickým vymezením v podstatě severozápadních a jihovýchodních zvláštností (přesněji s vylčením středozápadu a Středozeří). Množství pramenů soustředěných např. ve sbornících Cambridgeské skupiny postačuje k vymezení hranic v západních regionech přibližně po hranice Německa a Rakouska na východě s několika orientačními sondami z Balkánu, Maďarska, Polska, Estonska a severního Ruska.⁶ Poukazuje se na průběh mediteránní hranice napříč Francií, na některé nerovnoměrnosti v geografickém výskytu v Německu a Rakousku,⁷ ale východní hranice zůstává neosvětlena. Pouze se předpokládá, že k východnímu typu patří prostě všichni Slované.⁸ Zřejmě z nedostatku informací o naší literatuře nejsou brány v úvahu ani tak málo zpochybnitelné hranice, jaké byly mezi rakouskou a uherskou částí monarchie. Oddělovaly území rozdílné legislativy dědického práva, což podstatně ovlivňovalo strukturu rodiny a její rezidence. Vytvářelo to základní podmínky pro existenci spolužití několika příbuzných rodin (s cyklickým rozpadem těchto patriarchálních celků) na východě a systému jedné individuální rodiny vlastníka usedlosti s výminkem pro třetí generaci.⁹

Podobně byla geograficky vymezena dědická legislativa v Německu,¹⁰ ovšem s příslušným zřetelem na historickou dynamiku. I v našich geografických podmínkách analýza vzorků z obou stran moravsko-slovenské hranice ukazuje, že geografická typologie příliš zatlačuje do pozadí hlediska další a že bude třeba sledovat širší pomezí pásma a v něm časově a prostorově výrazné jevy. Již z letmého pohledu lze vidět, že obecný vývoj směřoval k západnímu typu domácnosti individuální rodiny, jejíž produkce zajišťuje kromě konzumace rezidentů i zakládání domácností všech dospívajících členů své příbuzenské skupiny. O uplatnění tohoto modelu se pokoušeli obyvatelé i horských oblastí Slovenska, jakmile se jim naskytla příležitost k využití vhodných ekonomických podmínek. A to byly jednak nové kolonizační možnosti a jednak využívání pustých usedlostí po obdobích válek, epidemií a masových úteků do hospodářsky příznivějších oblastí (např. na začátku 18. století). Každá kolonizace znamenala odklad procesu dělení usedlostí pod úroveň existenčního minima individuální rodiny o několik generací.¹¹ Proto se v některých slovenských oblastech (zejména s rozptýleným osídlením na kopaničářském právu) jeví jako permanentní od 17. do poloviny 19. století.

Například přibližně polovina oravských tzv. valašských obcí byla od kolonizace ve druhé polovině 16. století v časovém rozmezí každé generace postihována vylidňujícími válkami, epidemiemi, katastrofálními neúrodami, uloženou úrodou ničícími požáry celých vesnic a úteků (v rozsahu jednogerenačního přírůstku) obyvatel za účelem další kolonizace. Některé vesnice byly zakládány dvakrát, některé zanikly ještě v polovině 18. století. Toto vše utvářelo vhodné podmínky pro zakládání nových domácností v uvolněných domech a usedlostech zřejmě hned po uzavření manželství,

takže k vytvoření klasické patriarchální velkorodiny docházelo zřejmě jen výjimečně.

Při značné nerovnoměrnosti průběhu sociální diferenciaci se od začátku 19. století na horní Oravě vyvinuly tři formy sociálních struktur; nejrozšířenější v kolonizačních oblastech zcela pauperizovaná s převahou individuálních rodin, dále nerozvinutá s převahou nerozdělených usedlostí a velkých rodinných společenství s převahou středních hospodářství s individuálními třígeneračními rodinami udržující se jen díky odlivu množství obyvatelstva mimo region. Zdá se, že přechodnou formou v procesu individualizace rodiny byla bratrská rezidenční společenství. Kolem roku 1820 můžeme v pramenech sledovat obecnou existenci domů "na dva konce" obydlené rodinami dvou bratrů, jejichž relikty se dochovaly s různou intenzitou téměř ve všech horských regionech slovenských, polských, ale i slezských a moravských Karpat.¹²

Pauperizovaná sociální struktura svou majetkovou podstatou usedlostí umožňuje existenci pouze individuální rodině. Není co dělit, a proto ani důvod pro sdružování větších familiárních celků. Ovšem udržování nerozvinuté struktury vyžadovalo možnost vydělovat se a založit novou domácnost (převážně mimo vlastní obec) i za cenu vzdání se nároku na dědický podíl ještě za života otce, aby po jeho smrti zbyl pouze jediný dědic. Znamenalo to možnost úniku do příznivějších hospodářských podmínek.

Pro nerozvinutou strukturu nedělených gruntů s rezidencí složených rodin se pro etnografy stala téměř symbolem obec Čičmany. Podrobnějšími výzkumy se zjistilo, že v posledním recentním období kolem roku 1900 pouze rezidence vázala společníky převážně samostatně hospodařící a konzumující. Před čelustěmi pece bylo několik ohnišť pro jednotlivé rodiny, v jizbě měli několik stolů. Pochopitelně individuální a kolektivní principy se prolínaly zejména v pracovní výpomoci. Prameny nasvědčují tomu, že asi o sto let dříve, roku 1823, byla kromě rezidence i produkce společná na neděle, i když byl evidencně rozdělený.¹³ Rezidua reliktv čistého východního typu domácnosti se projevovaly v geografickém pásmu největších produkčních kontrastů na pomezí neúrodné horské půdy a klimatu a optimálních přírodních podmínek jako např. na jižním okraji horstev středního Slovenska.¹⁴

Moravská část Karpat, přiléhající ke slovenské hranici podle důsledků dědického práva by měla patřit do sféry západo- a středoevropského typu s převahou individuálních rodin, s institucí výminku s rezidenčním oddělováním nově vznikajících rodin brzy po svatbě a zakládáním nových domácností. Dokonce i věk snoubenců vstupujících do prvního manželství se pohybuje kolem spodní západoevropské hranice 26 let u mužů a 23 let u žen (např. ve Velkých Karlovicích se strukturou poměrně vzdálenou západoevropskému modelu byl průměrný věk u téměř 700 manželství uzavřených v letech 1786-1820 u mužů 25,9 a u žen 22,8 let), avšak v 19. století se snižoval.¹⁵ V našich podmínkách však nebyla obecně rozšířená čelednická, nádenická nebo námezdní práce dospívající mládeže

v jiných domácnostech několik let před svatbou. Takové služební práce se týkaly převážně dětí z chudších rolnických rodin spíše až ve druhé polovině 19. století. Hlavní diferenciativní faktor při formování struktury rodiny spatřujeme v řešení problému, do jaké domácnosti se zařadí dospívající muži, kteří se nestanou dědici polností nebo výrobních dílen. V oblastech jádra a středového pásma kulturně-ekonomických celků s hlubší sociální diferenciací (podobně jako v západní Evropě) si založili vlastní domácnost (obvykle koupili chalupnickou usedlost) v místě, buď za vyplacení dědického podílu nebo za výdělky získané v ekonomicky výhodnějších podmínkách mimo obec a často ve velmi vzdálených oblastech. Uplatnění vyhledávali poměrně dlouho v okrajových horských oblastech s mladou pasekářskou kolonizací s ještě neúplnou sociální strukturou, kde bylo možné až do začátku 19. století získat drobné kousky půdy. Tam však ani velká hospodářství nebyla schopna vyplácet dědice. Ti obvykle čekali v rodičovské usedlosti na příležitostně lepší podmínky pro nového hospodáře - bratra - aby je vyplatil. Stávalo se to zřídka, většinou využívali práva podílet se na konzumaci (obvykle až na konci hierarchie nároků v rezidenční struktuře) z produkce "rodičovské domácnosti" za pracovní povinnost na úrovni čeledě až do smrti. Stejně důvody vedly i neúplné rodiny k tomu, aby zůstávaly nebo po ovdovění se vracely do "rodičovského domu" v duchu patriarchální tradice. Rodina hospodáře svobodným sourozencům nedovolovala, aby se oženili, a tak při tehdejší poměrně silné endogamii neuzavíralo se o mnoho více sňatků v každé generaci, než bylo usedlostí v obci. Proto teoreticky vstoupit do manželství měl možnost jen jeden syn a jedna dcera z každé usedlosti. I když uvážíme vysokou dětskou úmrtnost (zvl. před polovinou 19. století), přece v tzv. zadních horách byly pravidlem rodiny rozšířené o svobodné sourozence hospodáře, případně jeho ženy, rodičů a prarodičů, a jejich obvykle nemanželské potomky.¹⁶ Jedná se zejména o období 1771-1866, kdy byla omezena dělitelnost půdy (na 40 měřic - 7,62 ha).¹⁷

Do začátku 19. století přežívaly i společné domácnosti dvou bratrských rodin (roku 1788 ve Velkých Karlovicích z 228 domácností žily v 68 bratrské rodiny, roku 1820 už jen v 9 domácnostech),¹⁸ které někdy i po rezidenčním oddělení dále alespoň částečně společně hospodařily při respektování instituce výminku. I v těchto podmínkách se až do poloviny 19. století zbavovali poddanských povinností a snažili se co nejdříve (po první svatbě syna) odejít na výminku. Snížil se také věk vstupu do manželství a zkrátilo období držby usedlosti. Tím stále nabýval na významu výminku, neboť byl permanentně obsazený a značně rozvětvený. Až se po zavedení svobodné dělitelnosti půdy realizovaly dědické podíly rozpadem usedlostí, hospodáři se snažili držet je ve vlastních rukou co nejdéle, aby bránili další parcelaci půdy. Rozšířené rodiny např. ve Velkých Karlovicích roku 1857 žily v 35,1 % domácností, 1869 v 32,4 % a 1890 již jen v 11,1 %, v Novém Hrozenkově tehdy ještě ve 23,2 % (a to byly většinou bratrské rodiny).¹⁹ V zadních horách tedy existovaly velké rezidenční skupiny nikoli v důsledku mnohodětných rodin, ale v důsledku rozšiřování familiární složky rezidenční

jednotky za hranice základní individuální rodiny vlastnické usedlosti a řídicí domácnost.²⁰ V modelu západoevropské domácnosti se srovnatelným rozsahem hospodaření dominovala přibližně stejně velká, prostá individuální rodina vlastníka půdy, avšak bez dalších příbuzných a s rozvinutější nepřibuzenskou složkou čeledě a sezónních nádeníků.²¹ V případě Velkých Karlovic bydlelo společně 15-20 lidí, výjimečně více než 30. Domácnosti tohoto typu nebyly schopny plnit elementární funkci vlastní reprodukce, protože nebyly schopny vyplatit dědice. Pro hlavu domácnosti zbyval jediný cíl - zajistit pouhé fyzické přežití na velmi nízké kulturní úrovni. Znamenalo to ústup v sociálních nárocích na funkci domácnosti.

Úděl příslušníků příbuzenské složky rezidenční jednotky, kteří žili až na okraji patriarchální hierarchie, byl nejtěžší. Proto u nich byla nejsilnější emancipační snaha vymanit se z této závislosti. Z otcovské usedlosti začali odcházet nejen dospívající synové, ale i dívky, a to i když to nebylo za účelem uzavření sňatku. Ve druhé polovině 19. století se stále zvyšoval počet služebně zaměstnaných a tedy i možnosti uplatnění dívek ze zadních hor za cenu ztráty jejich existenční jistoty. Zahájilo to postupný rozpad velkých společností. Sledujeme-li přespolní sňatky nebo volnou fluktuaci mezi obyvatelstvem zadních hor a okruhem výrobně tržních center jakými byla městečka jako např. Rožnov, Frenštát, Vsetín, zjišťujeme, že k těmto střediskům se stěhovaly více ženy a muži že naopak hledali možnosti získat půdu v okrajových kolonizačních pásmech v horách. Například v Dolní Bečvě roku 1868 v prvních 100 obydlených domech bylo 179 domácností a v 94 z nich pracovali tkalci pro rožnovské plátenické factory. Zejména svobodné matky s malými dětmi např. právě z Velkých Karlovic, se tam užívaly jako soukařky, pronajaly si skladovací komoru bez topeniště ke stálému bydlení a založily vlastní domácnost. Nájemní bydlení se pak stalo jedním ze znaků proletariátu provázející vývoj v industriálním období.²²

Společné hospodaření více rodin je charakteristickým znakem typu domácnosti jihovýchodní Evropy, a to ve sledovatelném vývoji od středověku. Pro střední Evropu lze pouze zjistit posun pomezí k východu, zřejmě již v 17. století. Tento proces můžeme sledovat v popisu vsetínského panství z roku 1666, který prokazuje společnou rezidenci více rodin - v celém panství průměrně 1,3 na dům, v některých obcích až 3,9.²³

Moravské zadní hory byly osídlené nejen populačním přebytkem ze starších údolních obcí, ale také rodinami tzv. bezdomovců přicházejících ze Slovenska, Těšínského Slezska a Živčicka. Kolonizace měla pasekářský charakter a trvala téměř permanentně od konce 16. do druhé poloviny 19. století s tím, že při uherské hranici byla fluktuace velmi silná. Oběma stranám, moravské i uherské, bylo společné extenzivní dobytkařské hospodaření se silnými prvky valašského salašnictví, minimalizace horních vrstev sociálních struktur, slabá závislost na tržních centrech, dlouhá nestabilita hranice, vzájemná hospodářská kooperace a rodinné vazby, což mělo důsledky v kulturní příbuznosti. I když legislativa a hospodářský vývoj na české straně vytvářely lepší podmínky pro individualizaci rodin

v domácnostech, přece v zadních horách (přibližně od Halenkova na Vsetínsku přes Bystřičku, Rožnov, Čeladnou a Morávku k Jablunkovu) nedocházelo k takové nadprodukcí, aby každá domácnost dokázala hmotně zajistit svou populaci vytvořením dalších domácností ať už na půdě vlastní nebo mimo ni. Rozšířená a složená rodinná společenství se rozpadala až po uvolnění dělitelnosti drobné půdy a přibližně od osmdesátých let 19. století se teprve obecně rozšířil západní typ domácnosti i do geografického pásma západních Karpat.

Přílohy

Obec Velké Karlovice (okres Vsetín) poskytuje vhodný vzorek pro výskyt reliktní ve familiární struktuře domácnosti. Rekonstrukce byla pořízena na základě matrik, gruntovní knihy a sčítacích operátů. Sňatek je značen "+", horizontální přesuny do jiné kategorie v rámci domácnosti jsou pro přehlednost lineárně rozlišeny u jednotlivých osob, i když se daly v jednom časovém momentě pro celou skupinu (např. odchod na výminek), čísla u vertikálních linií značí věk příslušné osoby v momentě sňatku, úmrtí či odchodu ze společenství domácnosti, doba odchodu není určena zcela přesně.

Obec Velké Karlovice, číslo popisné 10

Rozsáhlé dominikální lesy a javořiny na jihovýchodních svazích Soláně sezónně užívala bez vlastnického práva v 17. století rodina Korytářova (pravděpodobně z Rožnova) jako pastviny. První dělení roku 1703 znamenalo založení tří sousedních usedlostí. Jejich dodatečné vyměření bylo až po založení obce roku 1713 zaregistrováno roku 1732 do gruntovní knihy ex post. Ve třetí generaci z usedlosti staré č. 11 zakládá jedna rodina novou usedlost nedaleko a dvě rodiny na druhém konci obce až pod Velkým Javorníkem v oblasti údolí Podřaté. Všechno to byly paseky a kromě nich v Podřatém dvě chalupnické usedlosti, které nedostaly nové číslo a byly v páté generaci užívané jako výminky. Další z původních usedlostí vytvořily po dvou půlpasekářských. Páté generaci tedy sloužilo 13 domů (včetně Matyščíkových - kup byl zřejmě důsledkem sňatku a sezónního stániska), takže až do začátku 19. století měl populační přírůstek co dělit nebo co kolonizovat. V páté a šesté generaci (Pavel, Georg) je patrný malý počet potomků v důsledku vyšší dětské úmrtnosti a tedy přiměřená funkce výminky, pokud jsou naše excerpta pramenů pro toto období dostatečně úplná. Až v sedmé generaci dříve kolonizačně aktivní rodina už nestačí vyřešit další existenci komplikovanou jednak kvalitnější plodností rodiny a spoužitím tří rodin sourozenců-nedědiců. Tyto rodiny byly zakládány poměrně pozdě, ve věku 38 a 42 let sester hospodáře a 28 let jeho neteře. Všechny tři ženy vstupovaly do manželství jako závitky s nemanželskými dětmi, takže fakticky se rodinné společenství začalo vytvářet co do růstu počtu spoluobytel dávno před jejich svatbou (až 18 let). Skutečné spolužití s rodinou hospodáře od narození prvního dítěte jeho sestry trvalo 39 let,

i když od legitimního sňatku pouze 10-12 let. Nevíme, zda ještě reziduovaly představy o funkci nedílu, protože paseka byla stále od roku 1703 nedělená a mužští potomci nemuseli zůstat doma coby svobodní pacholci v páté a šesté generaci. Čím později, tím více jich odcházelo, zřejmě byli již vypláceni. Je zajímavé, že uvedené sňatky dcer šesté generace byly uzavřeny až po smrti jejich bratra v době, kdy 11 let držela grunt vdova a jejich švagrová. Zdálo by se, že odchod velkého počtu příbuzných (20) z domu v době kolem založení nové rodiny Pavla a Josefy v osmé generaci roku 1878 situaci vyřeší, ale v té době byl výminek opět plný, neboť matka-vdova ještě vychovávala pět mladších sourozenců a 22 letá sestra s dvouletou nemanželskou dcerou si přivedla do domu ženicha a porodila mu ještě čtyři děti. Navíc v době, kdy měl hospodář už sedm dětí, dovolil svému bratrovi oženit se a rozvíjet rodinu. Šlo o přežívání představ o nedílu nebo o opakovanou zkušenost rozsáhlého spolužití zafixovanou z mládí?

Obec Velké Karlovice, číslo popisné 21

Miček Bambušek (narozen 1663) z Prostřední Bečvy své sezónní pastviny nad údolím Bzové rozdělil druhé generaci na tři paseky (staré číslo 5, 27, 41), z nichž základní (staré číslo 5 a nové 21) v údolí zůstala nedělená v kategorii sedláků, kterých bylo jen čtrnáct v obci. Zbylé dvě se v 18. století rozdělily na tři a další tři, které pokračovaly v dělení na šest a jedna z nich na dvě při novém číslování na začátku 19. století. Situace nasvědčuje tomu, že na nové kolonizaci vzdálenějších údolí Pluskovec a Podřaté se ve čtvrté a páté generaci podílel také populační přebytek ze selského gruntu čp. 21 a nehromadil se doma. Zřejmě lepší sociální podmínky umožnily přirozené vytváření základní rodiny sedmé generace (1824-1852), ale její sourozenci se nerozdělili, i když to rozsah pozemků dovoloval, a v osmé generaci kromě dědice zakládali rodiny v otcovském domě dva bratři a jedna sestra hospodáře. V důsledku neochoty držitele gruntu odejít na výminek (dlouhá držba 1852-1890) se v usedlosti hromadilo množství přibývajících potomků čtyř úplných rodin a jedné neúplné. Pravděpodobně se mu až po 25 letech hospodaření podařilo vyplatit sourozence a zbavit se spolužití s jejich rodinami. Až v deváté generaci (Karel) se výminek redukuje na pět osob a po odchodu dvou bratrů si hospodář najímá staršího svobodného čeledína. Agnes (nar. 1863) po 9 letech bezdětném manželství se vrací jako vdova do otcovské usedlosti roku 1887, kde se jí po třech letech narodila nemanželská dcera. Jde rovněž o příklad typický, kdy se ženy (zvláště žijící v nájmu) po smrti manžela i s mnoha dětmi vrací do rodičovské usedlosti.

Obec Velké Karlovice, číslo popisné 90

Vývoj Škorňovy paseky se vyznačuje kolonizační pasivitou. Pokud mužští potomci opustili usedlost, odešli mimo obec a zřejmě i mimo mikroregion, neboť se s nimi nesetkáváme v blízkých obcích. Paseku založil Jan

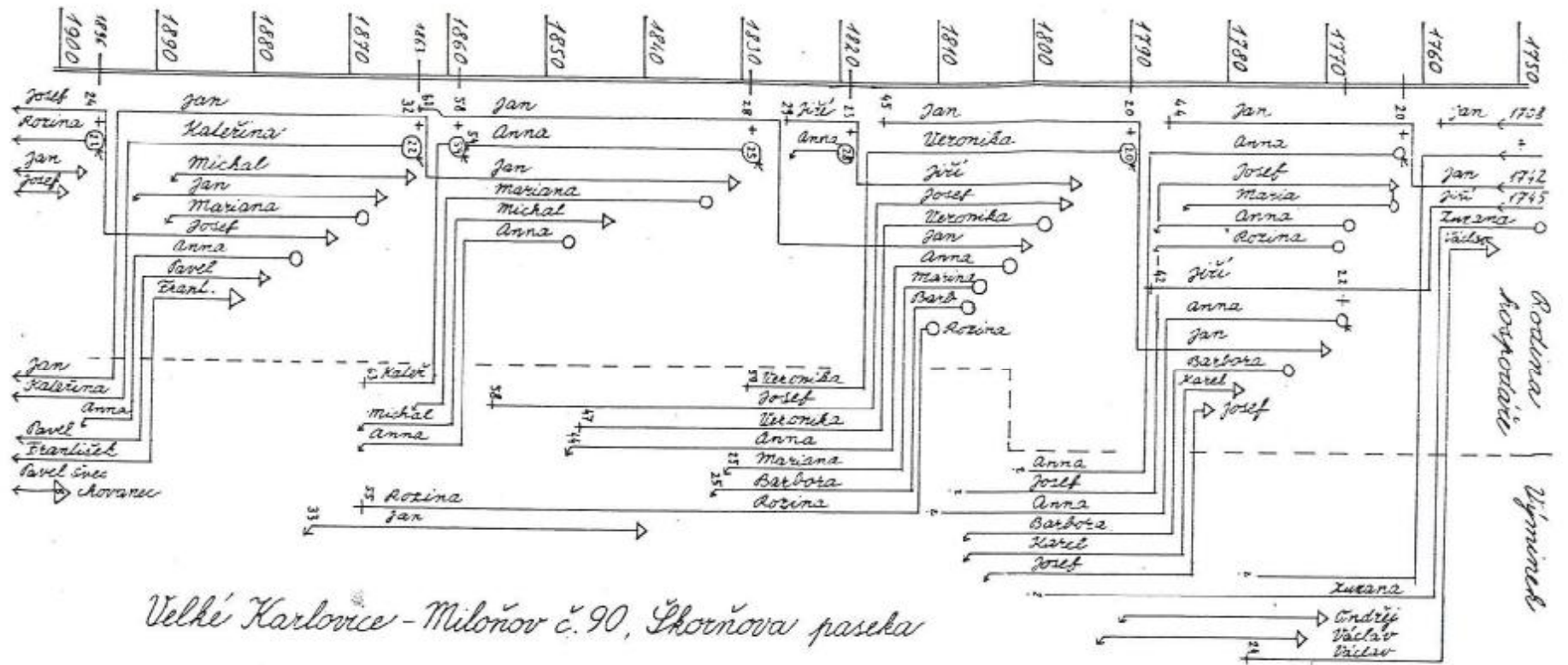
(nar. 1708), pravděpodobně ve 30. letech 18. století. Ve druhé generaci došlo k společné držbě bratrů Jana a Jiřího, kteří ve společné domácnosti zakládají rodiny. Až po jejich smrti nastupuje systém jediného hospodáře a zřejmě biologické předpoklady rozhodly o nedědění Josefa (nar. 1763) z druhé generace a Josefa (nar. 1796) ze třetí generace, a to zejména při řešení nástupnictví po předčasné smrti Jiřího roku 1826 Janem ještě tři roky před jeho sňatkem. Na vývoji je charakteristické, že mnoho sourozenců zůstává v usedlosti svobodných. Hospodáři umírají poměrně mladí, jejich držba je krátká (24, 25, 6, 37, 33 let) a končí většinou smrtí a ne odchodem na výměnek.

Poznámky

- 1) L. Petrářová, "Nové historicko antropologické proudy evropského národopisu". *Český lid* 78, 1991, s. 21-29.
- 2) M. Mitterauer, *Historisch-anthropologische Familienforschung*, Wien 1990, zvl. str. 9-23. P. Laslett, "Introduction". In: *Household and Family in Past Time*, Cambridge 1972, s. 1-46.
- 3) Zejména sborníky Cambridgeské skupiny: *Household and Family in Past Time*, 1972, *Family and Inheritance*, 1976, *Family Forms in Historic Europe*, 1983.
- 4) L. Hajnal, "Two kinds of pre-industrial household formation system". In: *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge 1983, s. 99-101.
- 5) P. Laslett, "Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared". In: *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge 1983, s. 526n., 554-558.
- 6) L. Hajnal, cit. d.
- 7) L. K. Berkner, "Inheritance, land tenure and peasant family structure: a German regional comparison". In: *Family and Inheritance*, Cambridge 1976, s. 71-95. P. Schmidtbauer, "The changing household: Austrian household structure from the seventeenth to the early twentieth century". In: *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge 1983, s. 347-378.
- 8) L. Hajnal, cit. d. s. 85n.
- 9) S. Švecová, "Slovenská a česká rodina". *Český lid* 73, 1986, s. 203-205. K. Kadlec, *Verböczyho Tripartitum a soukromé právo uherské i chorvatské šlechty v něm obsažené*. Praha 1902, zvl. s. 235-253, 267-273. Podle Verböczyho Tripartita z roku 1514 byla uskutečňována právní praxe až do roku 1852.
- 10) L. K. Berkner, cit. d.
- 11) J. Langer, "Význam sociálneho prostredia pre kultúrne diferenciacie v sídelnom vývoji". *Slovenský národopis* 38, 1990, s. 150-159. Týž, "Vývoj ľudového staviteľstva". In: *Oravská Polhora*, Bratislava 1989, s. 103-111. Týž, "Ľudová architektúra sídelného prostredia obce Novot". In: *Novot*, Martin 1991, s. 104-127.
- 12) Štátny oblastný archív Bytča, II-Aa-1, *Súpis domov, hospodárskych stavieb a celkovej rozlohy pôdy poddaných v námestovskom okrese* (vyhotovený medzi roky 1821-1828, nedatovaný). J. Langer, "Vývin ľudovej architektúry a jej prostredia v Krušetnici". In: *Krušetnica*, v tisku. J. Chlebowczyk, "Różnicowanie i początki kapitalistycznego rozwarstwienia wsi cieszyńskiej u schyłku feudalizmu". In: *Studie i materiały z dziejów Śląska III*. Wrocław 1961, s. 69-150.
- 13) S. Švecová, "Spoločníci v Čičmanoch". *Národopisný vestník československý* 34, 1966, s. 78-97, zvl. 80-83. J. Markov, "Štúdie a materiály k dejinám Čičman". In: *Vlastivedný sborník Považia* 6, 1964, s. 144-163. S. Švecová, "Príbuzenské vzťahy v Čičmanoch a postavenie ženy v rodine". *Slovenský národopis* 15, 1967, s. 321-385. Táž, "Príbuzenská skupina a patronymia na Slovensku". *Slovenský národopis* 19, 1971, s. 3-10.

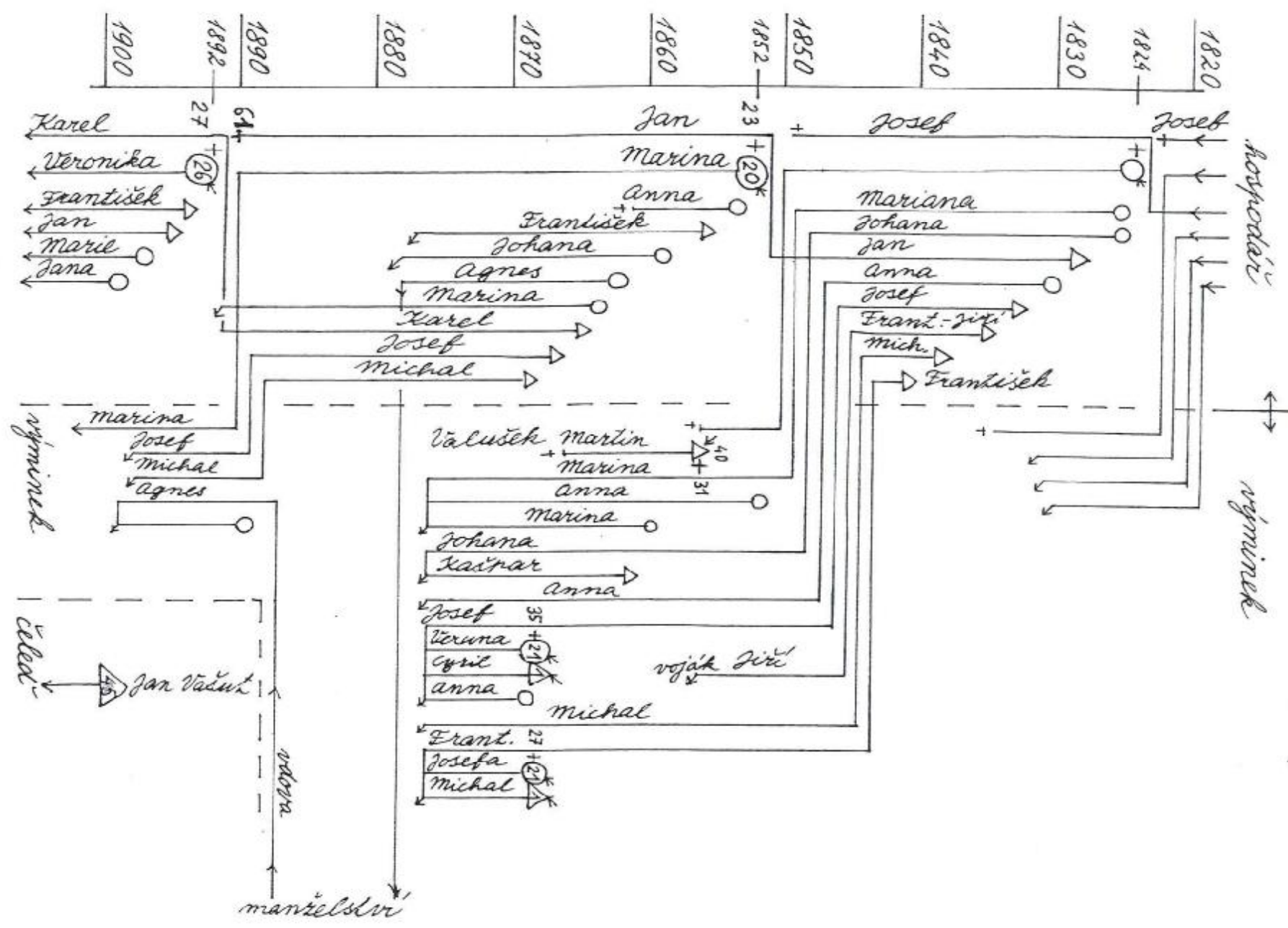
- 14) J. Botík, "Ľudové stavby". In: *Hont*, Martin 1988, s. 333-340, zvl. 335-338. Týž, "Obydlia rozšírených rodín v Honte". *Slovenský národopis* 17, 1969, s. 53-97. S. Švecová, "Lazy a lazniči". In: *Hont*, Martin 1988, s. 406-414. J. Kandert, "Spoločenské vzťahy". In: *Hont*, Martin 1988, s. 426.
- 15) Štátny oblastný archív Opava, matriky obec Velké Karlovice. I. Heroldová, "Vesnická poddanská rodina v Čechách před vydáním patentu o zrušení nevolnictví". *Český lid* 68, 1981, s. 160-168.
- 16) J. Langer, "Problematika svobodných matek ve vztahu k homogenitě komunity". In: *Národopisné informácie NS SAV* č.3, 1984, s. 77-83.
- 17) V. Procházka, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*. Praha 1963, s. 435-460, zvl. s. 453. Štátní základní zákon č. 142 rak. říš. zák. z 21. 12. 1867, čl. 6 a 7. K. Krofta, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949, s. 380-384.
- 18) Štátní oblastní archiv Brno, D-6 č. J-4029 *Josefský katastr* pro Velké Karlovice, fassé lesní z roku 1788, D-7, č. P-305, matriky výnosů z půdy s domovním registrem z roku 1820.
- 19) Okresní archiv Vsetín, sčítací operáty pro obec Velké Karlovice a Hrozenkov 1857, 1869, 1890.
- 20) J. Langer, "Zvláštnosti a proměny rezidenční jednotky na Valašsku". In: *Ľudová stavební kultura v československých Karpatech a přilehlých územích*, Brno 1981, s. 193-211. Týž, "Proletarizace horských agrárních oblastí na východní Moravě a její důsledky ve způsobu života". *Český lid* 71, 1984, s. 200-209.
- 21) Okresní archiv Vsetín, sčítací operáty pro obec Velké Karlovice 1857, 1869, 1880, 1890, 1900.
- 22) J. Langer, "Proletarizace horských agrárních oblastí na východní Moravě a její důsledky ve způsobu života". *Český lid* 71, 1984, s. 200-209. J. Štastný, "K procesu industrializace středního Valaška". *Český lid* 69, 1982, s. 93-101.
- 23) K. Fojtík, "Společnost a rodina na moravském Valašsku v druhé polovině XVII. století". *Československá etnografie* 10, 1962, s. 1-26. K. Kadlec, *Rodinný nedíl čili zádruha v právu slovenském*, Praha 1898 a dále polemika s Josefem Pekařem: K. Kadlec, "Rodinný nedíl ve světle dat srovnávacích dějin právních". *Casopis Matice Moravské* 25, Brno 1901, s. 217-247, 333-369.

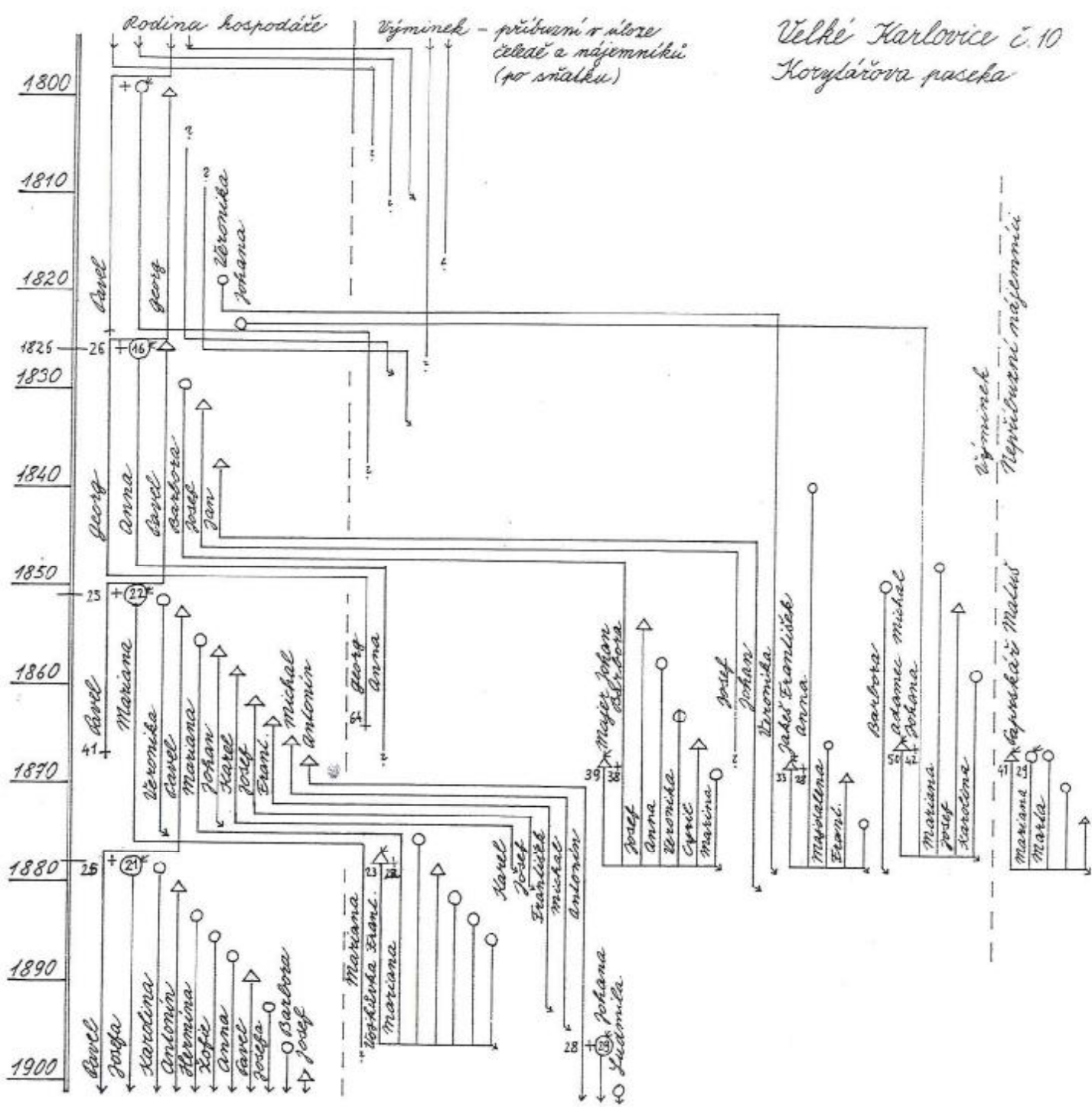

Velké Karlovice - Miloňov č. 90, Škorňova paseka

Velké Karlovice č. 21 - Bombušova mlýnská

Velké Karlovice č. 10
Korylářova paseka

Osídlovací proces:

XVII.	Korylářovy pastviny	1.
1703	stavba domů, dělení:	
	Karel - Jura - Kačák	2.
1713	nalokění obce	
1771	č. 11 č. 10 č. 18	3.
	11 ←	
	112 ←	
	120 ←	
	181 ←	
	303 ←	
	317 ←	
	11+12	
	→ výminky	→ 8 Johan
XVIII		
XIX.	→ 31 Johan	→ 9 Georg
	→ 32 František	→ sexón.
	→ 209 Marlin	dvůr
	→ 210 Andreas	č. 289
	→ 195 Johan	
	→ 10 Karel	
1820		

generace:

Lumír Dokoupil - Ludmila Nesládková

POPULAČNÍ VÝVOJ TZV. STARÝCH A NOVÝCH ŽELEZÁŘSKÝCH STŘEDISEK NA OSTRAVSKU NA PŘELOMU 19. A 20. STOLETÍ

Jedním z určujících procesů konstituování novodobé společnosti byla průmyslová revoluce, která zásadním způsobem měnila postavení a předpoklady industrializovaných center stejně jako zemědělských krajů. V jejím průběhu můžeme sledovat nejen ekonomickou přestavbu historických zemí, ale také další prohlubování vývojových nerovnoměrností jednotlivých regionů.

Novou kapitolu v ekonomickém vývoji českých zemí představuje období 30. - 40. let 19. století, spjaté s vytvářením nových průmyslových center, vyvolané impulsy postupující průmyslové revoluce. Potřeba vybudování železniční sítě vedla ke genezi nových průmyslových center a oblastí v blízkosti přírodních zdrojů. Železniční síť byla stavěna v nížinách a zpravidla mýjela v manufakturním období industrializovaná území. Vytvářel se nový klíčový průmysl, který dal vzniknout centrům nového typu. Tzv. oblasti nového typu se staly místy prudkého přílivu obyvatelstva, jehož příčinou byl charakter průmyslové revoluce vyvíjející se ve znamení mnohostranného využití železa, k jehož moderní výrobě bylo zapotřebí mnohonásobně většího počtu pracovních sil.¹

Naproti tomu manufakturní železářské podniky vzniklé na sklonku feudalismu jako typický projev šlechtického podnikání ve vlastní režii přestávaly být schopny čelit konkurenci moderní technologie spojené s železniční přepravou. Využívaly zpravidla místních zdrojů surovin a mnohdy ani dílčí modernizace nezlepšila jejich šanci do budoucna.²

Studie se zaměří na srovnání demografického vývoje populací v centrech staré manufakturní železářské tradice a v obcích Ostravska, v nichž se vytvářela v průběhu průmyslové revoluce v železářství nová industrializovaná střediska. Ohnisko, kde vedle sebe existovaly obě vývojové varianty, zvláště nový typ, vysoce progresivní a ojedinělý v celém Předlitavsku, nabízí vhodnou příležitost pro zachycení jejich historie i vyvození obecnějších závěrů.

Vzhledem k možnostem daným pramennou základnou se východiskem stane až období konce 60. let 19. století a rozbor bude završen obdobím před první světovou válkou.

Vybraná střediska jak manufakturního tak i továrního typu se postupně stávala součástí různých zón tvořící se ostravské průmyslové oblasti. Centrem se starou tradicí výroby byly železárny patřící olomouckému biskupství, lokalizované do obce Frýdlant nad Ostravicí na hukvaldském panství. Představovaly jedny z nejvýznamnějších podniků tohoto druhu v podhůří Beskyd na Ostravsku v období od poloviny 17. století do přelomu 20. a 30. let 19. století.³

Na základě geologického průzkumu provedeného na konci 20. let 19. století, jímž byly zjištěny rozsáhlé zásoby kamenného uhlí v podhůří Beskyd, se olomoucké arcibiskupství rozhodlo vybudovat pobočný závod frýdlantských železáren v obci Vítkovice na hukvaldském panství. Později pro velkou investiční nákladnost podniku byl projekt schválen jen jako alodiální majetek arcibiskupa Rudolfa, bratra rakouského císaře, a přepracován na samostatný železářský podnik. Měl být orientován na výrobu kolejnic pro připravovanou výstavbu železnice. Protože přepracovaný projekt byl nákladnější než původní, ale současně velmi perspektivní, zainteresoval se na jeho realizaci i vídeňský bankéř S. M. Rothschild. Po smrti arcibiskupa Rudolfa v roce 1831 nastal boj o získání železáren. V roce 1835 bylo S. M. Rothschildovi uděleno císařské privilegium na výstavbu železnice z Vídně do Bochni a v roce 1843 se stal i majitelem Vítkovických železáren, které podle názoru odborníků byly jediné schopné zajistit dostatečné dodávky kolejnic pro výstavbu železnice - Severní dráhy Ferdinandovy. Vítkovické železárny se staly protagonistou průmyslové revoluce v železářství na Moravě a ve Slezsku. Byly zdrojem, od něhož se odvíjel rozvoj těžby kamenného uhlí a vznik průmyslového odvětví těžké chemie. V úhrnu svých funkcí se jeví jako dominantní impuls konstituování ostravské průmyslové oblasti.⁴

Vedle Rothschildova proniknutí se stále uplatňoval feudální podnikatel. Olomouckému arcibiskupství náležel i železářský podnik v Čeladné, obci sousedící s Frýdlantem nad Ostravicí. V ní byl postaven v letech 1795-1802 pobočný závod.⁵

V karpatské oblasti produkovaly i železárny patřící do komplexu statků habsburských arciknížat. Centrálně byly řízeny tzv. Těšínskou komorou. Ve 30. letech 19. století došlo k reorganizaci správy statků, jejímž cílem bylo zkvalitnit řízení a dosáhnout vyšších zisků. V rámci této koncepce byly založeny nové železárny v Třinci, které byly zpočátku typickým manufakturním podnikem (vysoká pec stavěná v Třinci v letech 1837-1839 byla vybudována jako dřevouhelná).⁶

K typu zásadně manufakturních podniků lze zařadit i v obci Lískovci, patřící do rámce frýdeckého panství, v roce 1833 vystavěné čtyři železné hamry, které se později staly základem pro významný moderní průmyslový

závod - Karlovu Hut'.⁷ Hospodářská krize 70. let minulého století způsobila další diferenciaci vývoje železáren, současně došlo v průběhu 70. let k dovršení průmyslové revoluce v moravském a slezském železářství.⁸ Kapitálově nejsilnější, s nejslibnějšími vývojovými perspektivami, vstupovaly do dalších desetiletí Vítkovické železárny, jdoucí cestou využívání moderních technických a technologických vymožeností.

V průběhu 70. let došlo k významným změnám i v Třinci, který se postupně stal hlavním střediskem železářské výroby v rámci podniků Těšínské komory. Jeho význam se podstatně zvýšil stavbou košicko-bohumínské dráhy, která napojila v letech 1870-1871 Třinec na železniční síť a umožnila levný dovoz rudy a kamenného uhlí.

V 80. letech nastalo i v Třinci období technického rozvoje, i když vzhledem k Vítkovicím se značným zpožděním. I zde nároky na rozšiřování podniku přesáhly finanční možnosti feudálního podnikatele, proto došlo v roce 1905 k prodeji železáren Rakouské báňské a hutní společnosti, která jako kapitálově silná poskytla dostatek prostředků pro investiční rozvoj podniku před válkou i později.⁹

Železárny ve Frýdlantě a na Čeladné přešly v 80. letech v důsledku konkurence na slévárenskou produkci, ale ani změna výrobního programu nevedla k vybědnutí z odbytových potíží. Proto dochází v roce 1913 k vytvoření akciové společnosti Ferrum, která se po celou dobu první republiky orientovala jen na výrobu smaltovaného nádobí (železo již neprodukovala a dovážela odjinud).¹⁰

Můžeme shrnout, že v období po dovršení průmyslové revoluce v železářství až do první světové války stály na jedné straně Vítkovické železárny, jejichž mohutný rozvoj se stal podnětem ke vzniku průmyslové oblasti, na druhé straně existovaly venkovské železárny (Frýdlant, Čeladná, Lískovec, Třinec), jejichž rozvoj byl sporadický a limitovaný, nevedl ke vzniku procesů směřujících k vytváření nových hospodářských regionů. Výjimkou byl Třinec, který můžeme prezentovat jako opožděný impuls ke genezi podoblasti třinecké vzhledem k ostravsko-karvinské aglomeraci. Stal se jím až v závěru 19. století a zejména v období první republiky.

Diferencovaný ekonomický rozvoj jednotlivých železářských středisek v návaznosti na působení dalších modernizačních podnětů výrazně ovlivňoval jejich populační znaky a vývoj.

Nejpodstatněji zasáhla výstavba nové průmyslové kapacity do populačních poměrů malé zemědělské vesnice *Vítovic*. V období předindustriálním ji lze zařadit k typu obcí s mírným lidnatostním růstem (v letech 1791 až 1834 se zvýšil počet obyvatel ze 157 na 199 osob).¹¹ Po založení železáren nastává etapa exponenciálního růstu, která vrcholí v průběhu 80. let minulého století. Poslední rakouské sčítání již registrovalo 23 151 přítomných osob. Vývoj lidnatosti byl do té míry výjimečný a jedinečný, že neunikl pozornosti rakouského statistického úřadu, o čemž svědčí údaje o této obci v úvodních sumarizačních přehledech pramenného

dila Oesterreichische Statistik. Byla označena za nejrychleji rostoucí sídlo v celém Předlitavsku. Jestliže použijeme pro zhodnocení dynamiky vývoje obyvatelstva francouzským demografem J. M. Poursinem stanovené kritérium, podle něhož je průměrný roční přírůstek ve výši 2,0-2,5 % považován za explozivní, pak lidnatost Vítkovic měla v letech 1869-1910 stále explozivní ráz, v 80. letech pak hyperexplozivní (v intercensálním období 1880-1890 činil průměrný roční přírůstek 29,7 % - viz tabulka 1).¹² Vyjádříme-li růst obyvatelstva v etapě kapitalistické industrializace od okamžiku startu počátkem 30. let 19. století do roku 1910 indexem průměrného růstu, pak dostaneme hodnotu 11 634.

Tabulka 1. Dynamika vývoje obyvatelstva železářských obcí

	Čeladná	Frýdlant	Lískovec	Třinec	Vítkovice
<i>Počet obyvatel</i>					
1869	2 129	2 408	913	642	1 677
1880	2 344	2 695	1 000	1 792	2 591
1890	2 490	2 709	1 348	2 291	10 294
1900	2 592	2 606	1 755	3 214	19 123
1910	2 691	3 061	1 599	3 849	23 151
1921	2 506	3 215	1 479	5 995	27 358
<i>Průměrný roční růst</i>					
1869-1880	0,9	1,1	0,9	15,3	5,0
1880-1890	0,6	0,1	3,5	2,8	29,7
1890-1900	0,4	-0,4	3,0	4,0	8,6
1900-1910	0,4	1,7	-0,9	2,0	2,1
1910-1921	-0,6	0,4	-0,7	5,1	1,6
<i>Index růstu od 30. let 19. stol. do r. 1910</i>					
	162	161	274	1106	11634

Při komparaci vývoje lidnatosti Vítkovic a Třince je možno konstatovat stejnou kvalitu v etapě předindustrializační - lze ji označit jako mírný nárůst. Po založení železáren do počátku 70. let 19. století (etapa tradičního vrchnostenského podnikání) dochází ke zrychlení početního růstu populace - přibližně o 75 %, nejdynamičtější fáze jsou však spjaty zejména se 70. a 90. léty minulého století. V intercensálním období 1869 až 1880 činil průměrný roční přírůstek 16,3 %, v letech 1890-1900 4 %. I tento vývoj můžeme po celé období 1869-1910 charakterizovat jako explozivní, fázi 1869-1880 jako hyperexplozivní, ale přesto v porovnání s Vítkovicemi jde o nižší dynamiku. V etapě kapitalistické industrializace od počátku 30. let 19. století do roku 1910 dosáhl index průměrného ročního růstu hodnoty 1 106 %.

V jiných podmínkách probíhal populační vývoj ve střediscích tradiční železářské výroby. Jak u Frýdlantu, tak i v Čeladné šlo o početné populační soubory již z období sklonku feudalismu. Ve Frýdlantě vzrostl počet obyvatel

od roku 1791 do roku 1869 o 88 % (z 1 282 na 2 408 osob).¹³ Toto manufakturní sídlo rostlo populačně rychleji než typicky zemědělská obec. V období po roce 1869 se tempo růstu znatelně zpomalovalo, podle Poursinovy klasifikace mělo v 70. letech ještě ráz rychlého růstu, v 80. letech již jen pomalého růstu, v 90. letech nastala fáze vylidňování (s ročním průměrem -0,4 %), ke zlepšení dochází v prvním deceniu 20. století, kdy probíhá opět fáze velmi rychlého růstu (přírůstek 1,7 %). Celkovou úroveň populačního vývoje v letech 1830-1910 je možno vyjádřit indexem 160,7 %.

Obdobně probíhal vývoj lidnatosti Čeladné, která rovněž jako Frýdlant v letech 1791-1869 vzrostla o 88 % (z 1 133 na 2 129 osob). Zpomalování dynamiky růstu počtu obyvatel v Čeladné v letech 1869-1910 bylo ještě výraznější než ve Frýdlantě. V 70. a 80. letech 19. století rostla populace obce jen mírně, v 90. letech a na počátku 20. století získal její lidnatostní vývoj charakter pomalého růstu. Za léta 1830-1910 je index průměrného ročního růstu roven 162,4 %.

Jako mezistupeň mezi vývojem populace Vítkovic a Třince na jedné straně a Frýdlantu a Čeladné na straně druhé figuruje křivka Lískovce. Počet obyvatel obce vzrostl v letech 1804-1869 ze 450 na 913 osob, tj. o 103 %. Období let 1869-1910 se vyznačovalo odlišnými tendencemi. V 70. letech minulého století rostla populace Lískovce podle Poursinovy klasifikace jen mírně, v 80. a 90. letech naopak explozivně, na počátku 20. století nastala fáze vylidňování. Etapu industrializace od 30. let 19. století do roku 1910 je možno vyjádřit indexem růstu, který je roven 274,3 %.

Od základních charakteristik různých temp dynamiky populačního vývoje starých a nových železářských středisek se dostáváme k odpovědi na otázku, v čem spočíval zdroj lidnatostního růstu.

Mimořádné postavení Vítkovic dokládá i určení zdrojů jeho přírůstků. V předindustrialním období byl vzestup počtu obyvatel jednoznačně kryt přirozeným přírůstkem, po změně Vítkovic na tovární vesnici začal podíl přirozeného přírůstu prudce klesat a pro další desetiletí je možno odvodit závěr k dominantní roli přistěhovalectví pro vzestup lidnatosti obce.¹⁴

U Třince se projevila odlišná váha obou zdrojů. Již v etapě manufakturní industrializace se přirozený přírůstek podílel rovným dílem s imigrací na populačním růstu obce, od 70. let v souvislosti s technickým převratem, ale i v důsledku napojení Třince na Košicko-bohumínskou dráhu, se obec stává výrazně imigrační. V dalším období plnilo přistěhovalectví závažnou roli v růstu lidnatosti obce, svou váhu si však udržoval i přirozený přírůstek.¹⁵

Populace Lískovce se nejvíce blížila poměrům v Třinci. Již v první fázi manufakturní industrializace od 30. let 19. století se na příznivém počtu obyvatel podílela vedle přirozeného přírůstu i imigrace, i když v některých obdobích jako doplňující zdroj. V 80. a 90. letech, kdy obec nejdynamičtěji rostla, mimo jiné jako důsledek přestaveb a rozšiřování Karlovy huti,

podílelo se přistěhovalectví téměř rovným dílem s přirozeným přírůstkem na růstu její lidnatosti. V prvních desetiletích 20. století došlo k úbytku počtu obyvatel a k výrazné emigraci z obce.¹⁶

U skupiny starých železářských středisek - *Frydlantu* a *Čeladné* - byl v celém období až do první světové války základním zdrojem růstu obyvatelstva přirozený přírůstek, jehož hodnoty dosahovaly takové míry, že stačily krýt vzestup lidnatosti obcí. Jejich populace představovaly z reprodukčního hlediska venkovský typ, charakteristický vysokými mírami porodnosti, což se promítlo v převaze emigrace.¹⁷

Převaha usedlé, homogenní, domácí populace, nebo naopak heterogenní skladba obyvatelstva, kde jsou více nebo méně zastoupeny osoby přistěhované, je výchozím bodem ke zjišťování celé řady dalších znaků vyjadřovaných zpravidla formou tzv. demografických struktur. U obcí, kde převažovala imigrace, je žádoucí zjistit její původ, intenzitu, směry přistěhovalectví.

Pro *Vitkovice* máme doloženo několik imigračních vln. První probíhala v etapě zrodu tovární vesnice ve 30. a 40. letech, druhá je doložena pro období 70. let minulého století, další byla výrazem haličských migrací v závěru 19. století, zvláště však realizovaných v 80. letech. V závěrečných desetiletích 19. století a v období do první světové války se význam imigrace pro vzestup počtu obyvatel Vitkovic zásadněji nezměnil, i když se na růstu obyvatelstva podílel větší měrou přirozený přírůstek. Do konce 70. let minulého století přicházeli noví obyvatelé obce z okruhu o poloměru 20-30 km. Hlavními zdroji imigrace byly moravské obce ve směru Místek - Příbor, z větších vzdáleností pak města s upadající soukenickou výrobou a centra manufakturní železářské výroby (např. *Frydlant*, *Čeladná* atd.).¹⁸

Od počátku 80. let došlo k významné změně v rozsahu zázemí a směrech přistěhovalectví. Po vyčerpání bezprostředního okolí v předcházejících obdobích vzrostl počet příchozích z větších vzdáleností - nad 50 km. V této kvótě hrála dominantní roli imigrace z Haliče, která byla spíše výrazem pracovních příležitostí v nově otevíraných dolech než v železárnách. Dochází proto také k oslabení vazeb mezi Vitkovicemi a starými železářskými středisky karpatské oblasti.¹⁹

Zcela zásadní přeměnu malé venkovské obce v nejdynamičtěji rostoucí tovární centrum Předlitavska dokládá teritoriální původ jejich obyvatel zjištěný k roku 1910. Populace byla tvořena jen z 29,3 % obyvatel narozených v obci, 70,7 % bylo přistěhovalců. Z toho 31,9 % mělo své rodiště v moravských obcích, 14,3 % ve Slezsku, 12,6 % v Haliči, 5,6 % se narodilo v cizině.²⁰

Proces industrializace - v daném případě jednoznačné orientace na těžký průmysl - zásadně ovlivnil ve srovnání s celozemskými průměry skladbu obyvatelstva podle pohlaví. V průběhu druhé poloviny 19. století až do první světové války stále narůstala maskulinita Vitkovic. Jestliže

v roce 1890 činil podíl mužů 53,9 %, pak v roce 1910 zastoupení mužské složky populace vzrostlo na 57,8 % a žen adekvátně pokleslo.²¹

Deformace populace obce podle pohlaví se zřetelně projevila i ve vývoji věkové skladby (viz tabulku 2b). Na počátku 90. let 19. století bylo pro ně typické: a) vysoké zastoupení věkové kategorie 0-4 roky (8,6 % chlapců, 8,4 % dívek), b) výrazně nižší počet a podíl chlapců a děvčat ve věku 5-14 let, c) početné kvóty - zejména mužů - ve věku 20-24, ale především 25-29 let, d) snížené zastoupení věkových kategorií 45 a více let, v nichž již není rozdíl v počtu přítomných mužů a žen tak výrazný, e) vyšší zastoupení žen ve stařeckých věkových skupinách.

Poslední rakouské sčítání v roce 1910 již registrovalo dosti zřetelné posuny a změny věkové skladby Vitkovic. Především došlo k výraznému poklesu zastoupení věkové kategorie 0-4 roky, je doloženo stále nižší procento dětské kategorie 5-14 let, vyšší podíly kategorií produktivního věku, v nichž se nadále prohluboval rozdíl v podílovém zastoupení mužů a žen, který byl nejzřetelnější ve věkových skupinách 15-34 let, vyšší procento mužů i žen ve věku 35-49 let.

Kvalita věkové skladby se odráží i ve skladbě podle rodinného stavu, v níž v roce 1890 převažovala nad moravské průměry populace svobodných (Morava 59,2 %, Vitkovice 62,6 %), podíl ženatých se nacházel jen mírně pod zemským průměrem (Morava 35,6 %, Vitkovice 34,1 %), v kategorii ovdovělých převažovaly tradičně ženy (z 3,3 % ovdovělých bylo 2,9 % vdov a 0,4 % vdovců), jsou doloženy i dva případy rozvedených mužů. Za dvacet let v roce 1910 mírně poklesl podíl svobodných, vzrostlo procento ženatých, s tím, že se prohloubil rozdíl v podílu svobodných a ženatých mužů a žen.

Skladba podle obcovací řeči dokládá jak heterogenní podobu populace s převahou imigrantů, tak i germanizační tlak ze strany Vitkovických železáren. Na počátku 90. let se k německé obcovací řeči přihlásilo 46,8 % přítomných obyvatel, jen 39,4 % k obcovací řeči česko-moravské a 4 % k polské. Census z roku 1910 již registroval mnohem pokročilejší stav germanizace obyvatelstva. Kdo se chtěl v železárnách vyučit, realizovat kariéru technika nebo úředníka, musel absolvovat německé školy a přihlásit sebe i rodinu k němectví, což přesvědčivě dokládá 69,1 % osob, které si nechaly zapsat při sčítání německou obcovací řeč. Dokladem imigrace z Haliče byl vzrůst počtu přítomných hlásících se k polskému obcovacímu jazyku na 7,1 %. Za dvacet let se počet přítomných uvádějících českou obcovací řeč příliš nezměnil, podílově však poklesl radikálně - na pouhých 19,6 %. Obec se do počátku první světové války poněmčila.

Rovněž vývoj skladby obyvatelstva Vitkovic podle náboženského vyznání je dokladem imigračního charakteru růstu populace. V závěru 19. století (k roku 1910) se k římsko-katolickému náboženství hlásilo 93 % přítomných osob, 3,1 % k evangelíkům a 3,8 % k izraelskému náboženství. Jak evangelíci, tak i židé patřili k imigrantům. O prosperitě obce - v dané

Tabulka 2a. Obyvatelstvo podle věku a pohlaví, Třinec 1900, Čeladná 1890, Frýdlant nad Ostravicí 1910

Věk	Třinec 1900			Čeladná 1890			Frýdlant 1910		
	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem
0-4	7,36	7,76	15,12	7,40	8,70	16,10	6,21	5,85	12,06
5-9	6,68	6,37	13,05	5,70	5,10	10,80	5,79	5,10	10,89
10-14	6,16	5,57	11,73	5,30	5,74	11,04	5,19	5,26	10,45
15-19	5,23	4,92	10,14	5,30	6,42	11,72	5,72	5,06	10,78
20-24	3,53	5,08	8,61	3,60	4,61	8,21	4,25	4,96	9,18
25-29	4,64	4,08	8,72	3,33	4,25	7,58	2,97	3,82	6,79
30-34	3,53	3,68	7,21	3,57	3,30	6,87	3,92	3,89	7,81
35-39	3,46	2,76	6,22	3,10	2,60	5,70	2,87	3,40	6,27
40-44	2,78	3,09	5,87	2,40	2,40	4,80	2,45	2,78	5,23
45-49	2,25	1,89	4,14	1,64	2,36	4,00	2,52	2,78	5,30
50-54	1,58	1,42	3,00	2,30	2,44	4,74	1,80	2,48	4,28
55-59	1,33	1,21	2,54	1,04	1,90	2,94	1,43	2,25	3,68
60-64	0,65	1,08	1,73	1,20	1,52	2,72	1,05	1,44	2,49
65-69	0,59	0,65	1,24	0,48	0,86	1,34	0,86	1,63	2,49
70-74	0,09	0,19	0,28	0,30	0,50	0,80	0,39	0,65	1,04
75-79	0,06	0,12	0,18	0,12	0,16	0,28	0,26	0,50	0,76
80+	0,03	0,18	0,21	0,24	0,12	0,36	0,18	0,32	0,50
Celkem	49,95	50,05	100,00	47,02	52,98	100,00	47,86	52,14	100,00

Tabulka 2b. Obyvatelstvo podle věku a pohlaví, Vítkovice 1890 a 1910

Věk	1890			1910 (vzorek)		
	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem
0-4	8,63	8,45	17,08	5,09	5,53	10,62
5-9	5,46	5,14	10,60	5,96	3,25	9,21
10-14	3,72	4,20	7,92	4,98	4,86	9,84
15-19	5,91	4,41	10,32	6,72	4,34	11,06
20-24	6,21	4,86	11,07	7,16	4,12	11,28
25-29	7,96	5,84	13,80	6,94	3,79	10,73
30-34	5,71	4,22	9,93	4,65	3,35	8,00
35-39	3,78	2,49	6,27	5,96	4,22	10,18
40-44	2,32	2,00	4,32	4,77	3,14	7,91
45-49	1,75	1,20	2,95	2,49	1,73	4,22
50-54	1,06	1,21	2,27	1,62	1,19	2,81
55-59	0,65	0,75	1,40	0,65	0,97	1,62
60-64	0,25	0,55	0,80	0,43	0,88	1,31
65-69	0,30	0,43	0,73	0,22	0,33	0,55
70-74	0,07	0,32	0,39	0,22	0,00	0,22
75-79	0,04	0,08	0,12	0,00	0,11	0,11
80+	0,01	0,02	0,03	0,22	0,11	0,33
Celkem	53,83	46,17	100,00	58,08	41,92	100,00

době již městského typu - svědčí relativně početná židovská minorita - 389 osob. Vývoj v dalších desetiletích směřoval k absolutnímu růstu všech vyznání, přičemž podílové zastoupení zůstalo v zásadě zachováno. K roku 1910 přibýlo osob bez vyznání (11 přítomných), počet evangelíků i židů vzrostl na menšiny mající 800 příslušníků.

Přerod Vítkovic z malé venkovské obce, kde určující obživou bylo zemědělství, na tovární vesnici a posléze průmyslovou obec městského typu je nejméně patrný ve změnách sociální skladby jejího obyvatelstva. Již na konci 60. let 19. století zde žilo přes 80 % dělnických rodin. Strukturu obce dokresluje téměř 10 % podíl maloburžoazie (inteligence, úředníci u železáren, řemeslníci, drobní podnikatelé, hospodští). Vývoj v dalších letech pokračoval ve směru úplného zániku zemědělství jako zdroje obživy obyvatel (v roce 1890 1 %, v roce 1910 0,5 %), přičemž si Vítkovice podržely svůj dělnický charakter. V roce 1890 tvořil podíl příslušných jen k hutnímu průmyslu přibližně 66 % populace obce, průmysl poskytoval obživu 71,7 % obyvatel, řemeslo se stalo zdrojem obživy 5,4 %, obchod 4,7 %, domácí služba 9 % osob. Do roku 1910 zůstaly základní proporce zachovány, vzrostl pouze význam dopravy, veřejných služeb a obchodu, tedy tzv. terciéru.²²

Otázkou přistěhovalectví v Třinci se budeme zabývat od 70. let 19. století, kdy se imigrace začala zásadněji podílet na rychlém růstu lidnatosti obce. I pro Třinec můžeme zaznamenat několik vln přistěhovačů. První proběhla v letech 1865-1879, druhá v období let 1890-1905. Do Třince přicházeli především imigranti z bezprostředního okolí do vzdálenosti 20 km, které se stalo z 60 % migračním zázemím. Nejvýznamnějšími zdroji rekrutace pracovních sil byly vesnice ležící v blízkosti Třince - tzn. oblast Těšínska. Byly to chudé horské obce bramborářské oblasti, se značnou majetkovou a sociální diferenciací, kde se vzhledem k mírám přirozeného přírůstku vytvářely početné skupiny obyvatel zcela nebo částečně odkázaných na hledání námezdné práce. I pro Třinec, obdobně jako v případě Vítkovic, byl nezanedbatelný příliv kvalifikovaných dělníků ze starých manufakturních železářských středisek jak z těšínské části Beskyd, tak i z Moravy. Po otevření košicko-bohumínské dráhy vzrostl význam přichozích odborníků ze starých železářských středisek Slovenska (Lubochně, Kremnice apod.).

Rozborem sociálního původu imigrantů bylo zjištěno, že nadpoloviční většina pro léta 1865-1905 (52,3 %) přicházela ze zemědělství, kde podíl jednotlivých kategorií byl již značně rozdílný (např. z rodin podruhá 12,8 %, ze selských rodin 4 % atd.). Důležitou skupinou byli dělníci (25,4 %), kteří přišli ze starých železářských center a žili ve druhé až třetí generaci v sociálním postavení dělníků.²³

Census z roku 1900 registroval složení populace, v níž zcela převládla imigrační složka - podobně jako v případě Vítkovic. Obyvatel narozených v Třinci bylo jen 37,6 %. Imigranti měli svá rodiště nejčastěji ve slezských

obcích (46 %). Ve srovnání s Vítkovicemi byli mnohem méně zastoupeni cizinci (jen 1 %) a více příchozí z Uher a Slovenska.

Skladba obyvatel podle pohlaví nebyla v Třinci tak nevyrovnaná jako ve Vítkovicích. V roce 1900 žilo v obci 49,9 % mužů. Zůstala tedy ještě zachována mírná převaha žen, i když v zemědělských obcích převažovala ženská složka více.

Z hlediska věkové skladby se jeví Třinec jako obec mající tradičně vyrovnanější strukturu. Především byla velmi silně a rovnoměrně zastoupena dětská složka, i podle pohlaví. Rovněž kategorie produktivního a stařeckého věku byly vyrovnané, není doložen nepoměr mezi pohlavími. Celkově byla věková skladba symetrická, ve věkové pyramidě nejsou patrné žádné hluboké zářezy, jedinou mírnou asymetrií bylo nižší zastoupení věkové skupiny 20-24 let vlivem menšího počtu mužů. Podle Sundbärga patřila populace Třince v roce 1900 k progresivnímu typu.

Skladbou podle rodinného stavu se populace Třince velmi blížila populaci Vítkovic. V roce 1910 byla tvořena 60,8 % svobodnými, 35,4 % ženatými a vdánými a 3,8 % ovdovělými. Nejtypičtější bylo relativně vysoké zastoupení svobodných a nízké procento ovdovělých, kde zcela jednoznačně převažovaly ženy.

Třinec se nacházel v těšínském regionu obývaném etnikem hlásícím se k polské obcovací řeči (ovlivňováno polským kulturním centrem v Krakově). Vlivem migračních přesunů, ale také v důsledku vědomé germanizace prováděné německou buržoazií se v Třinci - podobně jako ve Vítkovicích - vytvořila heterogenní společnost. V roce 1910 se k polské obcovací řeči přihlásilo 65,2 % osob, 20,6 % k německé, 8,4 % k české a moravské.

Rovněž náboženskými poměry zaujal Třinec zvláštní postavení. Těšínsko bylo územím, kde díky podpoře těšínského knížete Václava Adama z rodu Piastovců byla již v 16. století šířena luteránská reformace. V roce 1709 byl přičiněním švédského krále Karla XII. v Těšíně postaven evangelický chrám. To vše oslabovalo postavení katolické protireformace a vysvětluje hluboké tradice luteránství. K roku 1900 se v Třinci hlásilo 65,9 % přítomných osob k římskokatolickému vyznání, 32,1 % k evangelickému augšpurskému vyznání a 1,8 % k izraelskému náboženství. Sčítáním byly registrovány i dvě osoby starokatolického náboženství a jedna osoba bez vyznání. Osoby hlásící se k římskému katolicismu si zpravidla zapsaly českou, moravskou, německou a zčásti polskou obcovací řeč, přítomní, kteří si nechali zapsat augšpurské vyznání, se hlásili k polské obcovací řeči. Židé si zapisovali německý obcovací jazyk. Migranty byli především katolíci.

K ještě zásadnějším změnám došlo v oblasti vývoje sociální struktury. V Třinci probíhal obdobný proces jako ve Vítkovicích, v jehož průběhu jednak prudce vzrůstala kategorie osob úplně nebo částečně odkázaných na práci za mzdu, jednak klesala váha zemědělství a rostl význam průmyslu. Ze

zemědělské obce, jejímuž profilu náležela převaha osob výrobně samostatných, se stávala obec průmyslová s dominancí přítomných pracujících za mzdu v průmyslu. V roce 1910 vázalo zemědělství a lesnictví obživou již jen 5,3 % přítomných obyvatel, zatím co průmysl 75 %, přičemž se jednalo především o průmysl hutní. Řemeslo bylo zastoupeno 9,5 % osob, mělo bohatší výběr oborů, uplatňovaly se zvláště ty, které používají železo (např. zámečnictví, kovářství, klempířství). Ve srovnání s Vítkovicemi měl v Třinci menší váhu obchod a zejména osobní služba. Třinecká společnost byla v tomto směru méně rozvinutá.²⁴

Jaká byla situace ve starých železářských centrech, kde převažovala emigrace a lidnatostní růst byl kryt především přirozeným přírůstkem?

Obyvatelstvo Frýdlantu zůstalo, i přes dlouhodobé působení industrializačního faktoru a od napojení na železnici roku 1871 (zprovozněna trať Moravská Ostrava-Valašské Meziříčí) v zásadě homogenní společností, v níž i v době před první světovou válkou (roku 1910) převažovali starousedlíci - 58,1 %. Populace v místě nenarozená pocházela většinou ze sousedních obcí (8,8 %) a blízkého území Moravy (15,2 %) a Slezska (10,5 %). velký podíl imigrantů ze Slezska je možno vysvětlit polohou Frýdlantu na rozmezí Moravy a Slezska. Přistěhovali z větších vzdáleností (Čech, Uher, Haliče, Rakous) tvořili 7,4 % podíl.

O zachování spíše tradiční společnosti svědčí i skladba obyvatel podle pohlaví, v níž stále mírně převládala ženská složka. Tak tomu bylo i v roce 1910, kdy mužská část populace představovala 49 % (s vyloučením 70 řádových sester a schovank žijících v ústavu Bartolomějských sester).

Věková skladba se ve Frýdlantě vyvíjela od progresivní, v roce 1910 měla již stacionární charakter. Byla však vcelku symetrická, vyrovnaná, bez hlubokých nerovnoměrností. Dětská skupina 0-14 let měla poněkud užší základnu (věková kategorie 0-4 jen 12,1 %), ve skupině reprodukční byly redukovány věkové kategorie 20-24 a 25-29 let, zvláště úbytkem mužské složky, ve skupině stařecké převažovaly ženy.

Skladba podle rodinného stavu se ve Frýdlantě vyznačovala vysokým procentem svobodných - 61,2 % (z hlediska pohlaví byly obě složky vyrovnané), nižším podílem sezdaných - 32,3 % (opět z hlediska pohlaví rovnocenně) a naopak vyšším podílem ovdovělých - 6,4 %, kde jednoznačně převažovaly ženy. V lokalitě bylo méně svobodných mužů než např. ve Vítkovicích, zato více vdáných žen. Struktura podle rodinného stavu odpovídala již obci nezemědělského typu.

Frýdlant náležel tradičně k sídlům, kde vzhledem k typu migračního pohybu, převaze starousedlíků a hospodářským aktivitám zůstala zachována i národnostní skladba. Žila zde populace homogenně česká. Census z roku 1910 registroval 93,5 % osob hlásících se k české obcovací řeči a 6,2 % přítomných uvádějících německý obcovací jazyk. Do této minority - čítající 189 osob - můžeme zařadit úředníky a technický personál železáren, soukromníky, židovské podnikatele.

Homogenitu dokládá i skladba podle náboženského vyznání, která dlouhodobě nedoznala výrazných změn. Obyvatelstvo náleželo z 97,6 % k římským katolíkům, největší skupinou byla komunita židovská, která měla v roce 1910 46 členů a představovala 1,5 % populace obce. V obci dále žila malá skupinka evangelíků augšpurského vyznání - 27 osob. Všichni pocházeli z blízké vesnice Staré Hamry, v níž byl evangelický kostelík, kolem něhož se soustředilo více věřících. Do Frýdlantu přicházeli za prací, službou, přidávali a přiznili se.

V obci však nejpodstatnější změny prodělala v průběhu manufakturní i kapitalistické industrializace sociální skladba. Vývoj směřoval nejprve ke vzniku dělnických zaměstnaneckých kategorií v hamrech, později díky sociální diferenciaci k růstu obyvatelstva úplně odkázaného na práci za mzdu. V průběhu průmyslové revoluce docházelo k proletarizaci sedláků, drobných domkářů a pasekářů, ale i řemeslníků. V obci klesala váha zemědělství a lesnictví a rostl význam průmyslu. Původně zemědělská obec se stávala zemědělsko-průmyslovou až posléze se průmysl stal nejvýznamnějším zdrojem příjmů obyvatelstva. Vedle růstu váhy průmyslu rostl i význam služeb - tzv. terciéru. V roce 1910 činil podíl osob závislých na zemědělství a lesnictví již jen 15,7 %, zatímco z průmyslu žilo 46 % osob. Výrazněji bylo zastoupeno i řemeslo - 9,3 % obyvatel, terciér poskytoval zdroj obživy 18,6 % obyvatel.²⁵

V řadě znaků obdobný vývoj prodělala také *Čeladná*. Obyvatelstvo této obce žilo převážně ve strukturách homogenní společnosti. Převažovali zde starousedlíci v obci narození. V období před první světovou válkou tvořil jejich podíl přes 85 %, přistěhovalí pocházeli ze sousedních obcí (10,1 %) a blízkých moravských sídel (3 %).

Skladba obyvatelstva podle pohlaví dokládá rovněž tradiční strukturu se stále vzrůstající převahou žen. V roce 1869 byl poměr vcelku příznivý 49:51. Později docházelo k úbytku mužů, nikoliv však v produktivním věku, ale skupiny dětské 0-14 let a stařecké nad 60 let. V roce 1890 již poklesl podíl mužské složky na 47 %. Převaha žen byla patrná i v kategoriích poproduktivního věku.

Věková skladba *Čeladné* na rozdíl od Frýdlantu zůstala až do první světové války progresivní. Od konce 60. let 19. století se postupně vyrovnávaly následky tzv. "hladových let". V roce 1869 měla silnou dětskou složku 0-9 let, velmi slabé zastoupení věkové kategorie 20-24 a 25-29 let u obou pohlaví (zásah hladových let), stále v dalších skupinách od 30 let výše výrazně nižší podíly mužů až do nejvyššího věkových kategorií. V dalších letech se věková skladba stávala symetričtější z hlediska věku i pohlaví, docházelo však k redukci dětské skupiny 0-14 let a naopak vzrůstání podílového zastoupení osob starších 60 let.

Rodinný stav *čeladenské* populace korespondoval s jeho věkovou skladbou. V obci bylo na konci 60. let 19. století nejvíce svobodných - 63 % mužské a 60,6 % ženské složky, nižší procento ženatých a vdaných

(34,5 : 33,2 %) a relativně vysoké procento ovdovělých (mužů 2,5 %, žen 6,2 %). V dalších obdobích přibývalo svobodných v ženské složce a intenzivně vzrůstal počet vdov (v roce 1890 již 9,2 %).

Z hlediska náboženské skladby přítomných obyvatel byla *Čeladná* obcí homogenně římskokatolickou, kde se vyskytovalo několik rodin s jiným vyznáním. Jednalo se vždy o přistěhovalce. V roce 1869 byla populace obce z 99,1 % katolická, v roce 1910 z 97,9 %. Přibýlo rodin hlásících se k evangelíkům augšpurského i helvetského vyznání a k izraelitům.

Rovněž jazykově šlo o populaci homogenní, hlásící se k české obcovací řeči. V roce 1880 uvedlo 99,4 % osob češtinu jako svůj obcovací jazyk, němčina byla zastoupena 0,5 %, v obci žily i osoby uvádějící polský jazyk. I v tomto případě šlo o imigranty.

Také *Čeladná* představovala typ obce s intenzivně probíhající sociální diferenciací. Již na konci 18. století se na sociální strukturu podílely osoby úplně nebo částečně odkázané na práci za mzdu z více než dvou třetin počtu obyvatel. Nejpočetnější kategorií v této době byli pasekáři a domkáři, těžiště námezdní práce bylo v lesnictví, zčásti v zemědělství, v malé míře v tkalcovství. Na konci 60. let minulého století představovali samostatní již jen 13,4 % ekonomicky aktivních obyvatel obce (šlo především o samostatné v zemědělství a zčásti v řemesle a obchodu), zato 86,6 % ekonomicky aktivních náleželo do dělnických kategorií. Dominantní podíl (54,1 %) však tvořili dělníci a nádeníci v lesnictví a zemědělství. V období na přelomu 19. a 20. století a v době do první světové války rostl počet i váha průmyslového dělnictva, své pozice si však podrželo lesnictví i zemědělství, zvětšoval se význam služeb, zejména cestou zvyšování podílu samostatných v živnostech. V obci bylo přes 70 % rodin úplně nebo částečně odkázaných na námezdní práci.²⁶

Nejzávažnějším demografickým jevem v období druhé poloviny minulého století a v prvních deceniích 20. století v prostředí železářských center starého a nového typu na Ostravsku byl přechod k omezení počtu dětí v rodině se všemi průvodními znaky - tzn. nástup a průběh druhé fáze demografické revoluce. Tento proces byl sledován pomocí aplikace metody *rekonstrukce rodin*. Je třeba uvést, že se jedná pouze o sondy do populací vybraných sídel, protože úplné soubory nelze sestavit vzhledem k migračním pohybům, které byly v dané době již značné.

Byly rekonstruovány rodiny v Třinci, Lískovci, Frýdlantu a *Čeladné* v počtu několika set rodin. Sestaveny byly rodiny, které uzavřely manželství v posledních desetiletích 19. a na počátku 20. století.

Jaký byl věk snoubenců? U všech zkoumaných populací je vzácná shoda ve vyhodnocení průměrného věku mužů při vstupu do prvního manželství. Byl to věk 26-27 let. Hodnoty průměrného věku vstupu do druhého a dalšího manželství se již poněkud liší, což je dáno nižší četností vzorku a většími výkyvy hodnot v jednotlivých případech. Ženy vstupovaly

Tabulka 3. Míry manželské plodnosti na 1000 žen podle věku, Frydlant nad Ostravicí (sňatky z let 1870-1910, 204 rodiny)

Věk při sňatku	Míra plodnosti podle věku						
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
15-19	156	374	297	224	202	73	0
20-24	-	368	404	310	307	194	19
25-29	-	-	411	393	250	138	23
30-34	-	-	-	245	333	127	47
35-39	-	-	-	-	217	89	28
Celkem	156	369	390	317	279	109	20

Tabulka 4. Míry manželské plodnosti na 1000 žen podle věku, Čeladná (sňatky z let 1870-1900, 176 rodin)

Věk při sňatku	Míra plodnosti podle věku						
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
15-19	385	393	309	192	144	19	0
20-24	-	370	401	261	202	81	12
25-29	-	-	413	295	195	81	0
30-34	-	-	-	259	303	40	40
35-39	-	-	-	-	417	200	87
Celkem	385	378	385	259	199	975	11

Tabulka 5. Míry manželské plodnosti na 1000 žen podle věku, Třinec (sňatky z let 1870-1900, 98 rodin)

Věk při sňatku	Míra plodnosti podle věku						
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
15-19	482	411	235	175	125	30	0
20-24	-	434	245	195	140	41	0
25-29	-	-	367	252	152	67	53
30-34	-	-	-	304	250	208	0
35-39	-	-	-	-	500	267	0
Celkem	482	423	266	209	153	61	10

Tabulka 6. Míry manželské plodnosti na 1000 žen podle věku, Lískovec (sňatky z let 1870-1918)

Období sňatku	Míra plodnosti podle věku						
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
Do 1900 43 rodin	500	521	465	402	338	150	34
1900-1918 23 rodin	-	422	361	258	94	61	14

do prvního manželství rovněž velmi shodně ve všech lokalitách - v průměru mezi 22-23 léty. Tendence byla - pokud byly vytvořeny v lokalitě dva nebo tři časově následné soubory - ke zvyšování věku vstupu do prvního manželství. Průměrný věk uzavření druhého a dalšího sňatku u žen dokládá již větší diference mezi lokalitami, což je opět možno přičíst na vrub nízké četnosti. Pohyboval se v rozmezí 28-34 let.

Pro počet dětí v rodině byla důležitá délka trvání manželství. Při rekonstrukci tohoto ukazatele je nutno odlišit manželství ukončená přirozeně a manželství končící smrtí jednoho z partnerů před dovršením padesáti let věku ženy - tzn. předčasně. Ani v tomto ukazateli nebyly mezi rekonstruovanými rodinami v obcích velké rozdíly. U manželství s reprodukci ukončenou přirozeně trvalo společné soužití 37-42 let. Délka ostatních manželství byla kratší: 15-17 let.

Důležitým ukazatelem je délka reprodukčního období žen, která je obecně chápána jako období od 15 do 45 let věku ženy. Byla odděleně vypočtena pro manželství s reprodukci ukončenou přirozeně a předčasně. V tomto případě se vyskytly větší rozdíly mezi obcemi, které jsou již patrně odrazem různé doby nástupu druhé fáze demografické revoluce. V zásadě platí, že se délka reprodukčního období zkracovala směrem k současnosti. Např. v Čeladné u souboru rodin zkompletovaných pro sňatky z let 1870-1900 činila u rodin s reprodukci ukončenou přirozeně 24 let, ale v souboru sestaveném pro rodiny založené v letech 1900-1930 již klesla na 15 let. Kolem přelomu století se pohybovala u všech obcí na hodnotách u manželství ukončených přirozeně ve značném rozmezí 12-24 let, u manželství ukončených předčasně v rozmezí 10-11 let.

S délkou reprodukčního období žen úzce souvisí i počet dětí v rodinách. I zde jsou jasně patrné rozdíly v počtech dětí vzhledem ke "stáří" rekonstruovaného souboru rodin. V případech, kde byly vytvořeny dva nebo více souborů pro jednu obec v různých časových horizontech (obce Lískovec, Čeladná, Třinec), klesá výrazně počet dětí jak u manželství ukončených přirozeně tak předčasně v souborech mladších. Např. v Třinci rodiny, jejichž reprodukce byla ukončena přirozeně, měly průměrně v souboru starším (do roku 1890) 6,5 dětí (medián byl 6 dětí), v souboru mladším (léta 1890-1900) již jen v průměru 3,6 dítěte na rodinu (medián

byl 3,5). V rodinách s reprodukci ukončenou předčasně se počet dětí v průměru u staršího souboru rovnal 5,5 (medián 4,5), u mladšího souboru prudce klesl na 3,5 (medián 3). Taktéž v Lískovci je doložen pokles z 6,8 dítěte u staršího souboru do roku 1900 na 4,0 děti u souboru mladšího sestaveného pro období 1900-1918 u manželství, kde byla reprodukce ukončena přirozeně. Stejný trend byl i u manželství, kde se žena nedožila jako vdaná 50 let (redukce z 4,2 na 2,3).

Zajímavá je i délka mezipородních intervalů. Je možno konstatovat, že nejkratší býval interval mezi sňatkem a narozením prvního dítěte (mnohde byl kratší 12 měsíců). Mezipородní intervaly další se prodlužovaly - představují nejčastěji délku 24 měsíců (mezi prvním a druhým dítětem), 33 měsíců mezi druhým a třetím dítětem atd. Při porovnání starších a mladších souborů je zřejmá tendence ke zkracování mezipородních intervalů u mladších souborů, což přímo souviselo s celkovým zkracováním délky reprodukčního období vdaných žen.

Nejdůležitějším ukazatelem je specifická plodnost vdaných žen. Na základě jejího rozboru u rekonstruovaných rodin Frýdlantu (viz tabulku 3), Čeladné (viz tabulku 4), Třince (viz tabulku 5) a Lískovce (viz tabulku 6). Je možno konstatovat:

1. Jestliže u tradičních železářských center - Frýdlantu nad Ostravicí a Čeladné - nejvyšší hodnoty plodnosti zjišťujeme ve věkové kategorii 25-29 let, ale poměrně vyrovnané jsou hodnoty i ve skupině 30-34 a ve Frýdlantu i 35-39 let, v Třinci po vysokých počátečních hodnotách zaznamenáváme již ve skupině žen 25-29 letých úbytek plodnosti.
2. Ženy, které uzavřely sňatek ve věku 15-19 let, dosahovaly nejvyšší fertility ve věku 20-24 let, pak pozorujeme snížení, nejvíce - téměř o polovinu - u populace Třince. Nízkou úroveň plodnosti v nejmladší věkové skupině ve Frýdlantu ovlivnil zřejmě menší počet rodin v této kategorii (pouze 23).
3. U žen, které vstoupily do manželství ve věku 20-24 let, pozorujeme nejvýraznější protiklad mezi tradiční vysokou plodností ještě dlouho po sňatku ve Frýdlantě a v období brzy po sňatku velmi vysokou, ale pak podstatně sníženou plodností v případě Třince.
4. U žen vdaných ve věku 25-29 let zaznamenáváme vysokou plodnost v počátečním období, pokles v následujícím pětiletí manželství je mírnější.
5. Manželství žen uzavřená ve věku 30-34 let měla plodnost nejvyšší v prvních letech, ale celkově nižší vzhledem k mladším věkovým kategoriím.
6. Je možno uzavřít tvrzením, že čím později vstupovaly ženy do manželství, tím dříve a v kratším čase realizovaly svou plodnost. Celkově klesala fertilita po 30. roku věku ženy.²⁷

Ze zpracovaného materiálu je možno vysledovat tendenci vedoucí k postupné změně chování vdaných žen. Pro model starší, typický pro období před nástupem druhé fáze demografické revoluce, platilo, že délka reprodukčního období vdaných žen byla dlouhá a pokles plodnosti v letech

manželství byl pomalý a postupný od vysokých hodnot. Model příznačný pro etapu nástupu druhé fáze demografické revoluce se měnil ve směru zkracování délky reprodukčního období a poklesu plodnosti ve zkráceném cyklu.

Studie byla zaměřena na dílčí řešení vzájemných vztahů a determinací ekonomického a populačního vývoje obcí Ostravska, které byly vystaveny kvalitativně různému působení industrializace, a to industrializace manufakturního a kapitalistického typu. Jednalo se o obce a populace v nich, které prošly v různém stupni a intenzitě proměnou od tradiční zemědělské komunity s jejími homogenními strukturami a reprodukčním chováním ke společnosti heterogenní, mající již i jinou kvalitu reprodukce, která odpovídala druhé fázi demografické revoluce.

V etapě předindustrializační na sklonku feudalismu se populační poměry Třince, Vítkovic, Lískovce, Frýdlantu a Čeladné zásadně nevykaly z rámce obecného charakteru populačního vývoje dané historické epochy.

Založení železářských podniků manufakturního typu se promítlo v rozšíření objemu pracovních příležitostí (jak ve formě stálého, tak i sezónního zaměstnání), což napomohlo stabilizovat v obcích populační přebytky. Tento stabilizační faktor byl zvláště důležitý u populací, které se vyznačovaly zvýšenou reprodukci (vysoké míry porodnosti), a projevil se zachováním progresivních věkových skladeb a zrychlením růstu počtu obyvatelstva. Rovněž nastal proces postupného rozkladu zcela homogenních struktur obyvatelstva, zejména přestavbou sociální skladby (pokles výrobně samostatných a růst dělnických a nádenických kategorií, kde se vedle prvovýroby uplatňovala i manufakturní výroba).

Manufakturní typ industrializace však postrádal schopnost vedoucí k dynamické koncentraci obyvatelstva, prudkým rozpadům struktur, zásadním změnám životního cyklu a v oblasti populační pak k proměně reprodukční mentality. Nicméně tam, kde se uplatnil, vedl jak v oblasti ekonomické, tak i populační k pozitivním jevům.

Až typ kapitalistické industrializace - totožný ve své první fázi s průmyslovou revolucí - způsobil podstatně výraznější zásah do oblasti populační a ekonomické. Vedl ke vzniku železářských středisek nového typu, jejímž představitelem byly zejména Vítkovice, s větším časovým zpožděním i Třinec. Založení moderních železářských podniků se odrazilo v prudkém zvýšení objemu pracovních příležitostí v nezemědělské sféře a stalo se zdrojem mimořádného přistěhovalectví, které vedlo k podstatnému rozbití starých homogenních struktur, zvláště skladby podle výrobních odvětví a sociální skladby. Některé struktury byly touto překotnou industrializací deformovány (např. skladba podle věku, podle pohlaví). V oblasti reprodukční došlo od přelomu 19. a 20. století k nástupu druhé fáze demografické revoluce se všemi příznaky pro ni typickými. Ekonomický impuls byl tak mocný, že vedl k prudkému růstu lidnatosti nejen obcí,

v nichž byly realizovány nové investice, ale i sousedních a dalších, což se odrazilo v genezi ostravské průmyslové oblasti.

Stará manufakturní střediska byla železnicí napojena na centra nová a nastal proces jejich včleňování do nově se tvořícího rozsáhlého, řádově již odlišného hospodářského komplexu. V rámci této fáze nastalo zpomalování růstu lidnatosti obou obcí, které v některých etapách vedlo až ke snižování počtu obyvatelstva. Výrazně se zvolnil, v některých případech téměř zastavil, proces heterogenizace demografických struktur. Na skladbě sociální a podle odvětví začal být stále více patrný nástup nových trendů, zejména na zvyšující se roli terciární sféry a ekonomicky samostatných. Celkově obě populace rychleji a více stárly.

Nástup druhé fáze demografické revoluce však probíhal i v těchto obcích přibližně ve stejném čase (přelom 19. a 20. století) jako u sídel nového typu, měl však pomalejší průběh.

Poznámky

- 1) L. Kárníková, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*. Praha 1965, s. 103.
- 2) M. Myška, *Založení a počátky Vítkovických železáren*. Ostrava 1960, s. 21-32.
- 3) Tamtéž, s. 25.
- 4) Tamtéž, s. 34-56.
- 5) J. Chydík, "Vývoj frýdlantských železáren". *Slezský sborník* 50, 1952, s. 200-201.
- 6) F. Řezáč, "Vliv založení železáren na demografický vývoj Třince". In: *Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě*, Praha 1969, s. 85.
- 7) L. Hosák, "Přehled historického místopisu Moravy a Slezska v období feudalismu do roku 1848". In: *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848-1960*, úvodní svazek, Ostrava 1967, s. 414.
- 8) M. Myška, op. cit., s. 124.
- 9) F. Řezáč, op. cit., s. 86.
- 10) L. Čermáková, *Změny v populačním vývoji Čeladné a její sociální skladbě v letech 1790-1938*, disertační práce, katedra historie Pedagogické fakulty v Ostravě 1970, s. 39-40.
- 11) L. Dokoupil, "Příspěvek k demografickému vývoji Vítkovic v letech 1820-1879". *Slezský sborník* 64, 1966, s. 181.
- 12) J. M. Poursin, *Ludność swiata*, Warszawa 1976, s. 18. Na možnost využití této klasifikace upozornila B. Pitronová v práci *Metodologické a metodické otázky výzkumu průmyslových oblastí za kapitalismu*, Opava 1981, s. 97.
- 13) M. Jandová, *Populační vývoj Frýdlantu nad Ostravicí před první světovou válkou*, diplomová práce, katedra historie Pedagogické fakulty v Ostravě 1966, s. 7.
- 14) L. Dokoupil, op. cit., s. 181n.
- 15) F. Řezáč, op. cit., s. 94-95.
- 16) A. Šilbachová, *Demografická revoluce ve vývoji obyvatelstva v zázemí ostravské průmyslové oblasti (na příkladě populace Lískovce)*, diplomová práce, katedra historie Pedagogické fakulty v Ostravě 1984, s. 66-74.
- 17) L. Čermáková, op. cit., s. 155; M. Jandová, op. cit., s. 35.
- 18) L. Dokoupil, op. cit., s. 185-187.
- 19) M. Fojtíková, *Demografický vývoj Vítkovic v letech 1890-1910*, diplomová práce, katedra historie Pedagogické fakulty v Ostravě 1974, s. 21-22.

20) Tamtéž, s. 24-26; podíly jednotlivých kategorií byly vypočteny pouze ze vzorku.

21) Tamtéž, s. 28.

22) Tamtéž, s. 27-62.

23) F. Řezáč, op. cit., s. 95-102.

24) M. Bialoň, *Obyvatelstvo vybraných obcí Těšínska na přelomu 19. a 20. století*, diplomová práce, katedra historie Pedagogické fakulty v Ostravě 1986, s. 22-30.

25) L. Králová, *Vývoj obyvatelstva Frýdlantu nad Ostravicí před první světovou válkou*, diplomová práce, katedra historie filozofické fakulty Ostravské univerzity 1992, s. 12-44.

26) L. Čermáková, op. cit., s. 108-154.

27) Z. Litnerová, *Demografický vývoj Třince v letech 1839-1900 na příkladě Třince, Vendryně a Písečné (příspěvek k regionálnímu sledování průběhu demografické revoluce)*, diplomová práce, katedra historie Pedagogické fakulty v Ostravě 1988, s. 60-76. L. Králová, *Vývoj obyvatelstva Frýdlantu nad Ostravicí před první světovou válkou*, diplomová práce, katedra historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity, 1992; A. Šilbachová, *Demografická revoluce ve vývoji obyvatelstva v zázemí ostravské průmyslové oblasti*, diplomová práce, katedra historie Pedagogické fakulty v Ostravě, 1984; H. Malurová, *Vývoj rodiny v zázemí ostravské průmyslové oblasti v etapě přechodu na novodobý model reprodukčního chování*, diplomová práce, katedra historie Pedagogické fakulty v Ostravě, 1991.

23A

* DEMO
GRAFIE

Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje

Již 34. rok se tento časopis jako jediný specializovaný čtvrtletník v Československu věnuje studiu vývoje obyvatelstva u nás i v zahraničí.

Na jeho stránkách najdete články jak o přirozené změně obyvatelstva, dlouhodobých trendech vývoje sňatečnosti, rozvodovosti, plodnosti a úmrtnosti, tak o migracích a skladbě obyvatelstva podle nejrůznějších hledisek. Četné příspěvky jsou zaměřeny na problematiku národnostní a sociální, pravidelně jsou otiskovány krátkodobé a dlouhodobé prognózy. Nedílnou součástí tvoří tabulková příloha o pohybu obyvatelstva v Československu v posledních pěti letech, v posledním roce podle měsíců, a její grafické zobrazení, jež takto podrobně vychází pouze v tomto časopise. Kromě článků a přehledů otiskuje revue i kratší zprávy a informace, recenze demografické produkce domácí i zahraniční, bibliografii československé demografie.

Vydavatelem Demografie je Federální statistický úřad, Sokolovská 142, 186 13 Praha 8, telefon redakce 814 2471. Cena jednoho výtisku je 17,- Kčs, roční předplatné ve výši 68,- Kčs přijímá Poštovní novinová služba.

Ludmila Fialová

VÝVOJ SŇATEČNOSTI V ČESKOSLOVENSKU V LETECH 1918-1988

Úvod

Československo vzniklo v roce 1918 jako stát silně heterogenní - ekonomicky, sociálně, národnostně i demograficky. Tyto rozdíly byly do značné míry způsobeny předchozími odlišnými podmínkami vývoje jednotlivých územních celků, z nichž byl nový stát vytvořen. Západní země (Čechy, Morava a Slezsko) byly průmyslově rozvinutější než východní (Slovensko a Podkarpatská Rus),¹ kde převažovalo zemědělství, v českých zemích byl také vyšší podíl městského obyvatelstva, byl zde vyšší podíl osob zaměstnaných v obchodu a ve službách, vyšší úroveň vzdělanosti. Na Slovensku přetrvávaly výrazněji prvky feudální struktury, významný vliv si uchovávaly církevní instituce, životní úroveň byla v průměru nižší. Lišily se i některé předpisy rodinného a dědického práva, které vycházelo z práva uherského.

Rozdíly byly již při vzniku státu i v charakteru a v úrovni reprodukce obyvatelstva. V českých zemích byla úroveň plodnosti i úmrtnosti nižší než na Slovensku, rozdíly byly i co se týče sňatečnosti, a ve skladbě obyvatelstva podle věku a rodinného stavu. S rozvojem demografie od šedesátých let, a zejména od let sedmdesátých, souvisí i to, že největší zájem odborníků byl namířen na studium trendů po druhé světové válce, které se i přes svůj aktuální význam stávaly postupně minulostí, přičemž studium diferencí populačního vývoje mezi českými zeměmi a Slovenskem v nich zaujímal trvalé místo.² V relaci k pozornosti věnované vývoji porodnosti nebo úmrtnosti zaujímal sice sňatečnost místo poněkud v ústraní, přesto však existuje řada studií zabývajících se jejím vývojem u nás respektive metodami jejího studia.³ Při tom bylo využíváno i novějších poznatků zahraničních.⁴

Při studiu vývoje obyvatelstva Československa za celou dobu jeho existence je třeba zohlednit fakt, že v letech 1938-1945, kdy byly české země okupovány a Slovensko bylo samostatným státem, nejsou pro celé území srovnatelná data demografické statistiky. Proto bylo celé období předběžně rozděleno na tři etapy, z nichž každá je určitým způsobem specifická, i pokud jde o sňatečnost. Je to patrné i z připojených grafů a tabulek. Na obrázku 1 je zobrazen úhrn sňatečnosti svobodných osob (mužů i žen)

mladších padesáti let, na obrázku 2 změny ve sňatečnosti svobodných mužů ve věku 20 (resp. 21) až 24 let a na obrázku 3 totéž pro svobodné ženy ve stáří 16-19 a 25-29 let; jak bude vysvětleno dále, jde o věkové skupiny, v nichž se změny ve sňatečnosti obyvatelstva projeví, zejména v českých zemích, nejvíce. Hodnoty zanesené do grafů byly počítány z věkových skupin.⁵ Na grafech lze sice pozorovat jak kolísání ukazatelů, jež jsou důsledkem krátkodobých změn způsobených časováním sňatků, tak dlouhodobější trendy. Vybrané charakteristiky sňatkového věku obsahuje tabulka 1, dopad těchto změn na skladbu snoubenců podle rodinného stavu tabulka 4, pro doplnění je připojen i podíl svobodných osob v populaci ve věku 25-29 a 45-49 let, tabulka 3.

Hlavním cílem příspěvku bylo upozornit na některé tendence ve vývoji sňatečnosti v Československu. Vzhledem k významu prvních sňatků, kde bylo možno také sledovat nejvýraznější změny, byla pozor věnována především jim.

Tabulka 1a. Charakteristiky sňatkového věku obyvatelstva v letech 1920-1988 - všechny sňatky

Rok	Průměrný věk		Medián		Modus	
	ČR	SR	ČR	SR	ČR	SR
<i>Muži</i>						
1920	30,0	28,0	28,4	25,8	26,0	24,0
1930	29,0	27,3	26,8	25,2	24,5	23,4
1937	30,2	28,7	27,8	26,7	25,7	24,0
1950	28,8	27,9	26,0	25,8	24,8	24,8
1960	27,6	26,7	25,0	24,8	22,9	23,2
1970	26,5	25,6	23,8	23,6	22,7	22,6
1980	27,8	25,7	24,8	24,0	22,9	23,1
1988	27,6	26,2	24,6	24,2	22,9	23,1
<i>Ženy</i>						
1920	26,6	24,0	25,1	22,4	23,7	20,5
1930	25,9	23,4	23,9	21,8	22,1	20,7
1937	26,7	24,4	24,9	23,3	23,7	23,0
1950	25,2	23,8	22,7	21,9	20,5	20,1
1960	23,9	22,9	21,2	21,0	19,6	18,9
1970	23,6	22,6	21,3	21,0	19,9	20,1
1980	24,8	23,1	21,9	21,5	19,4	19,7
1988	24,8	23,4	21,9	21,6	19,5	19,7

Prameny a metodika výpočtu srv. poznámku 5

Tabulka 1b. Charakteristiky sňatkového věku obyvatelstva Československa - první sňatky

Rok	Průměrný věk		Medián		Modus	
	ČR	SR	ČR	SR	ČR	SR
<i>Muži</i>						
1920	28,6	26,1	27,6	25,3	26,0	24,0
1930	27,3	25,8	26,3	24,8	24,5	23,4
1937	28,4	27,1	27,5	25,8	25,7	24,0
1950	26,1	26,1	25,3	25,4	24,7	24,8
1960	25,4	25,4	24,3	24,4	22,8	23,2
1970	24,1	24,3	22,7	23,4	22,6	22,5
1980	24,6	24,3	23,7	23,5	22,8	23,0
1988	24,5	24,6	23,5	23,7	22,8	23,0
<i>Ženy</i>						
1920	25,5	22,7	24,6	21,9	23,7	20,5
1930	24,7	22,6	23,6	21,6	22,1	20,7
1937	25,8	23,8	24,9	23,0	23,7	22,9
1950	22,7	22,2	21,7	21,5	20,5	20,0
1960	21,4	22,4	20,6	20,7	19,5	18,8
1970	21,1	22,0	20,6	20,8	19,8	19,8
1980	21,4	22,3	19,7	21,3	19,4	19,4
1988	22,1	22,5	20,8	21,2	18,9	19,2

Prameny a metodika výpočtu, srv. poznámku 5

Období 1918-1938

Bezprostředně po skončení první světové války byla úroveň sňatečnosti obyvatelstva vysoká. Maximum zaznamenané v letech 1918-1920 bylo typickou kompenzační vlnou následující po čtyřech válečných letech s minimální úrovní sňatečnosti. Byla hromadně uzavírána manželství, která byla válkou buď znemožněna nebo pro nepříznivé poměry odložena, zvýšil se počet sňatků ovdovělých osob (především válečných vdov). Kromě toho vstupovaly v českých zemích do věku nejvyšší sňatečnosti poslední velmi početné generace narozené v letech, kdy se začalo prudce zrychlovat tempo poklesu plodnosti (absolutní počty narozených začaly definitivně klesat až po roce 1902).⁶ Na Slovensku se pokles plodnosti v generacích osob vstupujících do manželství ještě projevovat nemohl, tam počet osob ve věku nejvyšší sňatečnosti ve 20. letech trvale rostl.⁷

Avšak již od roku 1923 se počty nově uzavíraných manželství začaly snižovat, ukazatele sňatečnosti poklesly. V následujících letech sledovaly hodnoty úhrnné sňatečnosti svobodných osob vcelku pragmaticky vývoj hospodářský: v druhé polovině dvacátých let, v souvislosti s mírným oživením ekonomiky, se zvyšoval i počet sňatků, jež byl následován rychlým a hlubokým poklesem spojeným s hospodářskou krizí, která zasáhla

Československo v roce 1930 a přešla do stadia oživení až v druhé polovině 30. let, tedy těsně před politickou krizí roku 1938.⁸

Třebaže uvedné trendy byly v zásadě shodné na celém území Československa, některé okolnosti vtiskávaly vývoji v jednotlivých zemích odlišné rysy. Šlo především o to, že obyvatelstvo českých zemí a Slovenska vstupovalo do nového státu s jinými sňatkovými zvyky. A to se projevovalo již ve 20. letech ve všech ukazatelích sňatečnosti. V českých zemích byl v této době průměrný věk při prvním sňatku 27-29 let u mužů a 24-25 let u žen (přesnější údaje jsou uvedeny v tabulce 1), avšak v českých zemích existovala v této době diferenciacce, pokud jde o věk při sňatku, který se lišil nejen pokud jde o sociální postavení snoubenců, ale i regionálně, neboť zatím přetrvávaly rozdíly historicky vzniklé od 18. století: vyšší věk při prvním sňatku byl charakteristický zejména pro obyvatele měst a průmyslových oblastí vůbec, nižší pro osoby žijící na venkově, zejména pak v zemědělských oblastech jižní Moravy.⁹ To, že věk při sňatku byl trvale vyšší již několik generací, dokládá i podíl svobodných osob ve věku 45-49 let: z mužů bylo v roce 1921 v tomto věku svobodných 7 %, z žen 10 %.

Na Slovensku se však muži ženili v průměru ve věku 25-26 let, ženy se vdávaly ve věku 22-23 let (i zde byl věk při sňatku vyšší ve městech);¹⁰ trvale svobodných zůstávalo v populaci jen asi 5 % mužů i žen. V řádu sňatečnosti populace českých zemí tak nalezneme určité rysy, kterými se vyznačovaly na přelomu 19. a 20. století populace západoevropské a které nazval J. Hajnal evropským typem sňatečnosti. Slovensko se naopak blížilo poměrům soudobé jihovýchodní Evropy.

Ve 20. letech se sňatkový věk v českých zemích mírně snižoval, na Slovensku, zejména u mužů, stoupal. Sňatkové poměry se tak sblížovaly. I přes nepříznivý vliv krizových let z počátku 30. let, který se projevil opětovným vzestupem středních hodnot věku, v němž jsou uzavírány první sňatky, a celkovým poklesem počtu uzavíraných sňatků, byl v roce 1937 průměrný věk u prvních sňatků u mužů v českých zemích jen o 1,3 roku vyšší než na Slovensku a u žen jen o 2 roky.

V téže době se však začaly projevovat rozdíly ve skladbě snoubenců podle rodinného stavu. Po první světové válce byl podíl ovdovělých snoubenců mimořádně vysoký v českých zemích i na Slovensku, což souviselo s vysokými oběťmi na životech za války a také s odkladem sňatků do doby poválečné.¹¹ Pak se počet sňatků ovdovělých rychle snižoval. Avšak podíl svobodných snoubenců nerostl úměrně tomuto poklesu, neboť se zároveň zvyšoval počet rozvedených (hlavně mužů), uzavírajících nový sňatek. Šlo však o nízké hodnoty, které byly v českých zemích vždy vyšší než na Slovensku (v českých zemích byl vyšší podíl osob bez vyznání nebo osob nábožensky vlažných, pro které nepředstavovala svátost manželství nepřekonatelnou překážku pro další legální svazek jako pro věřící katolíky). Ve 30. letech již bylo mezi ženichy v českých zemích téměř 4 % rozvedených mužů a z nevěst 2,5 % rozvedených žen, na Slovensku to však nebyla ani polovina těchto hodnot.

Období 1939-1944

Z let 1939-1944 se nezachovala data o přirozené měně obyvatelstva z území celého Československa. Věrohodné údaje jsou pouze za české obyvatelstvo tzv. Protektorátu Čechy a Morava, pro ostatní území byla data zpětně odhadnuta po roce 1945.

Válka měla na podmínky života populace českých zemí značný dopad. Avšak vzhledem ke specifickým tzv. Protektorátu byl průběh ukazatelů sňatečnosti v tomto období ve srovnání s vývojem za první světové války do určité míry překvapující (tabulka 4). Sňatečnost, především sňatečnost mladých lidí, se zejména v prvních letech protektorátu začala rychle zvyšovat. V roce 1937 byl věkový medián prvních sňatků všeho obyvatelstva (československá statistika v tomto období nerozlišovala věk při sňatku podle národnosti) 27,5 roku u mužů a 24,9 roku u žen. V roce 1938 činila tatáž data pro české obyvatelstvo Protektorátu 28,1 roku pro muže a 25,0 roku pro ženy. Z údajů zároveň vyplývá, že v předválečné republice nebylo zřejmě v charakteru sňatečnosti větších rozdílů mezi Čechy a Němci, neboť zvýšení průměrného věku při sňatku (spolu s absolutním poklesem počtu uzavíraných sňatků v roce 1938) nepochybně souviselo s politickou krizí, jež vyvrcholila na podzim roku 1938 odtržením území obývaných německou menšinou. Medián věku, v němž jsou uzavírány první sňatky se do roku 1944 snížil na 26,4 roku u mužů a 22,5 roku u žen. Tyto velké změny ve sňatkovém věku, zejména u žen, byly do určité míry způsobeny také deformacemi věkové struktury. Málo početné generace narozené v letech 1914-1918 se dožívaly na konci války 26-30 let, tedy věku, kdy se před válkou ještě sňatky běžně uzavíraly. Tento faktor však nebyl rozhodující: v průběhu válečných let se v českých zemích průměrný věk při prvním sňatku evidentně snížil jak u mužů tak u žen a stoupal podíl osob žijících v manželství v mladším věku.

Důvodů k vzestupu sňatečnosti mladých lidí bylo několik. Jedním z nich byl sám předchozí vývoj ve 30. letech, kdy byla sňatečnost obecně nižší především z důvodů nepříznivé sociální situace obyvatelstva a mladé generace obzvláště: mládež byla nejčastěji postižena nezaměstnaností, výdělky byly nízké a nejisté. Vzestup zaznamenaný v letech 1936-1937 se v roce 1938 zastavil. Jestliže tedy od roku 1939 sňatečnost opět stoukala, byl tento vzestup do určité míry i kompenzací předchozího poklesu.

Větší vliv však asi měla prudká změna životních podmínek mladé generace, jež s sebou nesl rozpad první Československé republiky a následně vyhlášení tzv. Protektorátu v březnu 1939. Byla rozpuštěna československá armáda a zrušena branná povinnost, v listopadu 1939 byly uzavřeny české vysoké školy. Již v průběhu roku 1939 však byla zároveň eliminována dosud poměrně vysoká nezaměstnanost, a to včetně zapojení do práce uprchlíků z pohraničí, ze Slovenska i z Podkarpatské Rusi. Už to samo o sobě zvýšilo počet osob, které mohly pomýšlet na založení vlastní domácnosti. Jak vojenská služba, tak studium na vysoké škole bylo přítom

záležitostí mužů, zvýšil se tedy počet potenciálních ženichů, kteří však byli relativně mladší.

Tabulka 2. Průměrný sňatkový věk a věkový medián prvních sňatků, české obyvatelstvo na území tzv. Protektorátu Čechy a Morava

Rok	Muži		Ženy	
	průměr	medián	průměr	medián
1938	28,7	28,1	25,6	25,0
1939	27,8	27,5	24,5	24,0
1940	28,0	27,6	24,1	23,3
1941	28,0	27,6	24,0	22,9
1942	27,6	27,2	23,6	22,5
1943	27,8	27,1	24,1	22,7
1944	27,4	26,4	23,8	22,5
1945+	27,4	27,2	24,1	23,1

+ české obyvatelstvo českých zemí

Pramen: Československá statistika, počítáno z věkových skupin.

Zároveň začala protektorátní vláda s plněním smluv ohledně najímání pracovních sil na práce do Německa. Byla vyhlášena pracovní povinnost. Jednou z možností, jak se totálnímu nasazení vyhnout, bylo uzavřít sňatek, zejména z počátku, kdy se povinný odchod za práci do Německa vztahoval jen na svobodné. Mobilizace do práce v Německu se při tom týkala celých ročníků. Např. v roce 1942 byli na práce mobilizováni všichni muži a ženy narození v letech 1918-1922 (tedy ve věku 20-24 let), v následujícím roce ročník 1924 (19letí).¹²

Šlo o velmi početné ročníky, takže vzestup jejich sňatečnosti výrazně ovlivnil i úhrnné údaje. Značný byl zejména vzestup sňatečnosti dívek mladších 20 let. V roce 1938 bylo nevěst mladších 20 let pouze 11 %, v letech 1939-1944 21 % (v roce 1941 dokonce 25 %) - to nemohlo být způsobeno pouze změnami ve věkové struktuře populace (věková skladba obyvatelstva Protektorátu bohužel není k dispozici). Avšak zdá se, že povinné pracovní zapojení dívek usnadňovalo navazování kontaktů s mladými muži a částečně přispívalo k relativní nezávislosti na rodičích. Řada manželství však byla uzavírána pod tlakem strachu z nejistoty, kterou představoval odchod do Německa, i v podmínkách, ve kterých by bylo před válkou asi ke sňatku nedošlo: novomanželé často neměli ani vlastní byt.

Zdá se, že na Slovensku se sňatkové poměry během druhé světové války výrazněji nezměnily. Ke konci války však sňatečnost mírně klesala, zejména v roce 1944, v době Slovenského národního povstání a posléze během válečných operací na území Slovenska. Opětovné zvýšení vlivu katolického kléru na každodenní život věřících vedlo ke snížení počtu rozvodů a tím i k nižšímu počtu sňatků rozvedených, takže diference mezi

českými zeměmi, kde rozvodovost i za války trvale stoupala, se v tomto ohledu ještě zvýšila.

Období po roce 1945

Po druhé světové válce se vytvořila nová populační základna Československa národnostně (odsunem Němců z českého pohraničí a reemigrací Čechů bylo dosaženo 94 % podílu Čechů a Slováků na obyvatelstvu státu), i sociálně (rozsáhlé znárodnění, které započalo hned v roce 1945, ale které akcelerovalo od roku 1948 v podstatě během následujících patnácti let zjednodušilo sociální skladbu obyvatelstva na dělníky, členy družstev a zaměstnance). Jednotná mzdová soustava uplatňovaná v celém národním hospodářství výrazně nivelizovala mzdovou hladinu a tím i životní úroveň obyvatelstva. Projevil se výrazný trend k homogenizaci společnosti, tím i ke stírání rozdílů v demografickém chování, pokud v některém prostředí ještě přetrvávaly.

Krátkodobé výkyvy v úrovni sňatečnosti v první poválečné dekádě dokumentují úzkou spojitost sňatkových poměrů se sociálním vývojem. Nejprve se sňatečnost zvýšila a až do počátku 50. let dosahovala nadprůměrných hodnot. I tentokrát je možno část tohoto zvýšení klást na vrub poválečné kompenzační vlně (neboť ne všichni se za války rozhodli k předčasnému sňatku a více než čtyři sta tisíc mladých lidí během války pracovalo mimo), část souvisela se změnami věkové struktury (podle předválečného hlediska vstupovali do věku vysoké sňatečnosti muži narození v první polovině 20. let), ale částečně šlo asi i o určitou anticipaci. Zejména v českých zemích totiž přetrvával i nadále trend ke snižování věku při sňatku.

Roky následující bezprostředně po skončení války byly roky poválečné euforie, obnovy národního hospodářství. V počtu uzavíraných sňatků se následně asi odrazila i některá legislativní opatření: například od roku 1950 se snížil věk plnoletosti u mužů i u žen z dokončeného 21. roku na dokončený 18. rok s tím, že soudce mohl nadále povolit sňatek maximálně osobě o dva roky mladší.¹³ Tím byly definitivně odstraněny sňatky dívek mladších 16 let, jichž bývalo pravidelně sice více na Slovensku (ještě v roce 1949 byly 3 % nevěst mladších 16 let), ale které nechyběly ani v českých zemích (0,2 % v téže roce). Zároveň byl zaveden obligatorní občanský sňatek, čímž bylo jeho uzavření v některých případech usnadněno, a nejen u rozvedených. Vyskytly se však i faktory, které uzavírání manželství nepřály. V červnu 1953 byla provedena měnová reforma, jež výrazně snížila finanční prostředky obyvatelstva a se kterou lze dát do souvislosti nízký počet uzavíraných sňatků v letech 1953-1955. Přechodný nárůst zaznamenaný v roce 1956 souvisel nepochybně s ohlášeným zrušením instituce věna od 1. 1. 1957 - v roce 1957 se také uzavřelo podstatně méně sňatků.

V následujících letech intenzita sňatečnosti trvale klesala, ale průběh tohoto poklesu se v českých zemích poněkud odlišoval od vývoje na Slovensku. Pouze v 70. letech došlo u obou populací k opětovnému

mírnému vzestupu sňatečnosti, jež však souvisel s některými opatřeními na zvýšení úrovně natality, která byla přijata na přelomu 60. a 70. let. Tento vzestup se projevil více u populace českých zemí a více u žen než u mužů. V 80. letech se úroveň sňatečnosti opět mírně snížila.

Tabulka 3. Podíl svobodných osob ve věku 25-29 let a 45-49 let v letech 1921-1988 (v promile)

Rok	ČSFR		ČR		SR	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
<i>25 - 29 let</i>						
1921	510	372	546	411	390	232
1930	435	307	457	329	353	235
1950	340	179	341	173	339	195
1961	258	100	249	90	278	119
1970	219	101	209	93	243	121
1980	237	109	233	89	244	148
1988*	285	125	274	104	304	160
<i>45 - 49 let</i>						
1921	66	90	71	101	46	48
1930	61	99	63	109	54	63
1950	58	90	60	93	53	81
1961	54	62	56	60	48	68
1970	57	50	59	46	51	59
1980	61	35	58	30	65	45
1988*	66	38	62	32	75	51

* bilance k 31. prosinci

Uvedený vývoj poměrně dobře dokumentuje ukazatel úhrnné sňatečnosti svobodných osob (jejichž podíl na úhrnu snoubenců sice trvale klesal, ale kteří i ve druhé polovině 80. let tvořili více než tři čtvrtiny všech snoubenců). Tento ukazatel dosáhl vrcholu v roce 1946, a i když zůstal na poměrně vysoké úrovni až do roku 1950, již od roku 1947 se soustavně snižoval. U žen se snížil pod hodnotu 100 % v první polovině 60. let, v letech 70. sice mírně vzrostl, ale 100 % již nedosáhl, v 80. letech dále klesal. U mužů klesl definitivně pod úroveň 100 % také již v první polovině 60. let, po mírném zpomalení na počátku 70. let jeho pokles pokračoval, aby se v 80. letech ustálil na úrovni kolem 90 %. V českých zemích byly hodnoty úhrnné sňatečnosti svobodných zpravidla vyšší než na Slovensku, ale hlavní rys vývoje byly u obou populací stejné. Na konci 80. let sňatkové poměry, jak je charakterizuje tento ukazatel, signalizovaly, že se mírně snížil podíl osob, které vstupují do manželství: v 50 letech věku by za této úrovně sňatečnosti mělo zůstat svobodných asi 10 % ženské i mužské populace).

Co však v sobě tento vývoj skrývá?

V českých zemích a částečně i na Slovensku se po roce 1945 významně snížil věk při prvním sňatku u mužů i u žen. Průměrný věk při prvním sňatku u mužů klesl do roku 1970 v českých zemích na 24,1 roku, na Slovensku na 24,3 roku. Ve srovnání s rokem 1930 to tedy byl pokles o 3,2 roku v českých zemích a o 1,5 roku na Slovensku. Mediální věk poklesl ještě významněji: na 22,7 v českých zemích a na 23,4 na Slovensku. Obdobně se snížil i věk modální (na 22,5 roku v českých zemích a na 22,6 na Slovensku; srv. tabulku 1). Pokles hodnot se po roce 1970 změnil v mírný vzestup, takže v roce 1988 byl tabulkový průměrný věk při prvním sňatku 24,5 roku v Čechách a 24,8 roku na Slovensku.¹⁴

Obdobný vývoj byl u ženské populace. Nejnižší hodnoty ukazatelů průměrného věku při prvním sňatku, věku mediálního i modálního byly zaznamenány také na přelomu 60. a 70. let: v České republice se tehdy ženy poprvé vdávaly v průměru ve věku 21,1 roku, na Slovensku 22leté. Proti roku 1930 činil pokles v českých zemích 3,6 roku, na Slovensku pouze 0,6 roku. Mediální věk se snížil na 20,6 roku v českých zemích a na 20,7 roku na Slovensku, modální věk klesl pod 20 let. V 70. a 80. letech se průměrné hodnoty v České republice mírně zvýšily, ale u slovenských žen byl tento vzestup nevýrazný.

Změny průměrných hodnot odrážejí vývoj sňatečnosti svobodných podle věku. Sňatečnost dívek 16-19 letých (do roku 1953 včetně nevěst mladších) činila před válkou 20-30 sňatků na 1000 stejně starých žen v českých zemích a 50-60 na Slovensku. V roce 1946 odpovídaly hodnoty na Slovensku předválečné hladině, v českých zemích již dosahovaly 40 promile - což zpětně potvrdilo, že během druhé světové války se sňatečnost mladých žen v Čechách a na Moravě skutečně zvýšila, že růst jejich podílu ze všech nevěst nebyl dán jen deformacemi věkové struktury. Rychlejší vzestup sňatečnosti dívek mladších 20 let v českých zemích než na Slovensku v následujících letech vedl k tomu, že na počátku 60. let se hodnoty u obou populací vyrovnaly na hladině téměř 90 promile. Na Slovensku, kde bylo nejvyšších hodnot dosaženo v letech 1959-1960, se však již projevovaly známky mírného poklesu, jímž se pak vyznačovala celá 60. léta, v českých zemích se od této doby sice úroveň sňatečnosti mladých žen výrazněji neměnila, ale byla nadále vždy vyšší než na Slovensku.

Bylo tomu tak i v období přechodného zvýšení sňatečnosti v 70. letech, které se v Čechách a na Moravě projevilo výrazněji než na Slovensku. V letech 1974 a 1975 přesáhla dokonce sňatečnost českých dívek ve věku 16-19 let sňatečnost dívek ve věku 20-24 let. Pokles hodnot na přelomu 70. a 80. let znamenal návrat k úrovni let šedesátých.

Podobný trend mělo i uzavírání prvních sňatků žen starších 20 let. Ještě po roce 1945 se mezi oběma populacemi po určité době udržovaly rozdíly, známé z meziválečného období. V českých zemích byla tedy sňatečnost žen ve věku 20-29 let vyšší než na Slovensku. Na Slovensku se ve 40. a 50. letech sňatečnost žen ve věku 20-24 let přiblížila situaci v českých zemích: u obou byla její úroveň zhruba stejná jako v českých zemích na konci 30. let (kolem

100 sňatků svobodných na 1000 stejně starých žen). Úroveň se však z roku na rok mohla mírně měnit - výraznější výkyv zpravidla následoval po výkyvu ve sňatečnosti dívek mladších 20 let a byl zrcadlový: zejména vzestup sňatečnosti dívek ve věku 16-19 let v 70. letech koresponduje se poklesem sňatečnosti dívek ve věku 20-24 let na počátku 80. let.

Změny ve sňatečnosti mladších žen nezůstaly bez vlivu na sňatkové poměry ve starším věku, a to zejména v českých zemích. Relativně vyšší úroveň sňatečnosti žen starších 25 let se po roce 1945 začala v českých zemích rychle snižovat. V poválečném období klesala však také na Slovensku, kde však byl tento pokles důsledkem vzestupu během krátké poválečné kompenzační vlny (vzestup sňatečnosti ve vyšším věku v letech 1945-1947 byl právě dokladem kompenzačního charakteru vzrůstu slovenské sňatečnosti po skončení války). Do roku 1965 se snížila sňatečnost svobodných dívek ve věku 25-29 let u obou populací na necelá 4 % (zatímco v českých zemích byla před válkou 40-50 % a na Slovensku kolem 30 %). Přes mírný vzestup se v následujících třech dekádách sňatečnost svobodných žen ve věku 25-29 let neměnila a zůstávala na úrovni pod 20 %, při tom od roku 1954 v českých zemích níže než na Slovensku.

Vývoj sňatečnosti svobodných mužů měl rysy podobné. Oproti situaci před druhou světovou válkou vzrostla sňatečnost českých mužů ve věku 20-24 let, s kulminací na počátku 60. let. Na Slovensku byl vzestup na konci 40. let v podstatě návratem k úrovni z přelomu 20. a 30. let a stejně tak opětovný vzestup ve 2. polovině 50. let. Na Slovensku bylo maxima sňatečnosti svobodných mužů ve věku 20-24 let dosaženo až na počátku 70. let. Ve značném poklesu úrovně v 50. letech se promítají především deformace věkové struktury, neboť do věku nejvyšší sňatečnosti dospěl nízký počet dívek (potenciálních nevěst) narozených v letech 1933-1937. V 70. a 80. letech se sňatečnost mužů ve věku 20-24 let snižovala až na úroveň, jaké dosahovala na přelomu 40. a 50. let (100 sňatků svobodných na 1000 stejně starých mužů).

Vývoj sňatečnosti svobodných mužů ve věku 25-29 let byl v podstatě zrcadlový. Po poválečném vzestupu intenzita sňatečnosti svobodných mužů v tomto věku trvale klesala, neboť šlo stále více o věk, kdy byly již více než dvě třetiny mužské populace alespoň jednou ženaté. Po roce 1946 již nebylo větších rozdílů mezi muži české a slovenské populace, sňatečnost českých mužů však byla zpravidla nižší. Rozdíly kromě toho postupně zanikly. Dlouhodobý pokles dosáhl svého nadiru na přelomu 70. a 80. let, kdy úroveň 40 promile u 25-29 letých mužů byla po dobu trvání Československa vůbec nejnižší. V českých zemích se tak poměr úrovně hodnot ve věku 20-24 a 25-29 let obrátil a je vyšší u mladších mužů (jak tomu ale bylo s výjimkou 40. let trvale na Slovensku). Na Slovensku byl průběh zdánlivě jednoznačnější, ale i zde znamenal vývoj po roce 1945 zcela zřejmě zvrácení trendu započatého ve 20. letech, jenž směřoval k vzestupu sňatečnosti mužů ve věku 25-29 let, tedy k mírnému zvyšování věku při vstupu do prvního manželství, jak to bylo patrné i z dalších středních hodnot.

O změnách ve vývoji sňatečnosti vypovídají i změny ve skladbě obyvatelstva podle rodinného stavu: podíl svobodných osob v populaci Československa, zejména českých zemí, po roce 1930 klesal. Především podíl svobodných ve věku 25-29 let je od roku 1950 v českých zemích trvale nižší než na Slovensku a od roku 1961 dosahuje 10 % u žen a kolem 20 % u mužů, i když s mírným vzestupem v 80. letech, pokud je to možné odvozovat z bilancí rodinného stavu obyvatelstva. Tentýž trend ale dokládají i hodnoty podílu svobodných ve věku 45-49 let, které poklesly u žen v České republice na 3 % v roce 1980, u mužů na 6 %, v obou případech níže než na Slovensku (5 % u žen a 8 % u mužů).

Populace Československa se v roce 1980 téměř ve všech ukazatelích sňatečnosti lišila od situace v roce 1930 respektive 1950. Změny, k nimž došlo, byly mnohem intenzivnější v českých zemích než na Slovensku. Přitom se relace hodnot většiny ukazatelů obrátily v tom smyslu, že v České republice od 60. let mladí lidé uzavírají sňatky více a častěji než jejich vrstevníci ve Slovenské republice, že jich trvale svobodných zůstává méně, zatím co do té doby tomu bylo naopak (a diference byly podstatně větší).

Poněkud odlišný trend zaznamenal vývoj sňatečnosti ovdovělých respektive rozvedených osob. Mezi českými zeměmi a Slovenskem v podstatě není rozdílů v trendu a v intenzitě sňatečnosti osob ovdovělých. Jejich sňatečnost trvale klesala v obou republikách vcelku shodně a stejně tak klesal i podíl ovdovělých ženichů a nevěst. Ještě na konci 40. let bylo mezi ženichy 6 % vdovců, v 80. letech jich bylo již jen 1-2 %. U nevěst se snížil v téže době podíl vdov ze 4 % na 1-2 %. Tento trend souvisí bezpochyby se skutečností, že v Československu ubývá vdov, ale hlavně vdovců v mladším věku, kdy manželství zaniknou dříve rozvodem. A dále má na sňatečnost ovdovělých žen zřejmě nezanedbatelný vliv stávající legislativa, neboť ovdovělá žena, mající nárok na vdovský důchod, tento nárok provdáním ztrácí. Proto, i přes relativně vysokou úmrtnost především mužů již od středního věku a přes vysoký podíl vdov v populaci, je jen minimálně úředních sňatků ovdovělých žen. I když si mnohé z nich opět partnera najdou, volí raději formu nesezdaného soužití než opětovný sňatek.

Přesto klesl v poválečném období v českých zemích podíl svobodných snoubenců u obou pohlaví na 77 %; u mužů z 86 % a u žen z 90 %. V 80. letech již připadala pětina sňatků na sňatky rozvedených osob. Na Slovensku sice podíl rozvedených také stoupl, ale zatím na necelou desetinu (9 % u mužů a 8 % u žen). I tento vývoj souvisí se vzestupem nestability uzavíraných manželství, zejména mladých lidí. Rozvedení mladí muži se po rozvodu rychle znovu žení, zatím co pro rozvedenou ženu, starající se zpravidla o jedno nebo dvě děti, je uzavření dalšího manželství obtížnější a nezdědka je může realizovat až po odchodu dětí z prvního manželství z domova. V populaci tak roste i podíl rozvedených osob již od středního věku, i když není možné s určitostí říci, zda vzestup, jak jej zaznamenávají bilance obyvatelstva nebo sčítání lidu, je faktický nebo zda není poněkud nadhodnocen, nezachycením i nelegálních soužití.

Tabulka 4. Sňatky podle předchozího rodinného stavu snoubenců (v promile)

	Muži			Ženy		
	svobodní	vdovci	rozvedení	svobodné	vdovy	rozvedené
<i>Česká republika</i>						
1920-29	884	91	25	923	60	16
1930-39	887	76	38	940	34	26
1938-41 ⁺	878	64	58	921	34	44
1945-49	863	60	77	896	40	65
1950-59	857	39	104	875	27	98
1960-69	853	26	121	867	23	110
1970-79	808	22	170	817	21	162
1980-89	773	18	209	776	17	207
<i>Slovenská republika</i>						
1920-29	897	92	11	921	70	9
1930-39	900	84	16	947	40	13
1940-45	921	61	18	949	37	14
1950-59	921	40	39	939	32	29
1960-69	923	26	51	940	21	40
1970-79	913	18	70	928	16	56
1980-89	896	13	90	909	12	79

⁺ Na území tzv. Protektorátu,

Závěr

Pomineme-li vliv první a druhé světové války, je možné ve vývoji sňatečnosti v Československu rozlišit zhruba tři etapy. V první, spojené s existencí meziválečné republiky, se ve sňatečnosti obyvatelstva českých zemí mírně oslabovaly rysy typické pro západoevropské populace 19. století, kdežto na Slovensku se projevovaly spíše náznaky vývoje opačného. Tyto rozdíly, které tkvěly v předchozím značně odlišném sociálním vývoji obou zemí, v sobě zároveň nesly i rozdíly v rozvodovosti, s tím i četnosti uzavírání dalších sňatků rozvedenými.

Po roce 1938, v průběhu přibližně dvaceti let, zanikly rozdíly v charakteru sňatečnosti svobodných mezi českými zeměmi a Slovenskem. Toto vyrovnání znamenalo zásadní změnu sňatkových poměrů u české populace, neboť nová skutečnost byla velmi blízká předchozímu stavu na Slovensku. Sňatečnost ovdovělých dále klesala, přes nárůst podílu sňatků rozvedených se rozdíly mezi oběma populacemi udržovaly na zhruba stejné úrovni.

Ve třetím období, od počátku 60. let do konce let 80., se sňatkové poměry výrazněji neměnily, což zároveň znamenalo, že v obou republikách byla úroveň sňatečnosti především svobodných, blízké. Dívky i chlapci vstupovali do manželství velmi mladí (v Čechách a na Moravě mladší než na Slovensku), trvale svobodných zůstával jen malý díl. Výrazně se zvýšil podíl sňatků rozvedených.

V poválečném období se tak Československo, pokud jde o první sňatky, sice vnitřně homogenizovalo, ale zároveň se přiřadilo mezi ty evropské země, kde je věk při sňatku nejnižší (zhruba na úrovni Bulharska, Maďarska a někdejší Německé demokratické republiky).¹⁵

Důvody tohoto vývoje je obtížné osvětlit. Nesporný vliv měl politický a ekonomický systém, jež společnost vědomě unifikoval a vytvářel stereotypy chování, v tom i chování demografického. Na chování mladých lidí mohla mít i velký vliv zabezpečená trvalá zaměstnanost - v prostředí, v němž panovala stálá poptávka po pracovních silách všeho druhu nebylo obtížné najít práci a získat tak pocit osobní nezávislosti. Malý výběr životních možností, jež se omezovaly většinou na výběr vhodného zaměstnavatele, neboť pracovní postup a začasté i celá kariéra byla vlastně předem dána, snad obrátil větší zájem k rodině.¹⁶ Uzavřít sňatek ale také pro mladé lidi znamenalo téměř jedinou cestu jak se osamostatnit od rodičů a od určitého věku také důležitý atribut společenského postavení, známku dospělosti. Prestiž vdané ženy je v české i slovenské společnosti od určitého věku nepochybně vyšší než ženy svobodné, v české společnosti má z tohoto hlediska vyšší prestiž i žena rozvedená. Pro těhotnou dívku bylo z řady důvodů výhodnější uzavřít i neperspektivní manželství než se stát svobodnou matkou (i při dobrých legislativních podmínkách pro svobodné matky). To vzhledem k nízké úrovni předmanželské výchovy a k přezíravému pohledu na antikoncepci (zejména hormonální antikoncepce byla považována často za zdravotně závadnou) vůbec nebylo zanedbatelné (lze předpokládat, že v 80. letech až 40 % sňatků bylo uzavřeno z důvodu těhotenství snoubenky).

Ve vyšší úrovni sňatečnosti se projevila i legislativní preference rodiny, hlavně mladé rodiny (rodiče mladší 30 let). Systém daní preferoval ženaté muže a vdané ženy, mladí novomanželé dostávali bezúročně půjčky, jejichž část byla po narození dětí odepisována, byly jim přednostně přidělovány byty (i zde šla preference ruku v ruce s počtem dětí žijících v rodinách). Svou roli sehrály i sociální dávky, které se od 60. let poskytovaly rodinám studentů vysokých škol a vojínů prezenční služby. Jestliže v meziválečném období nebylo myslitelné, aby se zodpovědný mladý muž ženil před absolvováním vojenské služby právě s ohledem na ekonomické problémy, které by za jeho nepřítomnosti vyvstaly pro jeho rodinu, nárokem i na minimální sociální dávky spolu s možností sloužit teritoriálně nepřilíš daleko od domova tento ohled často padl. Rovněž okolnost, že mladí lidé získávají právní zletilost ve stále mladším věku (v roce 1918 ještě 24 let, od roku 1919 21 rok, od roku 1950 18 let), sehrála asi určitou roli v tom smyslu, že pro rodiče se stalo mnohem obtížnějším rozhodnutí svých dětí být jen radou ovlivňovat.

Tyto a další okolnosti, včetně precedentu z let druhé světové války, kdy se poprvé ve větším počtu uzavírala manželství bez ohledu na to, zda novomanželé měli vlastní byt, asi vedly k tomu, že se v českých zemích od 60. let nastolily sňatkové poměry zcela odlišné od situace v předchozí době. Lze předpokládat, že se změnou politického systému v roce 1989, jež ve svých důsledcích vede ke změnám systému ekonomického a sociálního,

dojde i ke změně demografického chování. Lze očekávat, že se změni i sňatkové poměry. Úroveň sňatečnosti pravděpodobně klesne a zároveň se asi zvýší věk při sňatku. Nepůjde však pouze o odklad sňatků, jaký byl pro české země typický v 19. a v první polovině 20. století, kdy snoubenci odkládali sňatek až do doby, kdy měli dost prostředků k vedení vlastní domácnosti (nebo zemědělského hospodářství nebo živnosti), je pravděpodobné, že mladá generace bude mít tendenci převzít některé modely chování současné západoevropské mládeže. To by se projevilo vzestupem nesezdaných soužití již v mladším věku a zároveň opětovným vzestupem počtu i podílu svobodných osob v populaci. Na kolik se tento trend prosadí v podmínkách trvalého nedostatku bytů je však obtížné předvídat.

V roce 1937 považoval Antonín Boháč za předčasné sňatky, kdy byl ženich mladší 25 let a nevěsta mladší než 21 rok. V uvedeném roce bylo možno takto označit v českých zemích pětinu sňatků mužů a osminu sňatků žen, na Slovensku u obou pohlaví třetinu. I když se v názoru Antonína Boháče bezpochyby odrážel i soudobý právní řád, stanovisko, že sňatky uzavírané v mladším věku jsou zpravidla labilnější a je jim třeba předcházet, zastává v Československu většina sociologů, demografů i právníků. Z tohoto hlediska by vzestup sňatkového věku mohl představovat pozitivní rys demografického chování, neboť v roce 1989 byly z ženichů plně dvě třetiny mladší 25 let a z nevěst polovina nepřesáhla 21. rok.

V každém případě je vývoj sňatečnosti v Československu příkladem úzkých vazeb demografického chování a sociálního systému a dokladem toho, jak rychle se demografické chování může adaptovat novým sociálním a ekonomickým podmínkám. Překvapující je spíše okolnost, že na změny podmínek reagovala zatím rychleji a výrazněji početnější populace českých zemí, kdežto na Slovensku se tradiční normy chování uchovávaly déle. Ale i to zřejmě souvisí s historickým sociálním vývojem Slovenska, kde si tradice uchovávala hlubší vliv na život jednotlivce než tomu bylo v českých zemích.

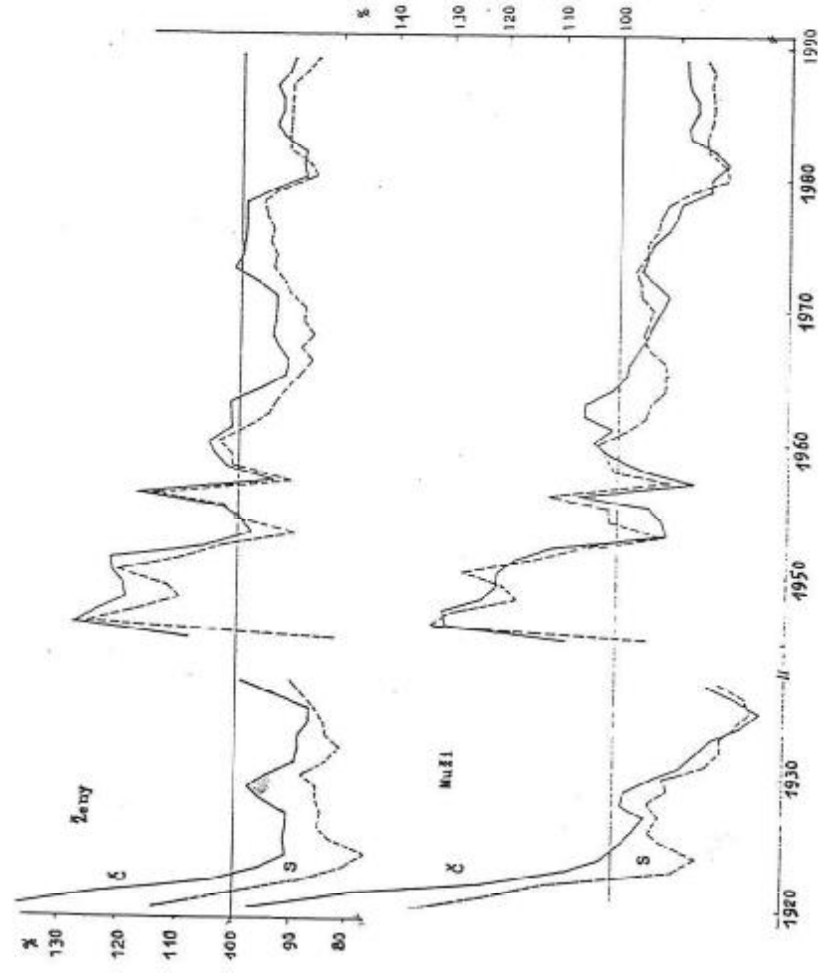
Poznámky

- 1) Článek se zabývá vývojem na dnešním území, bez Podkarpatské Rusi.
- 2) A. Boháč, "Obyvatelstvo v Československé republice." In: *Československá vlastivěda II, Národopis*. Praha 1936. V. Srb, *Obyvatelstvo v ČSSR*. VÚSEI Praha 1975. Týž, "Obyvatelstvo Československa v letech 1918-1978". *Demografie* 20, 1978, s. 289-316. M. Kučera, "Československo 1918-1988". *Demografie* 30, 1988, s. 3-8. Z. Pavlík - J. Rychtaříková - A. Šubrtová, *Základy demografie*. Praha, Academia, 1986.
- 3) I. Lesný, "Sňatečnost svobodných žen v ČSSR po druhé světové válce a její vztah k plodnosti prvního pořadí". *Demografie* 21, 1981, s. 15-21. M. Růžička - M. Kučera, "Sňatečnost svobodných v Československu". *Demografie* 9, 1967, s. 295-215. J. Rychtaříková, "Sňatečnost a plodnost nezletilých v ČSR". *Demografie* 28, 1986, s. 97-109. V. Srb, *Sňatečnost v ČSSR v letech 1950-1975*. Zprávy a rozbory FSÚ, Praha 1976. P. Vereš, "Sňatečnost". *Demografie* 33, 1991, s. 2-4.
- 4) A. J. Coale, "Age patterns of marriage." *Population Studies* 25, 1971, s. 193-214. J. Cserník, "Vývoj sňatečnosti svobodných v Maďarsku." *Demografie* 28, 1986, s. 118-127. J. Hajnal,

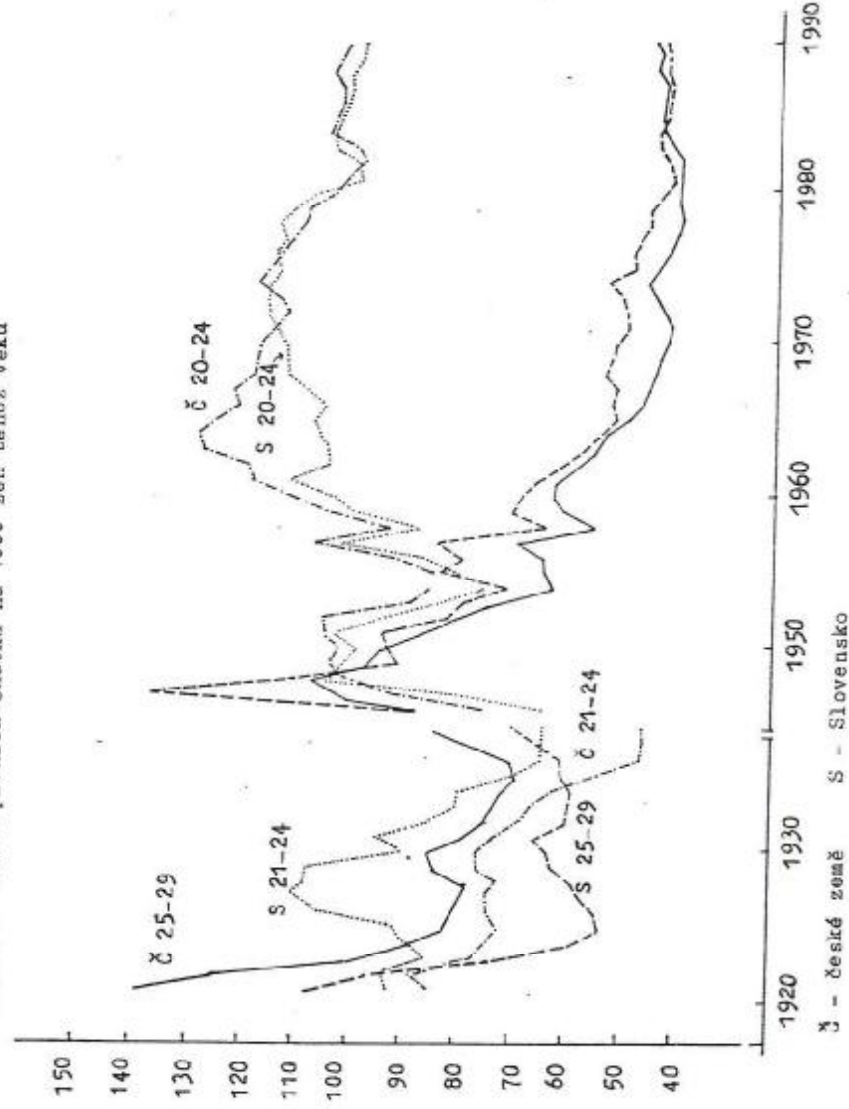
"European marriage patterns in perspective." In: *Population in History*, Londýn 1965, s. 101-143.

- 5) *Československá statistika, řada Pohyb obyvatelstva*. Podle jednotek věku byly tříděny pouze všechny sňatky (tj. souhrn sňatků svobodných, ovdovělých, rozloučených - později rozvedených - dochromady). Sňatky svobodných mladších padesáti let byly podle věku tříděny následovně: v letech 1919-1953 muži: 18-20, 21-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-49; ženy: 14-16, 17-20, 21-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-49; přitom od roku 1950 byla nejmladší věková skupina dívek vymezena věkem 15-16 let; po roce 1954 bylo třídění upraveno pro muže: 15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-49; pro ženy: 15-17, 18-19 a dále shodně jako pro muže. Teprve v roce 1990 bylo v rámci *Speciálních výstupů demografie* (Československá statistika, řada Dem, poř. číslo v řadě 3, FSÚ Praha 1990) publikováno třídění sňatků svobodných podle jednotek věku v letech 1984-1988. V tomto příspěvku, který je zaměřen na postižení dlouhodobějších trendů, nebylo těchto podrobných tabulek použito, takže celá řada byla počítána jednotným způsobem metodou váženého průměru. Pro počty obyvatel v daném věku v příslušném roce bylo použito dat publikovaných v materiálu *Věkové složení obyvatelstva v letech 1920-1937 a 1945-1979* (ČSSR, ČSR, SSR). Česká statistika 1981, svazek číslo 27, řada Dem, poř. číslo v řadě 1. ČSÚ Praha 1981, pro roky 1980-1987 dat o věkové skladbě obyvatelstva publikovaných ve výše uvedených *svazcích Pohybu obyvatelstva*. Protože oficiální údaje o složení obyvatelstva v letech 1938-1944 neexistují, nebyla pro toto období úhrnná sňatečnost svobodných počítána.
- 6) Z. Pavlík - J. Rychtaříková - A. Šubrtová, op. cit. s. 572. L. Fialová, "Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce". *Historická demografie* 15, 1991, s. 143-189.
- 7) P. Vereš, "Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910-1980". *Demografie* 28, 1986, s. 110-117.
- 8) V. Lacina, *Velká hospodářská krize v Československu 1929-1934*. Academia Praha 1984. Na str. 199 "Nezaměstnanost podle měsíců v letech 1929-1938."
- 9) L. Fialová, "Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce". *Historická demografie* 9, 1985, s. 89-122.
- 10) P. Vereš, op. cit.
- 11) A. Boháč, op. cit.
- 12) Počty osob totálně nasazených na práce v Německu v tis. osob - 1939: 94,9; 1940: 50,8; 1941: 46,0; 1942: 135,2; 1943: 47,3; 1944: asi 10; celkem asi 384 tis. osob. V. Král, *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938-1945*. Praha 1957. díl I., s. 190, díl III, s. 324.
- 13) Zákon č. 141/1950 Sb.
- 14) *Tabulky sňatečnosti svobodných ČSSR, ČSR a SSR za roky 1961-1988*. Československá statistika 1989, poř. číslo v roce 83, řada Dem, poř. číslo v řadě 6. FSÚ Praha 1989.
- 15) A. Monnier - J. Rychtaříková, "Comment l'Europe s'est divisée entre l'est et l'ouest". *Population* 46, 1991, s. 1617-1650.
- 16) I. Možný, *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Knižnice sociologických aktualit. Slon Praha 1991, 82 s. P. Vereš, "Sňatečnost". *Demografie* 33, 1991, s. 4.

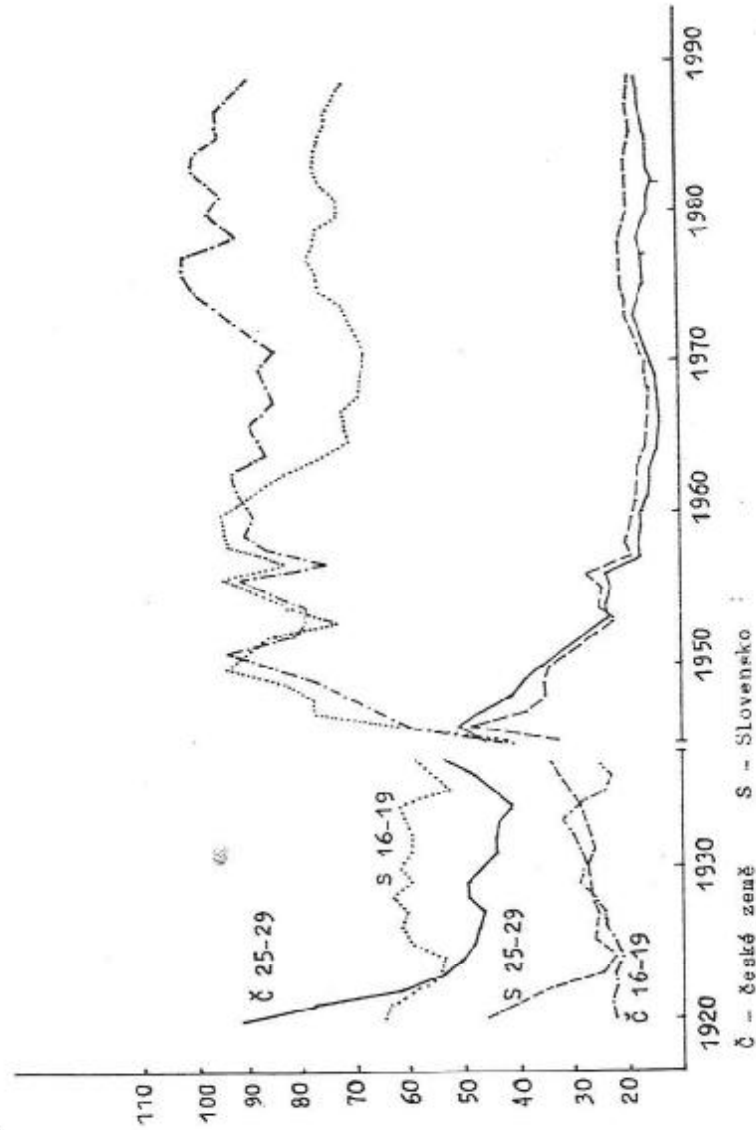
Obrázek 1 Úhrnná sňatečnost svobodných (Č - české země, S - Slovensko)

Obrázek 2 Počet prvních sňatků na 1000 žen téhož věku

Obrázek 3 Počet prvních sňatků na 1000 mužů téhož věku

Histoire des femmes en Occident

Réd. Georges Duby - Michelle Perrote. Bd 1-5, Paris, Plon 1991-1992.

Ženám historická věda dlouho věnovala daleko menší pozornost než mužům. Byly chápány spíše jako statická složka společnosti, zatím co muž jako subjekt jednající, a tudíž tvořící historii. Navíc naprostá většina pramenů pro napsání historie žen je dílem mužů, takže historik stojí před obtížným problémem odlišit skutečnou podobu ženy od představy, jež si o ní vytvořili muži.

Prvou vlnu zájmu historiků o ženu lze pozorovat v romantické historiografii 19. století. Pohled romantických historiků, stejně jako současných antropologů, byl však dosti subjektivní, neboť inklinoval ke ztotožnění ženské složky populace s přírodou v protikladu k mužské složce ztotožňované s civilizací. Pozitivistická historiografie, která ovládla univerzity na konci 19. století, prakticky vyloučila ženy ze svého zorného pole, neboť její zájem patřil oblastem života vyhrazeným mužům: věcem veřejným, politice. S určitou nadsázkou lze říci, že jako univerzální dějiny lidstva byly prezentovány dějiny mužů a zájem o dějiny žen byl přenechán druhořadým autorům, biografům a sběratelům historických anekdot.

Moderní historiografie žen se začala systematicky rozvíjet zhruba před dvěma desetiletími let. Přispěla k tomu řada faktorů. Především to bylo znovuobjevení rodiny jako základní složky společnosti. Rodina se dostala do středu zájmu historické antropologie, zdůrazňující na prvním místě vztahy přibuzenství a sexuality, a tudíž i ženský prvek. Dále to byl vliv školy Annales, rozšiřující předmět historické analýzy směrem ke každodennosti a k mentalitám. Nemalý vliv měl i zájem o marginální složky společnosti, o minority, emigranty, mlčící a umlčené, který se objevil v historiografii po roce 1968. A konečně to byl rostoucí vliv feministického hnutí, které si kladlo otázky po podstatě a charakteru žen a o jejich historických perspektivách.

Výsledky tohoto dvacetiletého zájmu se nyní pokusil shrnout šedesáti osmičlenný tým historiků vedený G. Dubym a Michelle Perrotovou v pětidílných "Dějinách ženy na Západě", které vyšly paralelně italsky ve Florencii a francouzsky v Paříži. Dílo zahrnuje období od řeckého starověku až po současnost. Pod "Západem", k němuž se upírá zájem autorského týmu, je tradičně chápána středozemní a atlantská část Evropy, v novější době též Severní Amerika. Toto geografické vymezení díla mj. odpovídá i intenzitě, s níž jsou dějiny ženy v poslední době v různých částech světa studovány.

Zatím co v prvním svazku je samostatně pojednáno Řecko a Řím, v dalších svazcích je evropský Západ chápán spíše jako celek, bez

výraznějšího regionálního zřetele, spíše se snahou vystihnout jeho společné rysy. Při nerovnoměrném zpracování jednotlivých otázek v různých zemích ovšem vzniká nebezpečí určité simplifikace a neodůvodněné generalizace. Tohoto nedostatku jsou si autoři sami vědomi. Další bádání jistě přispěje k modifikaci některých tvrzení, tak jako byl např. v průběhu plodné diskuse modifikován obraz ženy v merovejské společnosti. I tak je však po mém soudu syntetický, byť poněkud simplifikující pohled užitečnější než třetí regionálně pojatých příspěvků či kapitol.

Pokud se autoři snaží postihnout určité rozdíly, jde spíše než od odchylky teritoriální o rozdíly dobové a sociální. Dšlo se snažit postihnout a odlišit ženy různící se svými sociálními podmínkami, náboženskou vírou, etnickou příslušností, aniž by autoři přitom ztráceli ze zřetele dějiny "ženské komunity" jako celku. Nejde jim jen o dějiny žen, ale především o dějiny vztahu mezi oběma pohlavími a o důsledky proměn tohoto vztahu pro společnost.

Svazek věnovaný antice (redigovala Pauline Schmittová) je zahájen zajímavou analýzou představ o ženských božstvech jako pramene pro poznání vztahu k ženě, zvl. v řecké společnosti. Výklad pokračuje rozбором názorů antických filozofů, odlišného právního pojmání postavení muže a ženy a úkolů vyhrazených ženě v antickém manželství. V druhé části je rozebrána otázka ženských sociálních rituálů, např. úloha ženy v náboženském kultu, a v závěru je podrobena jednoznačně zamítavě kritice teorie matriarchátu.

V druhém díle, věnovaném středověku (redigovala Christiane Klapischová-Zuberová), jsou nejdříve probrány pohledy na ženu u těch autorů, kteří se na vytváření jejího obrazu ve středověku podíleli nejvíce - u kleriků a lékařů. Dále je probírána úloha ženy v rodině, její oděv a strava a jejich sociální konotace. Jednotliví autoři (respektive spíše autorky) dále probírají vliv římské, germánské a křesťanské tradice na postavení ženy, její úlohu ve feudálním systému 11.-12. století, kurtoazní model ženy, realizaci ženy v rodině, v mateřství, v určitých "ženských" řemeslech a hnutích (bekyně, ženská mystika). Závěr je věnován literárním projevům středověkých žen.

Poněkud odlišnou strukturu má třetí díl, věnovaný 16.-18. století (redigovaly Natalie Zemon Davisová a Arlette Fargeová). Začíná výkladem o ženské práci a o místu ženy v rodině, pak pokračuje přes otázky hygieny, ženské krásy a sexuality ke vzdělání ženy. Zvláštní kapitoly jsou věnovány řeholním sestram a účasti novověkých žen na politice, daleko více než v předchozích dílech je reflektováno umělecké ztvárnění ženy a rostoucí podíl žen na literární a umělecké tvorbě. V závěru jsou čtenáři představeny ženy vymykající se z daných společenských norem: čarodějnice, zločinecké typy a účastnice lidových vzpour.

V struktuře čtvrtého dílu, pojednávajícího o 19. století (redigovaly Genevieve Fraisseová a Michelle Perrotová), se plně odrážejí hluboké

změny, které do postavení ženy vneslo 19. století. Výklad začíná účastí žen na politice, významem francouzské revoluce pro ženskou část populace a právním postavením žen v buržoazní společnosti 19. století. Poté přichází obsáhlý rozbor dobového ideálu a uměleckého stereotypu ženy, a to zvláště pro prostředí katolické, protestantské a židovské, další části jsou věnovány otázkám ženského vzdělání, novému pojetí sexuality, prostituci, lesbické lásce, ženské práci, postavení neprovdaných žen. Závěr upozorňuje na nové cesty, které se ženě v 19. století otvíraly pro její emancipaci: na migraci do měst a zámoří a na feministické hnutí. Díl končí rozбором krize sexuality, jež vyplynula z nového postavení ženy a z tradičních postojů mužů.

O pátém svazku, věnovaném 20. století (redigovala Françoise Thébaudová), hodláme přinést speciální referát na jiném místě.

To, že se podařilo shrnout výsledky dosavadního rozříštěného bádání do pětidílné syntézy, čítající dohromady téměř tři tisíce stran, je výkon vskutku záslužný. Dšlo je přínosné jak věcně, tak i metodicky. Je jen třeba litovat, že se nepodařilo v jednotlivých dílech postupovat podle stejné osnovy, že charakter pramenů, stav bádání i samotná měnící se problematika vtiskly jednotlivým svazkům natolik specifické rysy, že někdy brání sledovat týž problém v celém pojednáváném časovém horizontu. Někdy se početný autorský tým také nevyhnul určitému překrývání (např. v prvním dílu v otázce matriarchátu).

Jednotlivé kapitoly jsou psány čtivě, poznámkový aparát je omezen na nejnútnejší bibliografické údaje. Na závěr každého svazku je však připojena obsáhlá bibliografie. Užitečná je i stručná informace o všech šedesáti osmi autorech, resp. autorkách, představující základní kádr odborníků v daném oboru.

Eduard Maur

Cesary Kuklo, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*

Dział Wydawnictw Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku 1991, 262 s.

K dnes již nepřehledné řadě lokálních demografických studií založených na využití církevních matrik připojil polský historik Cesary Kuklo další, a to monografii věnovanou rodině ve Varšavě v 18. století, přesněji řečeno ve varšavské farnosti Svatého Kříže, pro niž jedinou se dochovaly vhodné matriky. Při zpracování tématu vyšel autor z rozsáhlé znalosti evropské historickodemografické produkce (včetně českých prací), z níž vhodně čerpá jak metodická poučení, tak i materiál pro srovnání.

Uvedená farnost zahrnuje Krakovské předměstí Varšavy, čtvrt šlechtických paláců, bohatých obchodnických domů i okrajového

polovenkovského osídlení řemeslníků a chudiny. Byla to farnost mimořádně rozsáhlá, koncem 18. století měla přes 18 tisíc obyvatel. Rozsah souboru dat tak několikanásobně předčil velikost souborů obvykle zpracovávaných. Autor mohl takový výzkum podniknout za pomoci počítače, jen menší části zpracovával excerpce na karty. Použil přitom speciálního programu pro zpracování matričních záznamů, který byl připraven polskými historickými demografy a který by zřejmě bylo možno dobře aplikovat i na naše prameny. Výhodou autora bylo, že údaje z matrik (80 000 matričních záznamů) mohl doplnit údaji farního soupisu z roku 1791. Díky velikosti souboru se mu podařilo zrekonstruovat kolem dvou tisíc rodin.

První část Kuklovy práce je věnována analýze údajů zjištěných agregátní metodou, v další části přistupují data získaná rekonstrukcí. Autor probírá dlouhodobý vývoj počtu křtů, sňatků a pohřbů, sezónní pohyb, průběh demografických krizí, dále teritoriální původ snoubenců, nemanželské děti a odkládání dětí, definitivní celibát, sňatkový věk, rodinný stav snoubenců, délku trvání manželství a vdovství. Zajímavá je kombinace demografických údajů s vývojem mezd. Oba jevy (na rozdíl od cen životních potřeb) vykazují pozoruhodnou korelaci. Jádrem studie leží ve sledování produktivity manželství, plodnosti vdaných žen, délky poporodních a meziporodních intervalů. Lze jen litovat, že autor do svého výzkumu nezahrnul i otázky diferenčních ukazatelů podle sociální příslušnosti, jinak lze jeho práci jen uvítat jak pro bohatství zpracovávaného materiálu, tak i pro logický způsob jeho analýzy a interpretace. Jeho výklad není jen pouhým popisem, ale spíše pokusem vystihnout vnitřní strukturní vazby zkoumaného souboru. Přitom však nikde neupadá v nepodložené hypotézy a spekulace. Cenná je neustálá komparace jak se západoevropskými městy, tak s polskými venkovskými farnostmi.

C. Kuklo ukazuje, že varšavské poměry v 18. století se většinou shodovaly s poměry v západní Evropě, včetně počínající regulace plodnosti u části obyvatelstva. Nicméně tu byly i určité rozdíly. Byl to především nižší sňatkový věk žen (podobně jako u nás), rovněž věkové rozdíly mezi manžely byly ve Varšavě větší než v západní Evropě (6-7 let). Relativně vysoký byl i podíl nemanželských dětí (ve 40. letech až 19 %). Zajímavá byla i zvyklost neuvádět u nemanželských dětí žádného z rodičů (tři čtvrtiny všech případů).

Pro naši historiografii je kniha zajímavá hned z několika důvodů. Přináší promyšleně zpracovaný soubor údajů o populaci, která svým chováním zřejmě byla dosti blízká populaci naší. Navíc shrnuje přínos rozsáhlé zahraniční literatury pro účely komparace, a tím je zpřístupňuje i našemu čtenáři, který by západoevropské práce marně hledal v našich knihovnách. Seznámení s Kuklovou prací je pro každého českého historického demografa neobyčejně užitečné.

Eduard Maur

Seppo Muroma, Suurten kuolovuosien (1696-1697) väestönmentys Suomessa

Helsinki, Gummerus Kirjapaino Oy Jyväskylä 1991, 308 s., 46 tab., mp., angl. resumé.

V dějinách Finska, jehož populace nebyla nikdy příliš početná, se období vysoké úmrtnosti projevovала velmi výrazně a finští historičtí demografové se studiu mortalitních krizí, postihujících Finsko ještě hluboko v 19. století, tradičně systematicky věnují. Recenzovaná studie rozebírá úmrtní poměry v době hladomoru, který postihl Skandinávii na samém konci 17. století.

Důsledkem několika chladných let, které vyvrcholily v roce 1696, kdy obilí nestačilo uzrát, byl hladomor, který se v maximální míře projevil v jarních měsících roku 1697. Autor zkoumal průběh a intenzitu hladomoru podle jednotlivých oblastí, studoval skladbu zemědělců podle věku a pohlaví, jejich sociální struktury. Studoval i vazby úmrtnosti, porodnosti a sňatečnosti, důkladně rozebíral i další průvodní jevy hladomoru - zejména rozsáhlé migrace obyvatelstva, které hromadně opouštělo oblasti neúrodou postižené nejvíce. Neopomenul ani informace o vývoji klimatu (chladná léta poslední dekády 17. století dávají do souvislosti s tzv. menší dobou ledovou). Podrobně se věnoval i hospodářskému vývoji, kdy při obilní monokultuře (ječmene a žito) byly jeho ceny rozhodující pro sociální situaci obyvatelstva. Práce tudíž obsahuje i podrobnou analýzu výnosů a cen obou nejdůležitějších plodin.

Zjistil, že mortalitní krize z roku 1697 měla průběh, jakým se zpravidla vyznačují hladomory - mortalitní krize propuklé v důsledku dlouhodobé podvýživy a nedostatku potravin. Její vliv na populační vývoj obyvatelstva Finska byl tudíž v zásadě obdobný jako je tomu v těchto případech: ohromná úmrtnost nastala zejména ve druhém čtvrtletí roku 1697 s maximem v dubnu a květnu (v měsících dubnu až červnu zemřelo v některých oblastech až devětkrát více osob než v měsících lednu až březnu, přičemž v březnu se již úmrtnost začala zvyšovat). Vysoká úmrtnost byla provázena nejprve mírným a pak prudkým poklesem porodnosti, který byl v roce 1697 provázen poklesem počtu sňatků.

Ztráty na životech byly výrazně regionálně rozlišeny. Nejnižší byly v přímořských provinciích, kde nebylo obyvatelstvo odkázáno pouze na potraviny rostlinného původu a kde jak rybolov tak do určité míry i obchod mohly nedostatek obilí částečně suplovat. Na ostrově Aaland se také počet obyvatel za hladomoru snížil jen o 8 %, ale ve středním Finsku to již bylo o 15-30 %, v severovýchodních oblastech až o více než 40 %. Regionální rozdíly byly i jinak značné: s výjimkou severních oblastí, které byly všechny postiženy stejně krutě, ve středu a na jihu země se nalézaly jak farnosti postižené extrémně, tak území, kde byly početní ztráty relativně mírné. Obyvatelstva však ubylo bez rozdílu v celém Finsku. Celkem zemřelo ve Finsku více než 138 tisíc osob. Počet obyvatel, který se pro období před

rokem 1695 odhaduje na 440 tisíc osob, klesl o 117 tisíc, tedy o více než čtvrtinu. Během hladomoru zemřelo více mužů než žen (ale mužská nadúmrtnost byla jen mírná - 51 %). Postiženy byly všechny věkové skupiny, za relativně největšího vzestupu úmrtnosti osob v produktivním věku (15-60 let).

To, co kromě samotných výsledků na monografii zaujme nejvíce, jsou metody použité při studiu, respektive jejich vhodná kombinace. Finsko v té době ještě nemělo evidenci obyvatelstva ani demografickou statistiku, která začala fungovat až v roce 1749, mělo však dobře vedené církevní matriky. K výzkumu proto autor využil zejména excerpce církevních matrik, pokud se v daném regionu zachovaly. Celkem bylo zpracováno 86 z 253 zachovalých matrik, v rozsahu let 1690-1699. Hustota zpracovaných matrik se však regionálně značně lišila. Na základě excerpce matrik byl zjištěn časový průběh počtu narozených, zemřelých a sňatků: pro roky 1690-1696 za jednotlivé roky, v roce 1697 podle měsíců. Tím byl důkladně popsán jak vzestup úmrtnosti tak i regionální rozdíly v počátku vysoké úmrtnosti a v její intenzitě.

Kromě toho autor analyzoval další dosažitelné prameny, zejména seznamy daňových poplatníků. Bilanční metodou se pokusil zjistit jak celkový úbytek hospodářů tak i rozsah, v němž došlo pouze k fyzické obměně osoby po úmrtí hospodáře.

Specifickým problémem byla rozsáhlá emigrace z nejtěživěji zasažených oblastí. Lidé odcházeli nejen do jižní části Finska, ale až za hranice, zejména do Livonska. Ve farních matrikách jižních provincií byly stovky záznamů o úmrtí cizích žebráků. Analýzu znesnadňovala okolnost, že jen část uprchlíků se po roce 1697 do rodného kraje vrátila. Část zůstala na novém působišti nebo se usadila úplně jinde, i mimo Finsko.

Práce je doplněna jak analytickými, tak přehlednými tabulkami, detailním seznamem použitých pramenů a rozsáhlou literaturou. Anglický souhrn pak umožňuje zájemcům neznalým finštiny se alespoň se základními daty a metodickými postupy a s obsahem přehledných tabulek.

Ludmila Fialová

"L'Histoire": L'amour et sexualité en Occident. Introduction de Georges Duby

Paris. Éditions du Seuil 1991, 335 s.

V knižnici Points, v řadě L'Histoire, vyšel jako 140. svazek soubor statí dvaceti dvou francouzských historiků (mezi nimi např. Ph. Ariès, G. Duby, J. Le Goff a další slavná jména), věnovaný otázkám dějin lásky a sexuality od antiky až po naši dobu. Tento soubor původně tvořil zvláštní

číslo popularizační revue L'Histoire, pro knižní vydání byl poněkud rozšířen. Je svědectvím živého zájmu o problematiku lásky a sexu v soudobé francouzské (a nejen francouzské) historiografii, vyvolaného především hlubokými proměnami, jimiž tyto jevy v dnešní době procházejí. Knižka nepodává systematický výklad (zde bych čtenáře odkázal na starší práci Jean-Luise Fladrina: "Le sexe et l'Occident. Evolution des attitudes et des comportements", která vyšla v téže knižnici roku 1981 pod číslem 91), ale zaměřuje se spíše na vybrané klíčové otázky.

Prvá část je věnována formám lásky a sexu vybočujícím ze společenských norem, resp. z rámce manželského svazku (homosexualita a prostituce v antice, trubadúrská láska, antikoncepce, cizoložství), druhá vztahu muže a ženy v manželství, třetí, nazvaná "Radost a utrpení", pojednává o nechtěných a nevtaných průvodních jevech sexuálního styku, např. o venerických chorobách. Každý příspěvek je opatřen základní bibliografií, na konci svazku je podána charakteristika všech autorů. Příspěvky jsou psány čtivě, přitom mají vesměs vysokou odbornou úroveň. Jejich autorům jde o postihu významu lásky a sexu ve společnosti, nikoliv o laciné senzace, k nimž by mohlo téma lákat.

Eduard Maur

Gustav Hofmann, Populace Čech na sklonku 17. století

Sborník archivních prací 41, 1991, 2, s. 417-446.

O odhad počtu obyvatelstva Čech po třicetileté válce se pokoušela řada našich autorů, výsledky však stále zůstávaly neuspokojivé. Nyní se k tématu vrátil zajímavou studií, přinášející nejen cenný materiál, ale také pozoruhodné podněty metodické, Gustav Hofmann. Autorovi se především podařilo v našich patrimoniálních archívech vyhledat cenný soubor dosud přehlížených rejstříků k berní z hlavy z let 1692-1693, který ještě doplnil tzv. solními rejstříky pro západočeská bádenská panství z roku 1696. Takto získaný vzorek 38 panství pokrývá 5,5 % Čech a je tudíž již relativně reprezentativní. Kromě toho autor přihlíží i k známému solnímu rejstříku z roku 1702.

Z citovaných soupisů autor nejdříve čerpá data pro obraz sociální skladby české populace koncem 17. století. Na vesnici se mu jeví jako nejsilnější skupina obyvatelstva sedláci (44,96 %), po nich následují podruzi a výměnkáři (24,65 %), selská čeleď (11,58 %) a teprve po té chalupnicko-zahradnická vrstva (8,4 %). Sám autor ovšem upozorňuje, že jde jen o přibližnou charakteristiku, neboť prameny neumožňují jednotný způsob třídění. Navíc bych dodal, že většina zkoumaných panství pochází z jižních a západních Čech, které se sociální strukturou dosti lišily od Čech severních a severovýchodních. Pokud jde o města, byl v nich daleko vyšší podíl

neosedlého obyvatelstva než na vesnici. Podruzi podle Hofmanna činili ve městech plných 20,57 %, čeledi a tovaryši 25,02 %.

Pro další odhady počtu obyvatelstva jsou velmi důležitá Hofmannova zjištění o počtu dětí připadajících na jednu rodinu a o počtu osob připadajících na jeden dům. Ukazují, že starší odhady podíl dětí většinou podhodnocovaly, zároveň prozrazují i značné teritoriální rozdíly. Podle solního soupisu z roku 1702 vychází Hofmannovi v celozemském průměru počet dětí do 10 let na 29,25 % všeho obyvatelstva, z toho v královských městech 24,69 %, v Praze dokonce jen 23,65 %, zatímco na vsi a v poddanských městech a městečkách plných 30,14 %. Prameny z 90. let přitom naznačují, že kdyby bylo možno oddělit poddanská města od vsí, byl by podíl dětí na vesnici ještě větší. Avšak existovaly i regionální rozdíly v rámci vesnického osídlení, dané různou krajovou sociální skladbou. V selských rodinách totiž žilo více dětí (3,4 na rodinu) než v chalupnických a zahradnických (2,96), v městských méně (2,72) než ve vesnických (3,22). Na jeden vesnický dům připadalo 8,99 obyvatel, na dům ve městě 9,79 osob, rozdíly mezi jednotlivými městy přitom byly větší než mezi venkovskými panstvími.

Jádrem Hofmannovy studie je odhad počtu obyvatel k roku 1692. Autor k němu dospívá zajímavým a u nás zatím nepoužitým způsobem, totiž na základě předpokládané hustoty obyvatelstva ve čtyřech odlišných výškových pásmech Čech. Tuto hustotu odhaduje na základě poměrů zjištěných na výše uvedených 38 panstvích. Jeho pokus nepochybně posunul naše poznání lidnatosti pohorových Čech o další kus vpřed, ale má i své problematické stránky. Především i jeho průkaznost je oslabena nepatrným zastoupením lidnatého severu a severozápadu země v excerpovaném vzorku. Navíc autor při výpočtu koeficientu pro výpočet lidnatosti v pásmu do 400 metrů nad mořem omylem vynechal lidnaté panství Dolní Lukavice, takže mu koeficient vyšel příliš nízký (17,63 osob na 1 km² místo 22,28). Po opravě chyb činí celkový počet obyvatel Čech roku 1692 spíše 1 500 000 než 1 400 000 a činil by možná ještě více, kdybychom znali přesné hodnoty pro sever země. Na druhé straně je třeba uznat, že poměrná shoda s počtem obyvatel uváděným seznamem z roku 1702 ukazuje, že Hofmannem navržená cesta je schůdná.

Další Hofmannovy úvahy mívají k počtu obyvatel bezprostředně po třicetileté válce a před válkou. Na základě zjištěného přirozeného přírůstku z let 1692-1702 odhaduje autor počet obyvatel země roku 1652 asi na 1 milión. Vzhledem k výše uvedenému by bylo třeba i tento odhad poněkud upravit. Autor navíc počítá roční přírůstek v procentech tak, že celkový přírůstek dělí počtem let. Za vhodnější považují předpoklad geometrického růstu. Tak jsem také počítal přírůstky ve studii z roku 1987, na niž Hofmann odkazuje. To, že se naše ukazatele svou výší poněkud rozcházejí, je právě dáno odlišností metodiky výpočtu, takže je tu srovnáno nesrovnatelné.

V závěru si autor klade otázku, jaký byl počet obyvatel Čech před třicetiletou válkou, a odpovídá na ni hypotézou, že byl stejný jako na konci

17. století, neboť v té době byly již osazeny válečné poustky a začínala nová kolonizace. Počet obyvatelstva Čech za války proto podle něho poklesl na 71,43 %, zatímco pokles počtu hospodářů činil méně (na 81,87 %). Pro kontrolu provádí přepočty pomocí koeficientu dům : obyvatel, zjištěného rovněž pro konec století. Druhý odhad, asi 1 350 000, se mu dosti přibližuje prvému (který by však podle nás bylo třeba zvýšit). Přesné stanovení okamžiku, kdy země dosáhla předválečného stavu obyvatelstva, však přece jen bude vyžadovat hlubšího zdůvodnění. Bude nutno vzít v úvahu, že velká část královských měst v té době zdaleka ještě předválečného stavu nedosáhla, i to, jak překotně rostla v té době poddanská městečka na severu Čech, že řada selských usedlostí byla v 17. století připojena ke dvorům, že řada vesnic trvale zanikla, ale že v některých oblastech probíhala živá kolonizace již dávno před začátkem 90. let atd.

Připomínky, které jsem zde uvedl, nic nemění na podnětnosti Hofmannovy studie. Sám její autor si je vědom, že jeho čísla mohou nabýt jistoty jen na základě dalšího důkladného výzkumu, opřeno o širší pramennou základnu. Její význam proto není jen ve shromážděném materiálu a zejména ve vytěžení dosud zcela přehlíženého pramene neobyčejné hodnoty, ale i v tom, že ke zmíněnému prohloubení výzkumu dává nové podněty.

Eduard Maur

Les modèles familiaux en Europe aux XVIIe-XVIIIe siècles

Ed. Cesary Kuklo. Filiale de l'Université de Varsovie a Białystok 1992, 120 s.

Uplynulé dekády se vyznačovaly zvýšením zájmu o dějiny rodiny snad v celé Evropě. Výjimkou nebylo ani Polsko, kde v říjnu 1989 uspořádali polští historikové ve spolupráci s Mezinárodní komisí pro historickou demografii vědecké kolokvium na téma "Modely evropské rodiny v 16.-18. století". Vzhledem k nemalému přínosu historických demografů k výzkumu rodinných struktur nepřekvapuje, že se semináře zúčastnili především oni. Stejnomený sborník, který nyní vyšel péčí Historického ústavu v Białystoku, obsahuje jedenáct příspěvků, z nichž šest je proveniencí polské, dvěma přispěli čeští autoři, po jednom pak badatelé z Francie, Rumunska a Spojených států. I to svědčí o tom, že se po letech výzkumů postupně přistupuje k mezinárodnímu srovnání výsledků a že se hledají podobnosti a rozdílnosti rodinných struktur v Evropě pomocí materiálu, který shromáždili historičtí demografové rekonstrukcemi rodin. A protože jednou z nejožehavějších otázek současnosti jsou rozdíly mezi východní a západní Evropou, vzbudí jistě soubor prací z prostředí střední a východní Evropy, jež jsou konfrontovány s výsledky vynikající francouzské školy, zasluženou pozornost.

Úvodní příspěvek z pera Louise Romana je dalším pokusem o systematizaci typů rodin a domácností, včetně jejich hierarchie, v předindustriální Evropě. Autor přitom využívá důvěrné znalosti východoevropského, především rumunského, prostředí, které konfrontuje se závěry západoevropských badatelů J. Hajnala a P. Lasletta. Ostatní studie jsou užšího zaměření a pojednávají o vybraných aspektech velikosti a typu rodin a domácností v menších územních celcích, respektive farnostech.

Pavla Horská přispěla do sborníku studií o středoevropské slovanské rodině v 17. a 18. století, kde ukazuje jak vývojové trendy ve velikosti a struktuře venkovské rodiny v Čechách v tomto období, tak rozdíly mezi typem rodiny a domácnosti v Čechách (nukleární rodina) a ve východnějších slovanských zemích (např. u Slováků v Uhrách), kde se častěji vyskytovalo soužití více příbuzných rodin v jedné domácnosti.

Trendy ve vývoji rodiny v pobaltských republikách Litvě, Lotyšsku a Estonsku v 17. a 18. století jsou námětem obsáhlé stati Andrejse Plakanse. Autor, vědom si toho, jak málo je známo o populačním i hospodářském vývoji tohoto regionu, zasadil studovanou problematiku změn skladby pobaltských domácností a rodin do širšího rámce. Upozorňuje, že vývoj v Pobaltí nelze odtrhnout od kontextu situace v sousedních zemích Skandinávie nebo Pruska. Všimá si například takového specifika, jakým byly početné komunity žijící na velkých statcích, které byly z dnešního hlediska několika domácnostmi složenými z řady rodin, nebo okolnosti, že baltské země ležely na západ od Hajnalovy linie vymezující evropský typ sňatečnosti.

Prostředí západní Evropy představuje svým příspěvkem o rozdílech velikosti domácností v souvislosti s jejich životní úrovní Antoinette Fauve-Chamoux. Autorka srovnává venkovské a městské domácnosti v předrevoluční Francii, představuje rozdíly v postavení domácností podle pohlaví jejich představitelů ("hlavy" domácností), podle počtu služebnictva, počtu dětí apod. I tak relativně nízká průměrná velikost (3-4 osoby) byla ve městech ještě nižší.

O pramenech využitelných pro historickodemografický výzkum zaměřený na dějiny venkovské rodiny 17. a 18. století a nalézajících se v českých archívech, referuje Eduard Maur. Zaměřil se na metodické problémy spojené s využitím rozsáhlých fondů církevních soupisů podle víry, seznamů poddaných i farních matrik, které se sice často vzájemně doplňují, ale na jejichž úplnost přesto spoléhat nelze, stejně jako nelze spoléhat na to, že v nich badatel nalezne všechno, co potřebuje ke studiu fungování selské nebo podružské domácnosti. Mezi jiným autor zdůrazňuje jako nutný předpoklad pro studium historické rodiny a domácnosti, znalost nejen soudobých právních předpisů, ale i dobových reálií a krajových zvyklostí.

Ostatní příspěvky jsou z domácího prostředí - z Polska. Tři se týkají venkovské rodiny. Anna Kamler popisuje strukturu venkovských rodin v Malopolsku v 15.-16. století, Marek Górný ve Velkopolsku ve druhé polovině 18. století, Richard L. Rudolph shrnuje situaci v polských zemích

v 16.-18. století, pokud jde o skladbu rodiny, systém hospodaření a dědických práv. Dvě studie vycházejí ze studia vývoje obyvatelstva Varšavy. Maria Sierocka-Pospiech se zaměřila na demografii rodiny ve farnosti Sv. Jana ve Varšavě v 18. století; její zájem se neupíral jen na stupeň heterogamie manželství a věk při prvním sňatku, ale také na rozsah přistěhovalectví do Varšavy a na rozdíly ve velikosti rodin v souvislosti s jejich sociálním postavením. Problematika počátků vědomého omezení manželské plodnosti ve Varšavě je námětem článku, kterým do sborníku přispěl Cezary Kuklo. Na základě rozboru plodnosti dvou tisíc rodin z farnosti Sv. Kříže dokládá autor vědomé omezení počtu dětí ve varšavských rodinách již na konci 18. století.

Závěrečný příspěvek Wojciecha Gruszeckého se svým námětem od předchozích prací liší; je věnován možnostem využití výpočetní techniky při historickodemografickém výzkumu, zejména při rekonstrukci rodin. Avšak jde o cennou informaci, z níž si čtenář udělá dobrou představu o možnostech polských historických demografů, jež mají v tomto ohledu před námi značný předstih. Zároveň si udělá i představu o rozsahu výzkumů, které již v Polsku realizovány byly nebo na nichž se v současné době pracuje.

Ač rozsahem nevelký obsahuje sborník řadu podnětných studií a je cenným příspěvkem k výzkumu evropské rodiny a domácnosti v minulosti. Je proto potěšitelné, že mezi autory zaujali čestné místo i oba čelní představitelé české historické demografie.

Ludmila Fialová

Krzysztof Zamorski, Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX. w.

Uniwersytet Jagielloński, Rozprawy habilitacyjne Nr 228, Kraków 1991, 164 s.

Vývoj obyvatelstva v období demografické revoluce zůstává stále v zájmu demografů i historiků. Polská historická demografie se navíc musí vyrovnávat se skutečností, že v období, kdy se charakter reprodukce obyvatelstva začal měnit, bylo polské území rozděleno mezi tři státy, z nichž každý uplatňoval vlastní systém demografické statistiky. K. Zamorski využil možnost, které pro výzkum vývoje obyvatelstva Haliče skýtají rakouské prameny, a to sčítání lidu z let 1857-1910 a pohyb obyvatelstva z let 1860-1910.

Jak napovídá název práce, rozbor populačního vývoje Haliče zasadil autor do širšího rámce střední Evropy. Halič srovnává jak s dalšími polskými zeměmi (Velkopolskem, Polským královstvím, pruským Slezskem a rakouským Slezskem), tak se zeměmi Předlitavska (především s Moravou a

Čechami) a Uherskem. Všimá si i vnitřních rozdíů mezi západní a východní částí Haliče.

Postupně rozebírá jednotlivé aspekty populačního vývoje - růst počtu obyvatelstva, změny ve věkové struktuře, přirozený pohyb a stěhování. Dodržuje sice jednotnou strukturu všech kapitol v tom, že v prvním plánu uvádí vždy situaci v Haliči a následně ji porovnává s ostatními zeměmi, ale jejich výběr se liší v závislosti na charakteru studovaného jevu (a na dostupnosti dat - proto jsou také nejčastějšími porovnávanými zeměmi další země Předlitavska). Všimá si i rozdíů mezi jednotlivými skupinami obyvatelstva (podle náboženského vyznání, etnické příslušnosti, obcovací řeči).

Na základě podrobného rozboru dospěl autor k závěru, že v základních trendech se populační vývoj Haliče na přelomu 19. a 20. století od ostatních zemí Polska výrazně neliší. Ve srovnání se západní Evropou byl nástup demografické revoluce zhruba o čtvrt století opožděn, ale od 90. let 19. století je zřetelně patrná tendence k poklesu plodnosti i úmrtnosti. Pokud jde o sňatečnost, Halič patřila k zemím, kde se odkládání sňatků, v 19. stol. i ve střední Evropě dost rozšířené, téměř neprojevovalo.

Autor se vědomě omezil na postižení základních obecných tendencí ve vývoji obyvatelstva, vyzdvihl vliv hospodářských podmínek (nízká a nerovnoměrná industrializace), sociálního prostředí (různé náboženské, etnické i jazykové komunity) a mentálních vlivů, jejichž podrobné analýze se hodlá věnovat nadále. Práce je pro českého čtenáře zajímavá a podnětná, nalezne zde rozsáhlou komparaci českých zemí s dalšími oblastmi střední Evropy a pohled se strany polského autora není nezajímavý.

Ludmila Fialová

The decline of mortality in Europe

Ed. Roder Schofield, David Reher, Alain Bidcau. Oxford University Press. IUSSP. 1991, 270 s.

Publikace, kterou k vydání připravila Komise pro historickou demografii při Mezinárodní unii pro vědecký výzkum populace, obsahuje výběr z referátů přednesených na semináři uspořádaném v roce 1988 na téma "Medicína a pokles úmrtnosti". Čtrnáct příspěvků reprezentuje jak celkové pohledy na změny v úmrtnosti v západní Evropě od konce 17. století, tak i rozbor dílčích aspektů, které úmrtnost ovlivňovaly, respektive těch, o nichž se to obecně předpokládá. Semináře se zúčastnili i historici lékařství a badatelé v historické ekologii, takže publikace skýtá v podstatě reprezentativní přehled dnešních poznatků o tom, v jaké míře mohla být úroveň úmrtnosti ovlivněna rozvojem zemědělství a tím zlepšením výživovací situace širokých vrstev obyvatelstva, vědeckými objevy v chemii a

rozvojem medicíny, což vedlo ke změnám struktury úmrtnosti podle příčin smrti a ke změnám ve věku zemřelých. Již z toho, že z patnácti autorů je třináct ze západní Evropy, z toho pět z Velké Británie a čtyři z Francie, vyplývá, že příspěvky se zaměřily především na vývoj v této oblasti. Je to pochopitelné i proto, že pokles úmrtnosti se zde projevil nejdříve a že populační vývoj těchto zemí je relativně dobře znám.

Úvodní příspěvek z pera Rogera Schofielda a Davida Rehera "Pokles úmrtnosti v Evropě" je v podstatě syntézou dále uvedených studií. Obsahuje základní známá data o úmrtnosti od konce 17. století. Autoři však upozorňují, že znají demografické charakteristiky poklesu úmrtnosti z Anglie, Francie, Skandinávie, Německa a částečně Itálie, z ostatních evropských zemí že zatím chybí prokazatelná data. Pokles úmrtnosti člení do třech etap: první, která měla započít již na sklonku 17. století a skončit na počátku 19. století, charakterizují jako období, v němž vymizely mortalitní krize způsobované epidemiemi infekčních chorob. Přitom je diskutabilní, proč ke zlomu ve vývoji úmrtnosti došlo, neboť při podrobném průzkumu tehdejší ekonomické a sociální situace se nezdá, že by se zásadně zlepšila životní úroveň obyvatelstva. Faktorů, které ke zlepšení úmrtnosti přispěly, bylo zřejmě více - často mohly být i protichůdné - a odmítnout nelze ani klimatické změny. Po roce 1750 je tendence k poklesu úmrtnosti jasná v Anglii, Švédsku i ve Francii. Teprve na konci tohoto období se objevila v Evropě snaha o prevenci (očkování proti neštovicím), ale výsledky těchto prvních vakcínací se dnes považují za velmi sporné.

Druhé období, které zahrnuje přibližně první polovinu 19. století, bylo obdobím relativně stabilních úmrtných poměrů, avšak nebyl vyloučen ani vzestup úmrtnosti, a to jak v Anglii a Francii, tak i v severní Evropě a zdá se že i v Itálii. Třebaže stále chybějí data o věku zemřelých a příčinách smrti a je tudíž obtížné najít přesné důvody tohoto zpětného trendu, zdá se, že úmrtní poměry začala nežádoucím způsobem ovlivňovat koncentrace obyvatelstva v městských průmyslových aglomeracích, jež vedla ke snadnému šíření přenosných chorob. Je to také období zhoubných epidemii cholery.

Třetí fáze se vyznačuje dalším poklesem úmrtnosti a dle autorů trvá dodnes. S výjimkou epidemie chřipky v roce 1918 (a válečných let) nebyl tento trend v zásadě přerušen. Tato fáze poklesu úmrtnosti byla paralelní s poklesem plodnosti, ale ve většině zemí byl pokles úmrtnosti rychlejší a v bohatších zemích začínal s nižší úrovní. Úmrtnost klesala nejdříve a nejvíce u dětí ve věku 1-14 let, pak následoval pokles kojenecké úmrtnosti. V následujícím období se v úmrtnosti projevilo snížení frekvence úmrtí na infekční choroby, zejména na tuberkulózu (odhaduje se, že polovina zvýšení hodnot střední délky života při narození v letech 1871-1911 v Anglii šla na vrub snížení úmrtnosti na tuberkulózu). Zdá se, že až do objevu antibiotik a masového nasazení chemoterapie lékaři téměř neměli prostředky k přímému zdolání nemoci, snažili se jen o nepřímé působení - o karanténu, očkování, zdravotní osvětu, prevenci. O to větší roli hrála fyzická dispozice

pacientů. Význam měly zřejmě i zvyky při kojení, především míra, v níž se aplikovala umělá výživa.

Tento úvodní příspěvek zároveň vyzdvihá potřeby interdisciplinárního výzkumu, výzkumu zdravotních, sociálních, ekonomických, kulturních, geografických a klimatických poměrů, neboť se zdá, že pokles úmrtnosti (na rozdíl od plodnosti) závisí do velké míry i na biologické podstatě člověka, jeho genové výbavě, prostředí, v němž žije, pracuje a v případě onemocnění je léčen, a to spíše než na individuální vůli jednotlivce. Ostatní příspěvky se týkají jednotlivých fází, respektive aspektů poklesu úmrtnosti a nejsou o to méně zajímavé.

Stať Alfreda Perrenouda "Zeslábnutí úmrtnostních krizí a pokles úmrtnosti" rozebírá nejprve názory na vznik mortalitních krizí, typického jevu "starého režimu úmrtnosti" a na faktory, které mohly vést k jejich postupnému vymizení. Přiklání se k názoru, že determinanty poklesu úmrtnosti byly vzájemně závislé a nemohly se projevit odděleně: zlepšení výživovací situace venkovského obyvatelstva, zlepšení bydlení a životní úrovně vůbec (což pravděpodobně souviselo i s klimatickými změnami a změnami v agrotechnice), zlepšení zdravotní situace a do určité míry i lékařské péče (i když právě tento bod je badateli často více než zpochybňován), výhodná konstelace faktorů, na člověku nezávislých týkajících se vývoje v biocenóze (např. možná modifikace vztahů mezi člověkem a některými parazity, což vedlo k redukci virulence některých nemocí). Perrenoud rozebírá průběh úmrtnosti za "normální" situace a za "krizové" a věnuje se frekvencím a chronologiím krizí ve Francii, Anglii a Itálii. Za poslední "archaické" mortalitní krize považuje finské hladomory z konce 19. století.

Podrobné mezinárodní srovnání je obsahem příspěvku Jacquase Vallina "Úmrtnost v Evropě v letech 1720-1914. Dlouhodobé trendy a změny ve struktuře úmrtnosti podle věku a pohlaví." Jde o srovnání v zásadě pěti zemí: Francie, Anglie, Finska, Švédsko a Norska. Později připojuje i data za Německo, Nizozemí, Itálii, Španělsko a Rusko. Pokles úmrtnosti byl extrémně různorodý proces, jehož počátek i průběh byl v jednotlivých zemích odlišný a odlišný byl i průběh podle pohlaví. Rozdíly v úmrtnosti podle věku pak zásadně ovlivnily věkovou skladbu populací a byly do značné míry důvodem rozdílů, které jsou patrné mezi jihoevropskými a severoevropskými zeměmi (kde se podařilo nejdříve snížit úmrtnost dětí) dosud. Změny v úmrtnosti podle věku (doložené na příkladu Francie) jsou velmi poučné: v 18. stol. se zlepšovala úmrtnost osob ve věku 10-40 let, později 20-60 let, po roce 1877 mladších 10 let, teprve ve 20. stol. se úmrtnost zlepšovala ve všech letech života (u nejstarších osob bylo zlepšení relativně nejmenší).

Graziella Caselli nazvala svou studii "Přechod v léčebné péči a úmrtnost podle příčin". Nestudovala však jen příčiny smrti, ale i úmrtnost podle věku a pohlaví, opět v Anglii a Itálii, v letech 1871-1951, kdy se naděje dožití při narození prodloužila u mužů v Anglii z 39 na 66 let,

v Itálii z 33 na 64 let, u žen z 43 na 71 let v Anglii a z 34 na 67 let v Itálii. Autorka vysvětluje rozdíly v poklesu úmrtnosti mezi oběma zeměmi, které zároveň představují západ a jih Evropy, diferencemi ve vývoji ekonomickém a sociálním.

Bi Puranen přispěl statí "Tuberkulóza a pokles úmrtnosti ve Švédsku". Švédsko má sice celostátní statistiku zemřelých od roku 1750, ale teprve od roku 1910 měl autor k dispozici počet úmrtí na tuberkulózu, který od tohoto roku až do roku 1960, do kdy dovedl své pozorování, klesal. Autor se zaměřil na rozbor okolností poklesu úmrtnosti na tuto chorobu a dospěl k závěru, že rozhodující měrou se na něm podílelo zlepšení životní úrovně obyvatelstva (hlavně bydlení a pracovního prostředí). Obdobně jako tuberkulóze je zvláštní příspěvek věnován i choleře. Napsala ho Patrice Bourdelaisová a nazvala "Cholera: Vítězství medicíny?" Rozbor se týká epidemii cholery v Evropě v 19. stol. a zejména okolnostem, které je na konci století nadále zastavily. Za rozhodující považuje společné úsilí zdravotní osvěty, péči veřejných institucí o zdravotně nezávadnou vodu - výstavby veřejných vodovodů a čistících stanic - spolu s okamžitým využitím objevu bacilu cholery a možností očkování. Tuto operativnost dává do souvislosti se současnou situací v rozvojových zemích.

"Výživa, imunita a infekce" byly námětem příspěvku Petera G. Lunna. Autor ukázal na spojitosti a vazby všech třech faktorů: snížení odolnosti imunitního systému jednotlivce v důsledku podvýživy vede ve svých důsledcích k větší vnímavosti vůči infekčním chorobám. Zpětně, schopnost imunity jedince může být považována za indikátor jeho výživovací situace, k tomu přistupuje i úroveň bydlení, hygieny, sanitárních podmínek. Autor prokázal vzájemnou podmíněnost celkové životní úrovně obyvatelstva a úmrtnosti, a i když dostatečná strava hraje podle něho hlavní roli ve schopnosti jedince odolat náporu infekce, rozsah působení sociálního prostředí nelze zanedbávat. Velmi podobnou problematikou se zabýval také Frederick Floud v příspěvku "Medicína a pokles úmrtnosti: ukazatelé situace ve výživě". Zaměřil se však na ukazatele antropometrické, neboť porovnával dostupné údaje o výšce osob pocházejících z různých sociálních (nebo etnických) skupin: jak v minulosti tak i dnes dorůstají vyšší výšky ti, o které je v dětství materiálně dobře postaráno.

"Bydlení a pokles úmrtnosti" Johna Burnetta zahajuje příspěvky týkající se problematiky vlivu životního prostředí na jednotlivce. Autor upozorňuje, že i přes zdánlivě jasnou přímou úměru mezi úrovní bydlení a úmrtnosti (čím horší bydlení, tím vyšší úmrtnost), jde spíše o souběh působení různých vlivů: na venkově, který dnes považujeme za zdravé prostředí, byla úmrtnost stejně velká jako ve městech, v některých případech i vyšší. Bydlení tudíž nelze izolovat od sociální situace vůbec: vliv bydlení na úmrtnost je podle něho pouze zprostředkovaný dopad celkové životní úrovně: chudý byt jde ruku v ruce s přeplněním, špatnou stravou, špatnou hygienou, prostě s nízkou životní úrovní. Stať "Pracovní podmínky a pokles úmrtnosti" od Michaela R. Hainese vychází z rozboru úmrtnosti podle věku a pohlaví v Anglii a

Walesu na přelomu 19. a 20. stol. Výzkum měl značná úskalí, neboť se v průběhu let měnila jak diagnostika, tak socioprofesionální struktura včetně statistických třídění, problematické bylo uvádění povolání u žen. Zjistil rozdíly v úmrtnosti na některé choroby mezi manuálními dělníky a úřednictvem a prokázal, že úroveň úmrtnosti byla nejnižší u společensky nejvýše postavených osob a s poklesem jejich statusu se zvyšovala.

Marie-France Morelová v článku "Případ dětí: vliv zlepšení lékařů a lékařských institucí na kojeneckou úmrtnost" dokládá, jak bylo poklesu kojenecké úmrtnosti dosaženo rozvojem pediatrie a cílevědomou, dlouholetou a často nedocenenou prací lékařů a středního zdravotního personálu, kteří museli nejprve sami vstřebat nové postupy a pak přesvědčovat rodiče, aby striktně dodržovali pravidla péče o dítě. V západní Evropě tak byly již před první světovou válkou první měsíce života dítěte dány pod dohled lékaře nebo kvalifikované dětské sestry a to se pozitivně projevilo snížením dětské úmrtnosti. Jiného cílevědomého úsilí o prevenci si všimá Jean-Noel Biraben v příspěvku "Pasteur, pasterizace a medicína". Nejprve popisuje složité peripetie objevu pasterizace mléka (a změny v její technologii až do současnosti), pak sleduje, jak se v lékařských kruzích šířilo kladné přijímání aseptiky. Dokládá, že po r. 1885 se úmrtnost snižovala uplatňováním dezinfekce, absolutní čistotou, antiseptiky a aseptiky.

"Veřejné zdravotnictví a veřejná hygiena. Městské prostředí na přelomu 19. a 20. století" bylo námětem studie Roberta Woodse z Liverpoolu, tedy z prostředí pro tento výzkum přímo exemplárního. Woods také vychází většinou z vývoje anglických průmyslových měst, ukazuje, jak si městská správa postupně uvědomovala odpovědnost za zdravotní stav veřejné hygieny; ukazuje, že to nebylo bez problémů a že to vyžadovalo trvalou intervenci lékařských kruhů, přestože např. úprava říční vody měla vždy okamžitý pozitivní efekt v prudkém poklesu výskytu cholery, tyfu nebo úplavice. Autor vyzdvihuje osobní statečnost lékařů, kteří museli překonávat byrokracii, nepochopení a nechuť magistrátů. O významu lékařů v úsilí o snížení úmrtnosti pojednává i příspěvek Stephena J. Kunize "Osobní lékaři a pokles úmrtnosti". I tento autor vychází z anglického prostředí a jeho specifik. Domnívá se, že původně lékaři nebyli ve snižování úmrtnosti příliš úspěšní, protože však přicházeli do styku se všemi vrstvami společnosti, mohli se podílet na zdravotnické osvětě. Zde byl jejich význam největší. Po terapeutické revoluci ve 30. letech 20. stol. se však významně zvýšila jejich závislost na nemocnicích.

Z uvedeného shrnutí je zřejmé, že i když většina příspěvků vychází ze západoevropského prostředí, podařilo se v nich shrnout zřejmě ty nejdůležitější aspekty provázející pokles úmrtnosti v Evropě vůbec. Řada jevů je totiž obecných a projevila se, třeba modifikovaně a později, ve všech zemích (i u nás). I když nejde o syntézu, o tu se zdařile snaží jen úvodní studie, je tato publikace reprezentativním příspěvkem historické demografie ke studiu úmrtnosti vůbec.

Ludmila Fialová

Seznam autorů příspěvků tohoto sborníku:

Eliška ČAŇOVÁ, Praha

Lumír DOKOUPIL, Filozofická fakulta Ostravské univerzity, katedra historie, Ostrava

Jacques DUPAQUIER, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris

Antoinette FAUVE-CHAMOUX, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Centre de recherches historiques, Paris

Ludmila FIALOVÁ, Sociologický ústav ČSAV, Praha

Pavla HORSKÁ, Sociologický ústav ČSAV, Praha

Milan KUČERA, Sociologický ústav ČSAV, Praha

Jiří LANGER, Valašské muzeum v přírodě, Rožnov pod Radhoštěm

Ludmila NESLÁDKOVÁ, Filozofická fakulta Ostravské univerzity, katedra historie, Ostrava

Jitka RYCHTAŘIKOVÁ, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, katedra demografie a geodemografie, Praha

Evelyn SULLEROT, Paris

Obsah

Francouzsko-český dialog o rodině.....	5
J. Dupâquier, Úvod ke Kulatému stolu o rodině.....	7
A. Sullerot, Krize rodiny.....	11
A. Fauve-Chamoux, Od rodiny k domácnosti v preindustriální Evropě (16.-18. století).....	41
P. Horská, Rodinná skupina v Československu očima historické demografie.....	57
E. Čáňová, Složení domácností v Čechách v roce 1651.....	63
M. Kučera, Mladé rodiny v Československu v datech sčítání 1980.....	67
J. Rychtaříková, Současná československá rodina v evropském kontextu.....	73
J. Langer, Forma rodiny mezi dvěma typy domácností předindustriální společnosti v západních Karpatech.....	87
L. Dokoupil - L. Nesládková, Populační vývoj tzv. starých a nových železářských středisek na Ostravsku na přelomu 19. a 20. století.....	97
L. Fialová, Vývoj sňatečnosti v Československu v letech 1918-1988.....	117
Zprávy.....	135

Název	Historická demografie 16
Vydavatel	Sociologický ústav ČSAV
Místo a rok vydání	Praha 1992
Počet stran	152
Náklad	300 výtisků